

ТАФАККУР

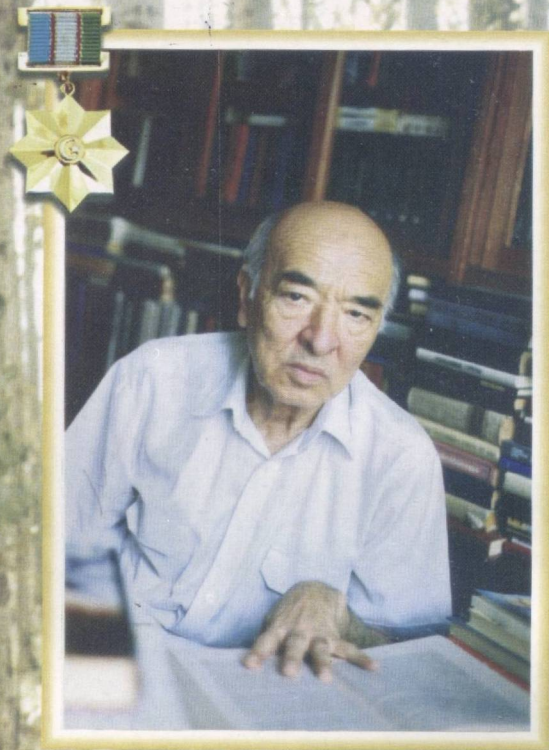

ИЖТИМОИИ - ФАЛСАФИИ,
МАЊНАВИЙ - МАЪРИФИИ,
РАНГЛИ - БЕЗАКЛИ ЖУРНАЛ

ТАФАККУР

4/2002

**Озод Шарафиддинов – Ўзбекистон Қаҳрамони!
Адабиётимизнинг зур заҳматкаши, умр бўйи ҳақ
сўзни байроқ қилиб келган матонатли инсоннинг
мардона фаолиятига муносиб баҳо берилди!**

**Биз, “Тафаккур” аҳли Қаҳрамон устозимизнинг
жамоамизга дахлдорлиги – бир муддат журналимизда
хизмат қилганидан фахрланамиз, у кишига саломатлик
ва пжодий бардавомлик тилаймиз!**

№ 03 DK

УЯТ ВО'ЛАДИ

Устоз Абдулла Қаҳҳорнинг “Уят” деган мақоласи бор. Унда мазкур тушунчага ахлоқий жиҳатдан ёндашилиб, бу — инсонни ҳайвондан ажратиб турувчи туйғудир, деган йўсинда тавсиф берилган.

Мен мақоланинг мазмунини дастлаб телевизор орқали адабнинг ўз оғзидан эшитган эдим. Ушанда не-не долзарб ижтимоий-маданий муаммолар қолиб, устозимизнинг анчайин бир ахлоқий мавзуда, қалаверса, болалик-ёшлик чоғларимизда ҳар қадамда эшитадиганимиз танбехнамо бир сўзга (“Уят бўлади!”) бу қадар ургу бериб сўз юритгани менга эриш туюлгани рост.

Кейинчалик эса, хусусан, сўнги йилларда уят ҳисси фақатгина ахлоқий тушунча эмаслигига бот-бот амин бўлмоқдаман. Назаримда, бу сўзнинг маҳияти хиралашиб, умуман, шу туйғунинг ўзи сусайиб, гоҳида аҳамияти тамоман йўқолиб ҳам кетаётгандек туюлади. Бўлмаса, кечагина айб саналган унчо-мунча қилмишларга бугун фазилат деб қаралмаса-да, ҳарқалай, одатдаги бир ҳол сифатида бепарво муносабат қилинаётганига нима дейсиз!

Ваъда берамиз-у, устидан чиқмаймиз. Хижолат чекиш йўқ.

Бандасининг кўзига тик қараб ёлғон гапирамиз. Тап тортиш қаёқда!

Бировнинг ҳақини паққос урамиз-у, кўзимизни лўқ қилиб тураверамиз. Бор, қўлингдан келганини қил!

Ҳар тадбирни қўллаб, ўзганинг тагига сув қуямизу ўрнини эгаллаймиз. Инсоф-андиша — “эскилик сарқити”!

Фарзандларимизнинг онасини ҳар турли бозорларга йўллаб, муштипарнинг топиб келганига “иномарка” олиб минамиз. Номусларга ўлмоқ қани?!

Мол-дунёмиз ўғрилиқ, ҳаромхўрлик орқасида орттирилганини ҳамма билади, ўзимиз ҳам биламиз. Лоақал, ерга қарамоқ, қизармоқ ҳаёлимизга келса-чи!

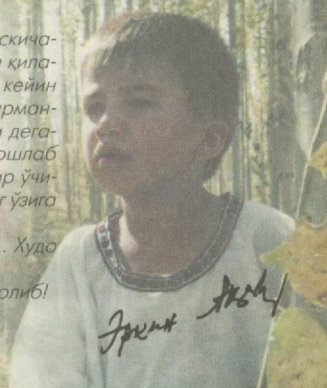
Қирдикорларимиз оламга овоза, биз эса адлу инсофдан лоф урамиз. Охирад-да ҳам бир иложи топилар...

Уялмаймиз, уялмаймиз...

Номусу виждон, ҳарому ҳалолдан сўз очган “эскича-роқ” одамга бозорни, бозор иқтисодиётини рўқач қиламиз. Бозор... биздан олдин ҳам бор эди, биздан кейин ҳам бўлар. Дунё — бозор ўзи. Лекин у ҳаргиз шармандалигу юзсизликнинг ниқоби эмас. Ҳайвонот боғи дегани ҳам эмас. Агар шундай бўлганида, “уят”дан бошлаб луғатдаги шу тур сўзларнинг барчасини бирма-бир ўчириб чиқмоққа тўғри келарди. Унда, эҳтимол, луғатнинг ўзига ҳам эҳтиёж қолмас...

Ана ўшанда чинакамига шармандалиқ бўлар... Худо ана шунисидан асрасин денг!

...Хижолатдан қизара билган бонда нақадар голиб!

Абдулла Қаҳҳор

ТАФАККУР

Тафаккур

ИЖТИМОИЙ-ФАЛСАФИЙ, МАЪНАВИЙ-МАЪРИФИЙ, РАНГЛИ-БЕЗАКЛИ ЖУРНАЛ

Бош муҳаррир
Эркин АЪЗАМ

Тахрир ҳайъати:

Дилором АЛИМОВА
Абдулла АЪЗАМ
Муҳсин АШУРОВ
Ҳалим БОБОЕВ
Хуршид ДАВРОН
Ольга ЖОЛДАСОВА
(бадний муҳаррир)
Нуриддин ЗАЙНИЕВ
Баҳодир ЗОКИР
(маъсул котиб)
Нажмиддин КОМИЛ
Султонмурод ОЛИМ
Хайридин СУЛТОН
Нуриддин ТЎХЛИЕВ
Озод ШАРАФИДДИНОВ
Абдурахим ЭРҚАЕВ
Тўлепберген ҚАЙИПБЕРГЕНОВ
Муртазо ҚАРШИБой

Муассис — Республика Маънавият ва маърифат кенгаши

Ўзбекистон Республикаси давлат
Матбуот қўмитасида 00124-рақом
билан рўйхатга олинган.

Матнларда фойдаланилган мисол,
кўчирма ва маълумотлар аниқлиги учун
муаллифлар жавобгардир.
Журналдан кўчириб босилганда манба
қайд этилиши шарт.

Манзилимиз: 700047, Тошкент шаҳри,
Мовароуннаҳр кўчаси, 6-уй

133-10-68
139-05-19
139-05-29

Журнал андозаси тахририятнинг
компьютер бўлимида тайёрланди.

“Шарқ” нашриёт-матбаа акциядорлик
компанияси басмахонаси. 700029, Тошкент
шаҳри, Булок Турон кўчаси, 41-уй.

2002 йил 6 сентябрь кўни басмахонага
тапширилди. Қоғоз ёнғичи 70×100 / 16
6 босма тобук. 3958-буяртма.
Нашр адади 5000 нуска.

Журнални Абдор Ботиров
сахифалаган.

Ушбу сонда Чингиз Аҳмадов асарла-
ридан ва Машраб Нуринов ас-
лан суратлардан фойдаланилди.

МИЛЛАТ ВА МАЪНАВИЯТ

Аслиддин БОЛИЕВ, Муҳаммад КУРОНОВ.
Бошқарув мезонлари.....4

ТАРИХ ВА ТАРАҚҚИЁТ

Исмоил ШОМУРОДОВ. Қадриятлар фалсафаси.....14

ҲУҚУҚИЙ ТАФАККУР

Фахриддин МУҲИДДИНОВ. Суд ҳокимиятининг
мавқе-мақоми.....18
Бобокул ТОШЕВ. Муаллифлик ҳуқуқи нима?.....21

ЯНГИ АСР МУАММОЛАРИ

Баҳодир ЗОКИР. Умрзоқликнинг чораси борми?.....26

ЕТТИ ИҚЛИМ МУҲДАСИ

Ёқубжон ХЎЖАМБЕРДИЕВ. Шаҳзода хиёбонидаги
меҳмонхона.....36

London. Биебен.

ЮРАК ТИЛГА КИРДИ

Асқар МАҲКАМ. Яна форс тароналари.....48

SAHIFALARIDA

САҲИФАЛАРИДА

ТАЛКИН ВА ТАДҚИҚОТЛАР

Дилфуза РАҲМАТУЛЛАЕВА. Ўз даври тафаккури маҳсули.....56

БУЮКЛИК ТИМСОЛЛАРИ

Аҳмад АБДУЛЛАЕВ. Рудакийи соний....60

ИБРАТНОМА

Мухтор ХУДОЙҚУЛОВ. Эзгуликка чорловчи ривоятлар.....66

Толстой суйган хикматлар.....71

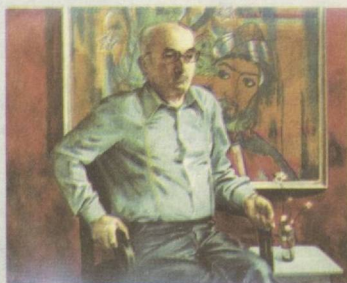
Табриқидгани «Маҳаббат уш-шарро» мажмуаси

ТАЛКИН ВА ТАДҚИҚОТЛАР

Дилфуза РАҲМАТОВА. Кучли мафкура кучли гоядан озикланади.....74

Фарида САИФНАЗАРОВА. Тарбия — узлуксиз жараён.....76

Улуғбек САИДОВ. Икки манбага таянган гоя.....77

«Чингиз Аҳмаров». Акмал Икромжонов асари.

Гулчеҳра МАТКАРИМОВА. Тенгликда кенглик бўлсин!.....79

Азиз МИРЗАЕВ. Жазонинг муқаррарлиги.....81

Гулчеҳра ТЎЛАМЕТОВА. Шаҳар экологияси.....82

Зулфия МАМАРАЖАБОВА. Кўзгулардан бири.....84

Иродахон НАРИМОНОВА. Ранглар ифодаси.....85

Мавлуда ЭРГАШЕВА. «Фиқҳ илми — олий ва буюк бир илмдир».....87

Муҳайё ЯҲЎЕВА. Ҳадисларнинг шеърий талқини.....88

Шаҳодат МУРОДОВА. Отабекнинг ушалмаган орзуси.....90

Зокиржон САИДБОБОВЕВ, Жаҳонгир САПИЕВ. Мир Иззатуллонинг Қўқон хонлигига саёҳати.....92

Боқижон МАТБОБОВЕВ, Зоҳиджон МАШРАБОВ. Давондан Фарғонагача...93

Журналнинг инглизча мухтасар мазмуни.....95

МИЛЛАТ ВА МАЪНАВИЯТ

Аслиддин БОЛИЕВ,
Муҳаммад ҚУРОНОВ

Boshqaruv mezonlari

Дунё мамлакатларининг тараққиёт тажрибаси шундан далолат берадики, ўз умрини ўтаб бўлган эски жамиятдан демократия тамойилларига асосланган янги тузумни шакллантиришга киришган ҳар қандай мамлакат учун бошқа стратегик масалалар қатори кадрлар масаласи ҳам ўта долзарб аҳамият касб этади. Бунини озода Ватанимиз — мустақил Ўзбекистоннинг ўн бир йиллик тараққиёт йўли ҳам яққол кўрсатиб турибди. Президент Ислам Каримов мамлакатимизнинг ижтимоий-сиёсий йўли ҳар томонлама асослаб берилган дастлабки асари — «Ўзбекистоннинг ўз истиқлол ва тараққиёт йўли» китобидаёқ бу масалага катта эътибор қаратиб, шундай деган эди: «Бозорнинг ўзгарувчан шароитларида меҳнат қилишга лаёқатли бўлган ўзимизнинг юқори малакали маҳаллий кадрларимизсиз Ўзбекистоннинг мустақиллигини тасаввур қилиш қийин» (Ислам Каримов. «Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура». Т., «Ўзбекистон», 1996 йил, 76-бет).

Дарҳақиқат, юртимиз истиқлолининг дастлабки йилларидан бошлаб, бу масала давлат сиёсатининг энг муҳим ва устувор йўналишларидан бири бўлиб келмоқда. Қисқа даврда бу борада улкан амалий ишлар қилинди. Чунончи, «Таълим тўғрисида»ги қонун, Кадрлар тайёрлаш миллий дастури каби таълимнинг

янги ва замонавий моделига асос бўлган ҳужжатларнинг қабул қилиниши ҳамда уларга таянган ҳолда бу соҳада мислсиз ўзгаришлар амалга оширилгани — кўп босқичли ўқув тизими жорий этилгани, қанчадан-қанча олий ўқув юртлири, академик лицей ва коллежлар барпо этилгани, иқтидорли ёшларнинг «Умид» жамғармаси йўлланмаси билан хорижнинг нуфузли олий ўқув юртлирига ўқишга юборилаётгани — барча-барчаси шулар жумласидандир.

Агар эътибор берсангиз, бугунги кунда дунёнинг таниқли сиёсат ва жамоат арбоблари Ватанимизнинг сиёсий, ижтимоий-иқтисодий ислохотлар борасида қўлга киритган ўзига хос ютуқларига ҳолисона баҳо берар экан, шубҳасизки, таълим соҳасида, етук кадрлар тайёрлаш бўйича эришаётган натижаларимизга алоҳида тўхталиб ўтади. Президентимизнинг хорижий мамлакатлар давлат ва ҳукумат раҳбарлари билан бўладиган учрашувларида, чет элларга қиладиган расмий ташрифлари чоғида ҳам бу масала ҳамisha асосий эътиборда туради. Масалан, юртошимизнинг яқиндагина жаҳоннинг энг тараққий топган давлатларидан бири бўлмиш Япония давлатига қилган ташрифини олайлик. Давлатимиз раҳбари ўз ташрифи давомида халқаро миқёсдаги энг нуфузли билим даргоҳларидан ҳисоб-

ланмиш Васеда университетиди бўлиб, япон олимлари ва талаба ёшлари ҳузурда маъруза қилди. Юртбошимизга ушбу университетнинг фахрий доктори унвони берилиши ҳам мамлакатимизда таълим соҳасида амалга оширилаётган ислохотларнинг Япония мамлакати илмий жамоатчилиги томонидан юксак баҳоланаётганининг ёрқин далилидир.

Бир сўз билан айтганда, истиклол йилларида юксак малакали кадрлар тайёрлаш борасида салмоқли ишлар амалга оширилмоқда. Бу эса яқин орада бошқарув ишларида, халқ хўжалигининг турли соҳаларида замонавий билимларни эгаллаган ёшлар фаолият кўрсатиши, улар мамлакатимиз қудратини янада оширишга ҳисса қўшишини билдиради.

Биз миллий кадрлар тайёрлаш борасидаги мана шундай ижобий натижалар ҳақида гапирар эканмиз, жамиятимиз ҳаётидаги ўзгаришларга кўпинча тўсиқ бўладиган, эски мустабид тузумдан қолган иллат сифатида яшаб келаётган бюрократчилик ва бюрократия ҳақида ҳам тўхталиб ўтишимизга тўғри келади.

Бир «касаллик» тарихи

Буюк аждодимиз Соҳибқирон Амир Темурнинг ўз зуррётларига қарата айтган «Миллат дардига дармон бўлиш — вазифангиздир!» деган ўғити замирида раҳбар бўлиб эл-юрт қорига яраш қанчалик шарафли, аини пайтда масъулиятли экани мужассам. Шу боис ҳар қандай замонда ҳам давлатнинг тақдири, халқнинг фаровонлиги ана шундай ҳақиқатни, яъни раҳбар ходимларнинг ўз бурчи ва мажбуриятини қанчалик ҳис этиб фаолият юритишига боғлиқ. Айнан шунинг учун ҳам кадрлар масаласи ҳамма вақт долзарб бўлиб келган, бу соҳага дахлдор бўлган илм ахли, олимлар мазкур масалада тегишли таҳлил, ҳулоса ва амалий тақлифларни тайёрлаган. Бу борадаги ишлар бугунги кунда ҳам муҳим аҳамиятга эга.

Маълумки, халқимиз ўз бошидан ўтказган собиқ мустабид, бошқарувнинг маъмурий-буйруқбозлик усули ҳукмронлик қилган тузумда кадрлар сиёсати бўйича ҳам бутунлай тескари тушунча ва тамойиллар амал қиларди.

Бу тузум, ўз моҳиятига кўра, зўравонликка асослангани учун унинг расмий йўл-йўриқларини амалга оширувчи амалдорлар тоифаси — совет бюрократияси ҳам, сирасини айтганда, адолатсизлик тимсолига айланиб қолган эди. Тўғри, давлат бор экан, турли расмиятчиликлар бор экан, бюрократия ҳам бўлади. Лекин, оддий халқ вакилларига беписанд қараш, тараққиёт ва янгилик йўлида гов бўлиш нуқтаи назаридан дунёдаги ҳеч бир бюрократия шўро бюрократиясига тенг кела олмас эди. У ўз даврида ўта хатарли ижтимоий иллатга айланди. Собиқ қизил империяни ич-ичидан емириб борган касалликлардан бири ҳам бюрократия эди. Бу касаллик жамият ҳаётига шунчалик чуқур сингиб кетган эдики, унинг асоратлари ханузгача бизнинг ҳаётимизда сезилиб турибди, баъзида янги-янги шаклларда намоён бўлмоқда. Бундай тўсиқларни бартараф этиш йўллари ҳақида замонавий илм-фан, хусусан, бошқарув педагогикаси ҳам турли илмий изланишлар олиб бормоқда. Дастлабки кузатув ва ҳулосалар шунки кўрсатмоқдаки, шўро бюрократиясининг маъно-мазмунини, илдизлари шўро бошқарув тизими моҳияти билан бевосита боғлиқ.

Шўро бошқаруви

Собиқ Иттифокда, 1986 йилги расмий кўрсаткичлар бўйича, қурилиш соҳасида 11 миллион 660 минг киши меҳнат қилган бўлса, шундан 6 миллион 680 минг нафари қурилиш майдончаларида ишлаган, қолган салкам 5 миллион киши идораларда қурувчилар меҳнатини ҳисобкитоб қилиш билан шуғулланган экан. Шу биргина далилнинг ўзиёқ шўро даврида бюрократизм илллати қанчалик авж олганини яққол кўрсатиб турибди. Энг ёмони — бу касаллик большевиклар тузумининг дастлабки давриданок бошланган эди. Лоақал рус шоири Владимир Маяковскийнинг ўша даврларда «Бўридай ғажирдим бюрократизмни» дея ҳайқирганини бир эсга олинг.

XX асрнинг 80-йилларига келиб эса, шўро салтанатида барча соҳаларда, хусусан, қишлоқ хўжалигидаги ҳақиқий аҳвол ва унинг аниқ кўрсаткичлари би-

лан қўшиб ёзилган рақамлар, фозилар орасидаги фарқ тобора кенгая боргани ҳам ана шу бюрократизмнинг с а л б и й оқибатидир. Масалан, биргина Қозогистон ўша п а й т л а р и давлатга бир

миллиард пуд ғалла (афсонавий рақам) бериш мажбуриятини олиб, уни «шараф билан адо этар» эди. Лекин, ўйлаб кўринг, бунинг ортида ўша дахшатли бюрократик машинанинг «каромат»лари яширин эди. Бу дахшатли машина ўзи ўйлаб топган «социалистик режа»ни бажариб, рапорт бериш учун колхоз ва совхозлардан, уруғлик бугдўйгача, ҳатто ҳали пишиб улгурмаган ғаллазорларгача сидириб оларди.

Шўро бюрократлари орасида қандайдир партия анжуманлари, инқилобий саналар олдидан «Чиройли рақамни топинглар!» деган давлат тарқалар эди. Бундай «тайёргарлик ишлари» охири оқибатда паст кўрсаткичларни ошириб кўрсатиш, бир танқидий фикрга ўн ижобий «ютуқ» қўшиб мақтаниш кампаниясига айланиб кетарди. У даврда инсон ақлига тўғри келмайдиган ғалати тадбирлар ўйлаб топиларди. Масалан, ишлаб чиқариш суръатини ошириш ўзлаштирилган маблағнинг миқдорига боғлиқ, деган қоида ҳукм сурарди. Яъни, ишлаб чиқарилаётган машина, қурилаётган корхона қанчалик қиммат бўлса, гўё ишнинг сифати ва миқдори ҳам шунча аъло даражада деб баҳоланарди. Аслида бундан мамлакат учун қони зарар, бюрократлар учун эса қони фойда эди. Айтайлик, шаҳарлардаги қор тозалаш машиналарини олинг. Уларнинг бажарган иш миқдори қанча ёнилғи ишлатгани билан белгиланар эди. Ҳайдовчи ҳам қанча кўп бензин сарф этса, шунча кўп маош олар эди. Ўзингиз айтинг, бунга ажабланмай бўладими?

Ана шундай ва бошқа кўринишдаги ишга бюрократларча ёндашиш асоратлари онда-сонда бўлса-да, афсуски, ҳамон ҳаётимизда учраб туради. Мамлакатимиз Президенти бу ҳақда кўпгина йиғинларда куйиниб гапиради. Масалан, 1998 йили Юртбошимиз тиббиёт борасидаги ислохотларга бағишланган мажлисда тиббий хизмат самарадорлигини бу соҳага қанча маблағ сарфланганига боғлаб талқин қилиш тажрибасини қаттиқ танқид қилган эди. Ваҳоланки, тиббий хизмат самарадорлигини бу соҳага қанча маблағ сарфлангани билан эмас, балки шифокорлар меҳнати туфайли қанча кишининг ҳаёти сақлаб қолингани, саломатлиги яхшиланганидан, яъни реал натижадан келиб чиқиб фикр юритиш керак. Давлатимиз раҳбари ўша йиғилишда ана шу ҳақиқатга эътиборни қаратган эди. Дарҳақиқат, шўро тузуми бундай ҳақиқатларни сохталаштириб, одамларни тескари фикрлайдиган қилиб қўйган эди. Бунда, албатта, коммунистик бюрократиянинг «хизмат»лари ҳам «катта» бўлган. Бундай «хизмат» натижаларини деярли барча соҳада, жумладан, бошқарув соҳасида ҳам кўриш мумкин. Албатта, ҳажонда бу иллатга қарши курашнинг сигналдан йўли ва усули бор. Бу — бошқарувга илмий ёндашув усулидир.

Бюрократия нима?

Одам нега, нима учун, қандай омиллар таъсирида бюрократга айланади? Қандай қилиб сизу биз билан ёнма-ён яшаётган, ишлаётган киши кўққисдан бюрократ бўлиб қолади? Бу саволларга жавоб топишда шахс шаклланишини ўрганадиган, ижтимоий педагогик-психологик қонуниятлар кўл келади. Шу сабабли, келинг, инсонни бюрократга айлантирувчи туб сабабларга ижтимоий-педагогик нуқтаи назардан қараб кўрайлик.

Миллий меросимиз, хусусан, адабиётимиз тарихида давлат хизматчилари, турли мулозимлар, уларнинг феъл-атвори, фазилат ва қусурлари, ижобий ва салбий сифатлари ҳақида ҳикоя қилувчи ҳар хил жанрдаги асарлар кўп. Чунончи, Алишер Навоийнинг «Маҳбубулқулуб», Турди Фароғийнинг «Тор кўнгулли беклар», Абдулла Қодирийнинг «Мех-

робдан чаён» асарлари шулар жумласидандир.

Бирок, бу соҳа қанчалик таҳлил ва талқин этилмасин, бошқарувга хос кўпданкўп иллатлар эски замонларда ҳам, шўролар замонида ҳам сақланиб қолаверди. Президент Ислом Каримовнинг қатъий ва изчил сиёсати тугайли юртимизда бош-қарув борасидаги жиддий хатокамчиликлар барҳам топиб бормоқда. Илгари бюрократия ҳақида гап кетса, «Муштум» каби ҳажвий нашрларда, турли газеталарда юзаки, енгил, ҳеч кимга зиён етказмайдиган «танқид» билан чекланилар эди. Энди эса бюрократияга — давлатни обрўсизлантирувчи сиёсий-мафкуравий таҳдид, яъни ижтимоий-ахлоқий муаммо сифатида қаралмоқда. Бу муаммони ечмасдан туриб, Ўзбекистонда туб маънавий янгиланишлар ва ижтимоий-иқтисодий ислохотларни тўлиқ амалга ошириб бўлмаслиги очиқ таъкидланмоқда.

Маъмурий-буйруқбозлик тузуми — бюрократия учун қулай муҳит эди. «Ўзбек тилининг изоҳли лугати»да бу касалликка шундай таъриф берилган: «Бюрократизм — ишга, ўз вазифасига расмиятчилик билан қараб иш тутиш, қоғозбозлик, сансалорлик, тўрачилик». Бюрократизмни эса «бирор ишни охирига етказишдан кўра уни расмийлаштиришга зўр бериш усули» деб тушунтирадилар. Бу таърифлардан бюрократ — ўз вазифаларини расмиятчилик юзасидангина бажарадиган мансабдор, қонунни ниқоб қилиб олиб бузғунчилик қиладиган шахс экани аён бўлади.

Четдан қараганда, бюрократ ўз ишини вақтида бажариб, керагича расмийлаштириб кўювчи, жиддий, талабчан, бартариб, фидойи инсон бўлиб кўринади. Ваҳоланки, куруқ расмийлаштирилган маълумот билан одамлар учун фойдали бўлган амалдаги иш ўртасида катта фарқ бор. Шу боис бюрократияга қарши курашда ҳам ўтказган тадбир-чоралар сони эмас, балки аниқ натижа — бошқарув бўғинларида турли сансалорлик, тўрачилик, таъмагирлик каби ҳолатларга қанчалик барҳам берилгани муҳим.

Агар бу борадаги ишлар фақат «Қан-

ча маблағ сарфланган?», «Қанча тадбир ўтказилган?» каби ёндашувлар асосига қурилса, бундан яна бюрократиянинг ўзи ютиши мумкин. Умумий аҳвол эса аввалгидай қолаверади.

Шу сабабли ўрта ва куйи бошқарув қатламлари фаолияти ишини баҳолашда мақсадга эмас, натижага қараб баҳолаш тамойили ҳамиша самарали.

Бюрократия ҳақида гап кетганида, давлат мулозимининг фикрий олами — маънавияти масаласига келишувчанлик, хушомадгўйлик, иккиюзламачилик, шахсий манфаат, шунингдек, ўз мансаб истиқболи — карьерасини хизмат бурчи, давлат манфаатларидан юқори қўйса, у «хушмуомала» бюрократ ҳисобланади. Шу сабабли у бюрократлашган муҳитда ўзини эркин ҳис қилади, ўзига ўхшаганларни имкон борича қўллаб-қувватлайди, кўпайтиради. У ошқоралиқдан, фаолиятининг очиқ муҳокама қилинишидан, худди кўршапалак қуёшдан кўрққани каби кўрқади. Чунки у очиқ бахсда ўз фикрини ҳимоя қила олмайди. Одамлар билан бевосита мулоқотдан қочади. Мулоқотга киришган тақдирда ҳам барчага маълум гапларни қайд этиш, расмий кўрсатмалар, ўз бошлигининг фикрларини такрорлашдан нарига ўтмайди. Хуллас, у аслида масъул ходим ниқобидаги роботдир. Чинакам фидойи мулозим — давлатга, элу юрт ишига, қонун талабларига, бюрократ эса — бошлиғига садокат кўрсатади.

Бугун юртимизда Ватан, миллат, давлат манфаатларини ўз манфаатлари билан уйғунлаштирган куруқ расмиятчиликни эмас, амалий натижани кўзлаб ишлайдиган иймонли, ватанпарвар, сўзи ва иши бир, фаол раҳбарлар кўп. Улар Президентимизнинг раҳбарлик ҳақидаги

фикр ва кўрсатмаларини дастуриламал билиб, юртимиз равнаки йўлида ҳалол хизмат қилиб келмоқда. Бюрократлар айнан шундай фидойи раҳбарлардан чўчиди. Чунки давлат, халқ, жамоатчилик ана шундай фидойи ва мард инсонларни қўллаб-қувватлайди, уларга таянади.

Мансабдор маънавияти

Маъмурий буйруқбозлик — ўз ҳукми, ҳокимиятини ҳис қилувчи, буйруқ бериш ваколатига эга мансабдорлар орасида учрайди. Мансабнинг эса катта-кичиги йўқ. «Кўшиб ёзиш» дардига мубтало бригадир, ўртоғи билан ёқалашган ўқувчисига «2» баҳо қўйган ўқитувчи, талабаларни дарсдан олиб чиқиб, уларга ҳеч қандай алоқаси бўлмаган мажлисга мажбуран олиб кирувчи декан ўринбосари, кира пулини ўз чўнтагига уриб, йўловчиларга «мабодо текширса, кўрсатасизлар» деб эски чипта тарқатувчи автобус ҳайдовчиси, «фалон марта тadbир ўтказдик, бу — бултургига нисбатан фалон фоиз ортик демакдир, ишимизда силжиш бор» дея ҳисобот бериш билан кун ўтказадиган ташкилот раҳбари ва уларга ўхшаш бошқа ходимлар замонавий бюрократизмнинг ёрқин намунаси, оғирнинг устидан, энгилнинг остидан юрувчи устомон, фирибгар кимсаларнинг типик вакиллари.

Киши қачон, қандай шароитларда ўзи билмаган ҳолда бюрократия дардига мубтало бўлади? Давлат бор экан, у бошқарув тизимига муҳтож. Бошқарувни эса қарор, буйруқ, кўрсатма, фармойишларсиз тартибга солиб бўлмайди. Бироқ бюрократ бу ҳужжатлар кундалик фаолият учун дастуриламал эканини унутади ва ҳамма нарсага бир қолип нуктаи назаридан қарайди. Ваҳоланки, ҳаётда ҳар хил сабаблар туфайли пайдо бўладиган ранг-баранг муаммолар, ҳамма вақт ҳам ана шу кўрсатмаларда белгиланган меъёрларга мос тушавермайди. Бундай вазиятда раҳбардан дадиллик, мустақиллаш тутта билиш, ташаббускорлик фазилатлари талаб этилади. Бюрократ эса бунга қодир эмас. Унда масалага, бутун масъулиятни ўз зиммасига олиб, ижодий ёндашиш кўникмаси йўқ. Шу сабабдан у хусусий ечим зарур бўлган жойда ҳам

умумий талабга ёпишиб олади. Лекин бундай ёндашувдан на аризачи, на давлат манфаат кўради. Чунки бунинг оқибатида ишдаги муаммо ечилмасдан қолаверади. Бюрократ эса «мен масалани кучим етганча ҳал этдим» деб ўзини овутади. Лекин, ўзингиз тасаввур қилинг, бундай ёндашув натижасида туман миқёсида ташвиши ҳал бўлмаган аризачи вилоятга чопади. Вилоятда ариза соғлом фикрловчи мулозим қўлига тушса-ку, муроиди ҳосил бўлади. Аксинча бўлса, у яна сарсон бўлиб, пойтахт сари юзланади. Шу тариқа жамоа хўжалиги ёки тумандаги тегишли идорада ҳал этилиши лозим бўлган муаммо Тошкентдаги марказий идорагача етиб боради. Бундай вазият бир-икки бюрократнинг ўз вазифасига совуқдон муносабати туфайли вужудга келади.

«Юқори»га яхши кўриниш учун «қўшиб ёзиш» — шўро иқтисодиёти, бошқарув амалиётининг кўзбўямачиликка асосланган асосий қуроли эди. Бу, аслида, бюрократиянинг мумтоз «кашфиёти». Давлат режасида фалон кўрсаткичга эришиш кўзда тутилган, амалда «бор» кўрсаткич эса паст. «Бўлиши керак» билан «бор» орасидаги тафовут очилиб қолса, бюрократнинг иш билмаслиги, раҳбарликка лаёқатсизлиги фош бўлиб қолади. Нима қилмоқ керак? Қаршисида икки йўл пайдо: ё ўз лаёқатсизлигини очик, мардона тан олиб, истеъфога чиқиш, ё бўлмаса мансабни сақлаб қолиш учун «бўлиши керак» билан «бор» орасидаги тафовутни хаспўшлаш, бўяш. Шўро тузumi иккинчи йўлга шароит яратиб берди. Чунки мулк — шахсан ҳеч кимники эмас, давлатники, юқоридан келган тафтишчининг кўнгли олинса, бас. Қуйидагиларнинг эса бу билан иши йўқ. Чунки яна ўша гап: мулк уларики ҳам эмас — давлатники. Оқибатда давлат алданар, бюрократия эса гуллаб-яшнар, жипслашиб борар эди. Шу тариқа ўз ахлоқи, муомала меъёрлари, турмуш тарзи, халқдан бегона «қавм» пайдо бўлди. «Бюрократия қавми» халқ ичига кириш ўрнига ундан бегонлашиб, оёғи ердан узила борди.

Оёғи ердан узилган амалдор қисмати

Лавозим, «мансаб мастлиги», амалга сғиниш, кишининг фазилати, ёши, илми, хизматлари, профессионал мала-

касига эмас, мансабига қараб муносабат ўрнатиш, ҳўжайинга табассум, фуқарога қовоқ, маҳалла-кўй, элдан узоқлашиш, эски, фойдаси тегмайдиган дўстларини учратиб қолишдан қочиш ва бошқалар бюрократларнинг муомала меъёрига айланиб қолган эди. Шу сабабли амал курсидадан айрилган бюрократнинг кечмиши ўта аянчли бўлар эди.

«Кўп қатори яшаш» бюрократга даҳшат солади. «Кўп қатори яшаш» нима дегани? Ҳар мажлисда, базми жамшидда эркаланиб, янги танишлар орттириб келган собиқ раҳбар ишдан бўшаганининг биринчи соатларидан халқ орасида ўзини танҳо, бегона ҳис қила бошлайди. Ҳамма учун табиий туюлган бегараз муомала собиқ бюрократга озор беради, гўё одамлар унинг шу ердалигини сезмаётгандек ёки билиб, билмасликка олаётгандек туюлаверади. Кечагина ўпишиб кўришиб юргувчи «қавмдош»ларнинг автомобилларида «кўрмай» ўтиб кетиши уни ич-ичдан эза бошлайди.

Оддий одамлар билан гаплашишга гап, сўхбатга мавзу топа олмаган собиқ бюрократни ичдан пушаймонлик чулбақ олади. Бунинг барчаси жисман халқ ичида, маънан олисда, халқ дарду ташвишларидан йироқ яшашнинг аянчли хотимаси эканидан далолатдир.

Ёш бюрократ

Ҳеч ким онадан бюрократ бўлиб туғилмайди. Одам аста-секин бюрократга айланади. Шўро бошқарув тизими ўзининг «бюрократик педагогика»сига эга эди. Бу «тарбия» ҳар куни тахминан мана бундай ўғитларни уқтирар эди:

— ҳеч иш ҳал қилма, лекин доим фаол кўрин;

— бошлиқлар билан жўшқин, қуюқ саломлаш, улардан тез-тез маслаҳат сўраб тур;

— катталар фикрингни сўрашса, эҳтиёт бўл, «билмадим-у, лекин...» деб гапир;

— шахсий масъулият — бало, ундан қоч;

— таклиф айтиш, бирор ишга муносабат билдиришда шошилма, эҳтиёт бўл, тепангда қанчадан-қанча сендан катта бошлиқлар бор, шунинг учун улар қўл остида ўзидан ақллироқ киши бўлишини ёқтиришмайди;

— ишингни ошкор муҳокама қилишларининг олдини олиб юр...

Бошқарув тизимига келган ёш, иқтидорли мутахассиснинг қулоғи шу каби «ғамхўр» маслаҳатларни эшитиб, кўзлари бунинг амалини кўриб, қўллари ҳужжатни бюрократларча тўлдириб «тарбияланар» эди.

Бюрократик тафаккурнинг XX асрдан XXI асрга ўтиши жуда хавфли. Чунки тафаккурнинг бу шум тури миллат тараққиёти учун узоқ муддат зарар келтириши мумкин.

Ташқи кўриниши ўта сипо, қарашлари имога маҳтал, садоқат ваъда қилувчи юзлари соғломлигидан эмас, бегамлигидан қип-қизил, нигоҳи «бюроинг» деб сўраб турувчи, билими, мустақил фикри йўқ ёшлар орасида бюрократия тезроқ ва чуқурроқ томир отади.

Мустақиллик туфайли, образли қилиб айтганда, ўзбек давлатчилигининг узилган олтин занжири қайта уланди. Бу сиёсий ютукни кўз қорачиғидек асраш ва авайлаш керак. Бюрократия — ана шу ютукни қадрсизлантирувчи сиёсий таҳдид. Чунки мансабдор — ўз ташкилотда ўзбек давлатчилиги номидан иш кўришга ваколатли шахс. Шу сабабли унинг қонунга, демак, давлатчилигимизга зид ҳар бир хатти-ҳаракатидан озор чеккан оддий фуқаро охир-оқибат давлатдан ранжийди.

Ваҳоланки, миллий давлат — халқ билан давлатнинг узвий бирлигини англайди. Давлатга садоқатли мансабдор шахс халқ ва давлат бирлигини мустаҳкамлашга хизмат қилади. Натижада у бошқараётган жамоанинг давлатга, ислоҳотларга ишончи мустаҳкам бўла боради. Шу тариқа ташқи ва ички сиёсий, мафкуравий бузғунчи кучлар зарарсизланади, чекинишга мажбур бўлади.

Бюрократлар — айёр, кучли, хиёнаткор, буқаламун, иккиюзламачи «қавм». Улар дунёдаги ҳар қандай сиёсий-ижтимоий ўзгаришларга мослаша олади. Шу сабабли тараққиётимиз, миллий давлатчилигимизни мустаҳкамлаш йўлидан бу тўсиқни олиб ташлаш мушкул, лекин шарт. Бошқарувнинг барча тармоқлари бюрократияга қарши кураш олиб бориши, бунда назоратнинг замонавий илмий тамойилларига таяниш керак. Илм эса

миллий ва хорижий ютуқларни умумлаштириб, раҳбар кадрларни танлаш, жой-жойига қўйиш, аттестациядан ўтказишнинг янги механизмини ишлаб чиқиши ва амалиёт учун тавсия қилиши лозим.

Бюрократияга қарши курашнинг американча усули

Фуқаролик жамиятида кадрлар сиёсати қандай бўлади?

Бугун биз шу саволни ўртага қўйиб, ўйлаб, жаҳоннинг энг sinalган услуб, чора-тадбирларига, эришилган натижаларга таҳлилий назар солишимиз табиий. Шу маънода Америка Қўшма Штатларининг кадрлар сиёсати тадрижи ҳақида айрим маълумотларни билиб қўйиш фойдадан холи бўлмас.

Олимлар АҚШ кадрлар сиёсати тарихини тўрт босқичга бўлишади: 1. «Меросхўрлар ва жентлменлар бошқаруви» даври (1789—1829 йиллар). 2. «Лавозимларга ўз кучи билан эришганлар бошқаруви» даври (1829—1883 йиллар). 3. «Ҳаммага яхши бўлсин» тамойили асосида бошқарув даври (1883—1906 йиллар). 4. «Илмий асосда бошқарув» даври (1906 йилдан то шу кунгача). Босқичларнинг номланиши ўша даврларга хос кадрлар сиёсати назарияси ва амалиёти хусусиятларини акс эттиради.

«Меросхўр ва жентлменлар» бошқаруви даврида ҳокимиятда кўпроқ spoils system (сармоя, куч эгалари) ва merits system (хизмат қилиб қўйганлар) бўлди. Бошқарув лавозимларига, асосан, катта ер эгалари (жентри) кўтарилди. Бироқ улар «халқ ҳаётидан узилиб қолган», оддий кишилар манфаатини ифодалай олмаслиги, гуруҳбозлик, қон-қариндошчилик, сулолавийлик каби иллатлар борлиги учун танқид қилинди. Буларнинг бари янги — «лавозимларга ўз кучи билан эришган кишилар» даврини бошлаб берди. Бу давр 1828 йилда Э.Жексоннинг президентлик сайловидаги ғалабасидан бошланди. У юсак лавозимга эга бўлган, янги — эгалитар мафкура байроғини кўтарди. Бу раҳбарлик лавозимида танловларни халқ назорати остида ўтказиш, бу жараёнда барча аҳоли қатламларига тенг ҳуқуқ бериш, давлат хизматини демократлаштириш, лоббизм ва корруп-

цияга қарши курашни кучайтиришни тақозо этарди. Бироқ эски тамойилни кўмсовчи сармоядорлар янада кучайиб, катта хавфга айланди ва XIX асрнинг 80-йилларига келиб давлат хизмати тизмини ислоҳ қилиш энг муҳим сиёсий муаммолардан бирига айланди.

«Ҳаммага яхши бўлсин» даврининг муҳим кўрсаткичи 1883 йилда қабул қилинган Пендлтон қонуни бўлди. Давлат хизмати тизимига кириш учун танловлар жорий қилинди, давлат хизматчисининг сиёсий бетарафлиги таъминланди. Америкаликлар раҳбар лавозимларига танловни англияликлардан яхшироқ, яъни амалий профессиограммалар асосига куришди. Давлат хизматчилари мажбуриятларини Америка муҳитидан келиб чиқиб таҳлил қилиш, таснифлаш бўйича фундаментал ишлар натижасида «Фуқаролик маъмурий хизмати лавозимлари таснифи тўғрисида» қонун қабул қилинди. У давлат хизматчиларини сиёсий босимлардан ҳимоя қилди. Давлат хизматчилари ўзларининг аниқ-тиниқ мажбуриятларига эга бўдилар, бюрократия йўллари ёпилиб, ахлоқий, маънавий мейёрлар етакчи мезонга айлана борди.

Бу ислоҳот муҳим вазифани ўтаб, давлат хизматчиларини танлаш технологиясининг янги даврини бошлаб берди. Илмий ёндашув тамойилининг жорий қилинишига шароит яратди. Бу билан:

- натижаларни баҳолашнинг объективлигига интилиш бошланди;
- ходим имкониятларининг лавозим талабларига (профессиограммага) мослиги мезонлари жорий этила бошланди;
- шахсий муносабатларнинг танлов натижаларига таъсири бартараф қилина борди;

— давлат хизмати масаласини рационаллаштириш ва раҳбар кадрларни танлаш ва жой-жойига қўйишнинг илмий услублари тобора мустаҳкамланди.

Бу даврга келиб давлат хизмати рентабел соҳага айланди, раҳбаршунослик ривожланди. Олий ўқув юртларида жамиятни бошқарув (public administration) ўқув курси киритилди.

Кейинчалик бу курслар алоҳида институтларга айлантирилди ва кенг даражада илмий изланишлар маҳсули сифатида жуда катта илмий заминни яратди.

Илмий асосда бошқарувга меҳнат самардорлигини кўтаришнинг бош тамойили сифатида ёндашишга дастлаб тadbиркорлар мурожаат қилдилар. Бир оз вақт ўтгач, илмийлик тамойилининг афзаллиги намоен бўла бошлагач, давлат тезда буни ўзлаштириб олди. Чунки АҚШда «бизнесда нимаики ўзини оқлаган бўлса, у барча соҳаларда муваффақиятли қўлланиши мумкин» деган қоидага амал қилинарди.

Илмий асосда бошқарув йўриқномаси куйидаги тамойиллар асосига қурилди:

— рационаллаштириш — бошқарувнинг муҳим муаммоларини ўрганиш ва оқилона қарорларга таяниш;

— режалаштириш — мақсадга эришиш дастурини асослаш учун дуч келиши мумкин бўлган объектив шарт-шароит ва эҳтиёжларни олдиндан белгилаш (прогноз қилиш);

— ихтисослаштириш — бошқарув жараёнида энг муносиб материаллар, асбоб-ускуналар, маҳсулотлар ва мутахассислардан фойдаланиш;

— стандартлаштириш — энг яхши намуналар ва ютуқлардан фойдаланиш;

— ўлчов — ҳар бир хизматчининг масалани ҳал қилишга қўшган шахсий ҳисаси, унинг меҳнат самардорлиги ва малакасини аниқ ҳисоб-китоб услублари орқали ўлчаш, баҳолаш ва рағбатлантириш.

Бу тамойиллар муаммоларни ечишнинг энг мақбул усулини қидириб топиш ва харажатларни имкон қадар камайтириш каби талаблар билан бойитилди.

Илмий бошқарув назарияси давлат хизматини ташкил қилишга қандай ёрдам берди? Бу чора, энг аввало, бошқарув лавозимларини янгича стандартлаштириш ва таснифлашга асос бўлди. Жумладан, 1949 йили АҚШнинг «Давлат хизматчилари лавозимлари таснифи ҳақида» қонуни қабул қилинди. У давлат хизматининг 18 даражасини аниқлаб берди. Бирон-бир лавозимга ўтказиш, қабул қилиш, имтиҳон орқали амалга оширишга бошланди ва бу синовлар, асосан, талабгорнинг лавозим вазифаларини бажариш учун зарур бўлган малакасини ўлчашга хизмат қилди. Ростгўйлик, билим, зиёлилик, сиёсий бетарафлик каби талабларга алоҳида эътибор берилди. Бу

кўрсаткич ва талаблар асосида танлов фуқароларни биринчи жаҳон уруши даврида АҚШ армиясига қақирувда қўлланиб, ўз самарасини кўрсатгани туфайли кейинчалик давлат хизмати соҳасида ҳам қўллана бошлади.

Илмий бошқарувни давлат муассасаларига жорий қилиш бошида қийин кечди. Чунки бизнес самарадорлигининг асосий мезонларидан бўлмиш фойда учун кураш, рақобат давлат бошқаруви тизимида йўқ эди. Бизнесда бўлган талаб-таклиф, нарх-навоно белгиланган рақобат, қисқаси, фойдани кўрсатувчи мезонлар бўлиши мумкин эмас эди.

Давлат хизматига шахсий муносабатлар эмас, қонун устуворлик қилар эди. Қонунлар эса сиёсий курашлар натижасида ўзгариб турар эди. Бу муаммони ечиш учун давлат хизмати маъмурий ва сиёсий даражаларга бўлинди. Маъмурий даражага қундалик вазифаларни бажариш, сиёсий даражага эса илмий асосланган услублар асосида ижтимоий-сиёсий масалаларни ҳал қилиш юклатилди.

1937 йили давлат хизмати ҳолатини ўрганувчи махсус комиссия тузилди. Комиссия мамлакатда давлат, жумладан, президент ваколатларини кучайтириш тўғрисида таклифлар киритди. Комиссия эълон қилган маърузада ижро ҳокимияти ваколатларини президент ихтиёрида жамлаш зарурлиги асосланди. Бунинг учун давлат хизматини ташкил этишда аллақанча кескин ўзгаришлар таклиф қилинди (Report of the Committee Special studies (The President's Committee on Administrative Management). Wash., 1937). Яъни, биринчидан, жавобгарликнинг вертикал тизимини, аниқ ва доимий — вертикал алоқаларни яратиш лозим. Иккинчидан, давлат муассасалари сони шунчалик қисқартирилиши керакки, токи уларни президент ва унинг идораси самарали бошқариши мумкин бўлсин. Учинчидан, президентнинг маъмурий иш билан шуғулланиш имкониятарини кенгайтириш, яъни унинг зиммасига режалаштириш, бошқариш, мулозимларни танлаш, молиявий масалаларни ҳал этиш билан боғлиқ бошқа вазифаларни ҳам юклаш таклифи киритилди.

Улар 50—60-йилларга келиб мутахассислар томонидан такомиллаштирилиб

ва жорий қилина бошланди. Ҳокимият тепасига келган Билл Клинтон ҳам ўз ишини мавжуд давлат хизмати тизими-ни ислоҳ қилишдан бошлади.

Шу мақсадда 1993 йили март ойида вице-президент Альберт Гор раислигида миллий комиссия тузилди. Комиссия олти ой мобайнида мавжуд аҳволни ўрганиб, юздан ортиқ тавсия билан чиқди. Тавсиялар амалиётга жорий этилса, яқин беш йил ичида 108 миллиард доллар миқдорига иқтисодий фойда келиши ҳисоблаб чиқилди.

Мавзумиз доирасида биз учун америкаликларнинг давлат хизматиға ёндашуви ва комиссиянинг иш услублари муҳим. Қўшма Штатларнинг замонавий давлат хизматини тартибга солиб турувчи қонунлар мужассамланса 100.000 бетдан иборат тўплам бўлади. Бу қонунлар ишга қабул қилиш, хизмат пиллапояларидан кўтарилиб бориш, ишдан бўша-тиш, непотизм (уруғ-аймоқчилик), давлат органлари томонидан товар ва хизматдан фойдаланишнинг юқори даражасини чегаралаш, тузилган шартномаларнинг асосланганлигини қайта-қайта текширишни назарда тутади. Натижада мансабдорларнинг махсулот таъминотчилари билан тил бириктириб, ноқонуний даромад олиш йўллари беркитилди. Федерал агентликларда бюджет харажатларининг ҳар бир доллари аниқ ҳисоб-ки-тоб қилиб кўйилди. Бу эса режалаштирилмаган бюджет харажатларини тўхтати-ди, маҳаллий органлар, давлат бюдже-ти асосси харажатларининг олди олин-ди. Назорат кучайди.

Аввало, федерал ҳукумат турли тармоқларида банд бўлган тажрибали ходимлар ичидан экспертлар гуруҳи танлаб олинди. Улар агентликлар ва тармоқлараро соҳалардаги кадр, бюджет, моддий техник таъминот муаммоларини пухта ўрганиб чиқди. Ҳар бир вазирликда комиссияга ёрдам кўрсатувчи гуруҳлар тузилди. Давлат хизмати тизими ислоҳоти бўйича тушган тақлифларни ўрганиб, экспертизадан ўтказувчи лабораториялар тузилди. Бу тадбирга бир неча минг федерал хизматчи жалб қилинди. Илмий-тадқиқот марказлари ташкил этилиб, улар жамият табақаларининг, шу

жумладан, маҳаллий ҳокимият органлари ва тадбиркорларнинг кадрлар ислоҳотига муносабати махсус ўрганилди. Тезкор тадқиқотлар ўтказилиб, 300.000 дан ортиқ хат ва телефон орқали билдирилган тақлиф, фикр-мулоҳаза йиғилди, кўплаб давра суҳбатлари, умуммиллий даражада конференцияларда муҳокама қилиниб, таҳлил этилди.

Комиссиянинг фикрича, ортиқча марказлаштириш, расмийлаштириш ходимлар ва бўлинмаларнинг ташаббускорлигини сусайтиради. Шу тўғрисида бошқарувда ташаббускорликни рағбатлантирувчи услублар жорий қилиниши зарур эди.

Жумладан, муайян лойиҳалар учун молиявий маблағ олиш мақсадида маълум ташкилотлар ва давлат хизматчилари орасида мусобақалар ташкил қилиш энг самарали услублардан бири экани эътироф этилди. Бу давлат хизматчиларини ўз вазифасига янада масъулият билан ёндашишга, жамоат бирлашмалари билан алоқа ўрнатишга ундайди.

Хуллас, Америкада давлат хизмати назарияси ва уни ҳаётга татбиқ этиш ишлари юзасидан ана шундай тадбирлар давомий тарзда ривожлантирилди. Ҳозирги кунда ҳам бу мамлакатда давлат хизматини янада такомиллаштириш бўйича изланишларни кучайтириш ва бу хизматни, иложи борича, илмий асосда ташкил этишнинг янги йўналишларини кашф этиш давом этапти.

Ҳар ерда ҳозир у нозир

Бюрократ қайси мамлакат ёки минтақада бўлмасин, ҳамisha бир хил қиёфада намоён бўлади: идоровий манфаатларни, қонун-қондани рўқач қилиб, тараққиётга ғов бўлади, ўзи зимдан қонунни бузиб яшайди. Шарқ маърифатпарварларидан Жалол Али Аҳмад бюрократни ўзлигини, миллийлигини йўқотган, «ғарбийлик» касалига мубтало бўлган киши сиймосида кўради. Бундай киши, — деб ёзади у, — миллатнинг ўтмиши, ҳозирги ҳаёти, келажаги ҳақида, ҳатто, тушунчага ҳам эга эмас. У кўпинча «зиёли» раҳбар. У тўлқин устидаги хасдек беқарор. Оёғини қўйиб тиянадиган ери йўқ. Шу

сабабли воқеалар шамоли қаёққа қараб эсса, у ҳам шунга мос равишда ўзгариб туради. Унда мустақил фикрнинг ўзи йўқ... У дунёда шахсий манфаатидан ташқари барча нарсага бефарқ, масжидда ҳам, кинотеатрда ҳам, партия йиғилишида ҳам худди футбол ўйинининг кузатувчисига ўхшайди. Ҳеч қачон унинг чуқур ўйга толганини кўрмайсиз. У дўсти вафот этганда ҳам қатра ёш тўкмайди. У бирон-бир кичик ўлжани кўлдан бой бермайди, жирканмай унга ташланади. У ўзига хосликдан махрум. Ўзига ҳаддан ташқари оро беради, оёқ кийими, машинаси, уйи, кийимининг қандай кўриниши устида тинмай ташвиш чекади. Уни мактаб, масжид, касалхона муаммолари эмас, аввало, уйдаги электрли кир ювиш машинаси ускуналарининг яхши ишлаши қизиқтиради. У ўзининг узоқ Бандар Аббосдаги ҳамқишлоқларининг урф-одатлари ҳақида ҳеч нарса билмайди. Аммо сизга Буюк Британия лейбористлар партияси ўнг қанотида бўлиб ўтган сезилар-сезилмас ўзгаришларни қойилмақом қилиб айтиб бера олади...»

Дарднинг давоси

Бюрократияга қарши муваффақиятли курашиш, бу масаланинг энг оқил ечими-га эришиш учун Президент Ислом Каримовнинг раҳбар кадрлар фаолиятини баҳолаш ҳақидаги фикрларига асосланиш зарур. Жумладан, Юртбошимизнинг «Ҳар бир давлат хизматчисининг ўз ўрнида ўтириши 50—60 фоиз ютукни таъминлайди», деган дастурий фикрини олайлик. Шу фикрга суяниб, «оёғи ердан узилган», «назарий ватанпарвар» давлат мулозимлари, раҳбар кадрларнинг асл маънавий қиёфасини ойнадек холис кўрсатувчи механизм яратиш мумкин ва керак.

Жойлардаги режали текширувларда бoshqaruv органлари ижро фаолиятини баҳолашнинг янги мезонларига асосланмоқ зарур. Назоратда Президент Ислом Каримов тақлиф қилган тамойилдан келиб чиқиб ёндашмоқ, яъни сарф қилинган ресурслар, ўтказилган тadbирлар, расмий қоғозларни «олдинги даврга нисбатан фалон фоиз ортик»лигига эмас, балки бажарилган ҳақиқий иш самара-

сига, ўзгаришларга — мақсадга эмас, натижага қараб баҳоламоқ керак.

Президентимизнинг «Жаҳолатга қарши — маърифат» деган дастурий даъвати бюрократия кўринишларига барҳам беришда ҳам самарали усул бўлиб хизмат қилади. Чунки, чуқурроқ ўйлаб кўрсак, бюрократия ҳам аслида жаҳолатнинг бир кўриниши. Қалби ва онги маърифат нурига тўлган амалдор ёки масъул ходим бўлар-бўлмасга давлат ёки идора манфаатларини, қонун устуворлигини рўқач қилиб, фуқароларнинг, бутун жамиятнинг олға қаракат қилишига халақит бермайди. Қолаверса, замонавий фикрлайдиган, амалдаги қонун-қоидаларни яхши биладиган фуқаролар ҳам арзимаган расмиятчилик учун оёқ тираб туриб оладиган, кўпчиликнинг хоши-иродасини назар-писанд қилмайдиган ўзбошимча ва зўравон амалдор билан қандай тортишиш, унинг беҳуда талабларига қандай жавоб бериш йўлларини билади.

Аслида бюрократия одамлар ўз ҳақуқуқи учун кураша олмайдиган, қонун меъёрларини яхши билмайдиган муҳитда чуқур илдиоз отади. Фуқароларнинг илм-маърифатдан, қонун-қоидалардан бебаҳар, иродасиз, бепарво бўлиши — бюрократия учун айна муддао ҳисобланади. Бир сўз билан айтганда, ҳамма ўз вазифасини билиб, тушуниб адо этадиган жамиятда бюрократияга ҳеч қандай ўрин қолмайди. Биз барпо этишни ўз олдимизга мақсад қилиб қўйган ҳуқуқий демократик жамиятда шундай бўлади. Бу жамият тамойиллари ҳаётимизда мустаҳкам қарор топмоғи учун барчамиз фаол бўлишимиз, ҳаётимиздаги муҳим масалаларни қандайдир чаласавод, бойлик ва нафсу ҳавога муккасидан кетган, эл-юрт манфаатидан бутунлай бегона, ўзини — хон, кўланкасини — майдон деб биладиган бюрократ амалдорнинг қошу қовоғига қараб ўтирмасдан, ўзимизга берилган қонуний имкониятлар асосида ўзимиз ҳал эта олишни ўрганишимиз керак. Шундагина кундалик турмушимизда учраб турадиган ортиқча расмиятчиликлардан, бюрократия жафосидан батамом халос бўлишимиз мумкин.

Qadriyatlar falsafasi

Маълумки, XIX асрнинг иккинчи ярмига келиб Оврупо файласуфлари ўрта-сида эски қадриятларни инкор этиш тамойили кўзга ташлана бошлаган эди. Ушанда Карл Маркс эски жамиятнинг иқтисодий негизига қарши байроқ кўтариб чиққан бўлса, Фридрих Ницше унинг рухий асосларини бутунлай ислох этиш заруратига эътиборни қаратди.

Немис фалсафасининг буюк ва ёрқин намоёндаси ҳисобланмиш Ницше таълимотининг асосий йўналишларидан бири ҳам аслида эски қадриятларни бутунлай рад этишдан иборат эди. Бу назариянинг ўзига хос хусусиятлари аввало ана шу жиҳат билан изоҳланарди. Айнан шу боис национал-социалистлар кейинчалик Ницшени ўзларининг асосий ғоявий илҳомчисига айлантириб олди. Кўҳна қадриятларни мутлақо тан олмаслик, янги тушунча ва қарашларга бўлган эҳтиёж, инсонларнинг қадимий анъаналардан безор бўлиши сингари ҳолатлар XX асрнинг бошларига келиб оммавий тарзда намоён бўла бошлаганига қарамай, зиёлилар бу нарсани анча илгарирок, XIX асрнинг ўрталаридаёқ сезган ва ҳис этган эди. Чунки XIX асрдаги техник тараққиёт инсоният тафаккурини кескин ўзгартириб юборди. Бундай янгиликлардан довдираб қолган одамзод, келиб-билмай, ўтмишдаги деярли барча урф-одат ва анъаналарни рад этишга тушиб кетди. Кишилар ўзларининг моддий олам ҳақидаги қарашлари нотўғри бўлиб чиққанини кўриб, бундай ҳол маънавий дунёсига ҳам тегишли бўлса керак, деб ўйладилар. Қолаверса, эски дохийларнинг инкор этилиши, уларга хос хатоларнинг тан олиниши ҳам шундай оқибатларга сабаб бўлди. Назаримизда, у пайтларда ҳали инсоният ҳар бир инсон, ҳатто даҳолар ҳам хатога йўл қўйиши мумкинлигини тушуниб етмаган эди.

Сирасини айтганда, бу хусусда аниқ бир фикр билдириш қийин. Тахминлар эса ҳақиқатни тўлиқ ифодалаб беролмайди. Лекин, нима бўлганда ҳам, XX аср бошида юзага келган эски қадриятларни бутунлай инкор этиш кайфиятининг шаклланишида Ницше қарашлари катта таъсир кучига эга эди. Бу даврда айниқса ёш ва кекса авлод ўртасида кескин ихтилоф пайдо бўлди. Оталар фарзандларини, фарзандлар эса оталарини тушунишни истамас эди. Чунки техник янгиликларга тамоман махлиё бўлиб қолган болалар, гўё қасдлашгандек, уларни тан олмайётган кекса авлод ҳаётига хос қадриятларни ҳам инкор этарди.

Агар солиштириб кўриладиган бўлса, XX асрдаги ҳаёт билан XXI асрнинг дастлабки йилларида бир қадар ўхшашликлар мавжудлиги аён бўлади.

Маълумки, бугунги кунда ғоятда кенг тус олган глобаллашув жараёни ўтган асрнинг илк даврида бошланган эди. Чунончи, телеграф, телефон, радионинг ихтиро этилиши бунинг ёрқин далили бўла олади. Бизнинг асрга келиб бу жараён юксак чўққиларга кўтарилди. Компьютер имкониятларининг кенгайиши, янги-янги ахборот узатиш воситаларининг ихтиро этилиши бунга сабаб бўлди.

Ўтган асрда эски ахлоқ қоидаларининг жуда тез қадрсизланиши, уларнинг ўрнига келган қадриятларнинг ҳали инсонлар онгига яхши ўрнашиб ул-

гурмагани оқибатида одамзод бошига дахшатли захм касаллиги ёғилган эди. У пайтларда бу дарднинг давоси йўқ эди. Шу сабабли у деярли бутун жаҳонни титратиб турарди. Касаллик жуда оммавийлашиб кетган эди. Ҳатто Ницше ва Мопассан каби машҳур зотлар ҳам ана шу балога мубтало бўлган. Уларни-ку қўяту-ринг, ҳатто қироллар ва шохлар орасида ҳам бу дард-га чалинганлар учраб турганига нима дейсиз!

Назаримизда, шу дарднинг ўзиёқ эски анъана-лардан ўйламай воз кечиш қандай мудҳиш оқибатларга олиб келиши ҳақида инсониятни ўйга толдириши, унинг кўзини очиши зарур эди. Зотан, бу касаллик-нинг оммавийлашувига глобаллашув билан бир қатор-да жинсий алоқага бўлган илмий-фалсафий муноса-бат ҳам сабаб бўла бошлаган эди. Лоақал Фрейднинг ўша даврдаги қарашларини эсланг. У илмий тахмин-ларга асосланиб, инсон учун жинсий алоқа энг асосий эҳтиёж, чунки у аввал-бошданок шундай иштиёқ ва майл билан туғилади, деган ғояларни илгари сурган эди. Эхтимол, одамзод табиати ҳақиқатда ҳам шундайдир, Фрейдча қараш дунё динлари томонидан минглаб йиллар давомида сингдириб ке-линган, инсон ҳаётининг маъно-мазмунини ташкил этадиган, инсоннинг ҳис-туйғулари билан боғлиқ ҳақиқатни ўзининг «янгича» қарашлари орқали жуда оддийлаштириб, жўнлаштириб юборган, одамларнинг қалби ва онгу тафак-курида йиллар, асрлар давомида шаклланган дўзах азоби, оғир гуноҳлар тўғрисидаги тасаввурларни бутунлай барбод этган эди. Гап балки Фрейд-нинг ўзида ҳам эмасдир. Масаланинг моҳияти шундан иборат эдики, одам-ларга оддий бир баҳона, сабаб керак эди, холос. Ароқхўр баҳона қидиргани каби, одамлар ҳам одатда бирон-бир сабабга муштоқ бўлиб туради. Бироқ ахлоқ борасидаги қадимий қадриятларни инкор этиш инсониятга ғоят қим-матга тушди.

Ницше инсониятнинг энг асосий қадриятларидан бири бўлмиш ахлоқ мо-хиятан ахлоқсизлик экани хусусида сўз юритган. Унинг бу борадаги хулоса-лари маълум маънода ўринли ва асослидир. Ҳақиқатдан ҳам, ахлоқ ахлоқсиз-лик билан, яъни жазолаш орқали ўрнатилади. У аслида ўртамиёна шахсларга мўлжалланган. Ахлоқнинг ҳақиқатни нечоғлиқ тўғри акс эттириши унинг ўрта-миёна одамлар учун мўлжалланганининг ўзиёқ билдириб турибди. Агар у жа-миятдаги кичик тоифалар манфаатларини кўзлайдиган бўлса, адолатсизлик-дан ўзга нарса бўлмасди. Ҳамма учун бирдек мос келадиган қонун-қоидалар-ни яратиб бўлмайди. Энг адолатли қонун ҳам кимнингдир манфаатларини чеклайди ёки қайсидир ҳаётий эҳтиёжларни меъёрлаштиришга мажбур қила-ди. Чунки ахлоқ фақат якка шахс манфаатини эмас, балки бутун омманинг манфаатини ҳимоя қилади.

Ҳар қандай инқилоб қадриятлар душмани ҳисобланади. Чунки инқилоб — қуролли кўзғолон, давлат тўнтаришигина эмас, авваламбор, ота-боболарга хос қадриятларнинг ёппасига инкор этилиши, топталишидир. Шунга қарамай, ин-соният тарихида инқилоблар кўп бўлган. Нера?

Назаримизда, бунинг сабаби қуйидагича. Эски қадриятларнинг догма, яъни қотиб қолган қолипга айланиши натижасида одамлар уларга кўр-кўрона амал қила бошлайди. Улар том маънодаги қадрият эмас, балки инсонларнинг яшашига халақит берадиган сарқитга айланади. Бу қадриятлар вақтида ислоҳ этилиб, замонга мослаштирилмаса, улардан бузғунчи кучлар фойдаланиб қолишга ҳаракат қилади.

Бизнинг ҳар биримиз болалигимизда ҳаёт жуда ўзгача бўлганини эслаб юрамиз. Дейлик, оддийгина ҳолат: бир пайтлар қовунлар жуда ширин бўли-шини, энди эса улар айниб, тилими тилни ёрадиганлари йўқ бўлиб кетгани

хақида тез-тез эшитиб қоламиз. Ҳамма шундай дейди. Аслида бу ҳақиқат эмас, балки кишининг таъм олдидаги алданишидир. Чунки болаликда таъм ҳақидаги илк ахборот одамга жуда ўзгача туюлади. Болалик — англаш даври. Бу пайтда ҳар бир ахборот ўзгача таъсирга эга бўлади, у мутлақ ҳақиқат сифатида англанади. Болаликдаги ўша илк тасаввур кейинчалик киши томонидан қабул қилинадиган ҳар қандай ахборот учун асосий мезон бўлиб хизмат қилади. Шунинг учун ҳам болаликда қабул қилинган, ўргатилган, ўрганилган нарсаларнинг киши онгидан чиқиб кетиши жуда қийин кечади.

Динлар ҳам ўз вақтида эски қадриятларни инкор этиш туфайли вужудга келган. Бироқ ўзига хос томони шундан иборатки, динлар ўтмиш ҳаётни бутунлай рад этмаган. Чунки уларнинг ўзи муайян қадриятлар негизда яратилган. Шу сабабли динларни ҳеч қачон инкор этиб бўлмайди. Ҳеч бир фалсафа, ғоя ёки мафкура кишилар кўнглидаги худонинг ўрнига унга тенг келадиган ҳақиқатни беролмайди. Ҳатто энг адолатли қонунлар ҳам инсон кўнглидаги худога бўлган эҳтиёжни қондиrolмайди.

Халқимизда бировга қиз бериш ёки қиз олишдан бурун етти пуштини сўраб-суриштириш одати бор. Бунинг замирида нафақат куда тутинадиган томоннинг генларини ўрганиш, балки ўша оиланинг ўзига хос турмуш тарзини, маънавий-ахлоқий асосларини билишга интилиш ҳам ётади. Оиланинг тарихи қанча узоққа бориб тақалса, у шунча мустаҳкам ҳисобланади.

Инсоният нима учун онгли тарихи давомида ҳар хил сулолаларни улуглаб, ўзининг энг қадимги тарихга алоқадор эканини исботлашга уринади? Бу шунчаки мақтаниш учун бўлганда эди, инсоният бу ишга бунчалар берилиб кетмасди. Ҳамма гап шундаки, табақа, сулола, миллат қанчалар қадимий бўлса, унинг қадриятлари ҳам шунчалик мустаҳкам бўлади. Улар айнан ана шу қонунқоида ва қадриятларга қатъий амал қилгани учун ҳам ҳанузгача соғ-омон яшаб келмоқда. Дунёда бундай кафолатга эга бўлишнинг ўзи катта гап.

Маълумки, Уйғониш даври итальян файласуфи Макиавелли сиёсатдаги айёрликлар, давлатни идора қилиш санъати тўғрисидаги фикрлари билан машҳур. Шу файласуф давлатни бошқариш тўғрисида маслаҳатлар берар экан, босиб олинган юртларни кўп вақтлар давомида қўл остида сақлаб туришни ният қилган ҳукмдор энг аввало ўша ердаги тарихий обидаларни йўқ қилиб ташлаши лозим, деган фикрни билдиради. Чунки обидалари тимсолида ўзлигини таниган, тарихини билган халқ ҳеч қачон бировга қарам бўлиб қолмайди. Халқнинг ўзлиги эса унинг қадриятларида мужассамлашади.

Мисол тариқасида АҚШда 2001 йил 11 сентябрда содир этилган даҳшатли террорчилик ҳаракатларини олайлик. Бу ерда портлатилган осмонўпар бинолар американча улугворлик тимсоли эди. Айнан шу боис улар террорчиларнинг нишонига айланди. Айни пайтда АҚШ давлати халқаро терроризмга қарши кенг миқёсдаги курашни фақат ана шу бинолар портлатилган пайтда қурбон бўлганлар қасоси учунгина бошлагани йўқ. Бу аксилтеррорчилик ҳаракати анча чуқур моҳиятга эга.

Қадриятнинг маънавий асослари аслида кўпроқ жамоага боғлиқ ҳолда шаклланади. Яъни у жамоанинг муайян ҳолатга нисбатан бўлган қараш, фикри, у хусусда ўйлаб топилган қонун-қоидаларини ўзида мужассам этади. Қадриятлар, бир томондан, юқорида айтилгани каби, инсоннинг болалик хотиралари орқали, иккинчи томондан эса, жамиятнинг умумий муносабати туфайли ривожланади. Дастлабки қарашда бир-бирига зид бўлган бундай ҳолат қадриятнинг асосини ташкил этади.

Биз мустақилликка эришганимиздан сўнг ўзимизча янги қадриятлар яратишга зўр бериб уринмадик. Балки кўҳна, кўпчилик тили билан айтганда, топталган қадриятларимизни тиклаш йўлидан бордик. Зеро, янги қадриятлар бирдан яратилмайди. Чунки бирор-бир қоидадан ўйлаб топиб, уни бирдангина халқнинг қалби ва онига сингдириб бўлмайди. Ҳеч бир авлод бундай ишни бир ҳамлада амалга оширишга қодир эмас. Аксинча, халқ ўзи учун зарур қадриятларни йиллар давомида саралаб олади. Ота-боболарнинг неча йиллик ҳаёти давомида синовдан ўтгани учун ҳам биз уларни қадрият деймиз. Бир мисол, америкаликлар учун ушбу мамлакат Конституцияси муқаддас саналади. Унинг муқаддаслиги икки омил билан изоҳланади. Биринчидан, Америка Конституциясига икки юз йилдан ортиқ вақтдан буён амал қилинади. Иккинчидан, Америка халқининг тарихи, тақдири ана шу Конституция тарихи билан узвий боғлиқ.

Ҳаёт давом этар экан, эски қадриятлар ўрнига янгилари келаверади. Чунки ҳар қандай халқ, ҳар қандай миллат тараққиёт давомида ўзини янгилаб, ўзгартириб боради. Бусиз халқ ҳам, миллат ҳам инқирозга юз тутаяди.

Юртимизда туб ислохотларни амалга ошириш жараёнида мамлакатимиз Президенти томонидан илгари сурилган «Янги уй қурмай туриб, эскисини бузманг» деган қоида фақат иқтисодий манфаатларни кўзлаб айтилган эмас. Бу қоида урф-одат ва қадриятларни асраш, уларни оқилона ривожлантириш борасидаги ишларимизга ҳам тааллуқли бўлиб, бу ҳақиқатнинг инкор этилиши халқнинг маънавий ҳаётида улкан бўшлиқни юзага келтирган бўлур эди. Бу эса иқтисодий инқироздан кўра ўн чандон даҳшатлироқдир. Чунки иқтисодий бўҳрон даврида ҳам одамларда ишонадиган, эътиқод қиладиган нарсалар бўлади, шу боис улар ҳаётдаги асосий мақсадни йўқотмайди. Миллий қадриятларидан жудо бўлган миллатнинг эса олға бошловчи, ҳаётига маъно-мазмун бахш этувчи муқаддас нарсаси бўлмайди. Бундай миллат, худди худосиз одамга ўхшаб, даҳшатли ва кўрқинчли бўлиб қолади.

Қадриятлар ўзгариши билан яхши ва ёмон деган мезонлар ҳам ўзгариб боради. Шунинг учун бу жараённинг тадрижий тарзда кечиши оғриқсиз ўтади. Аксинча бўлганда эса, оғир оқибатларга олиб келади.

Қадриятларнинг ўзгариши нафақат одамларнинг турмуш тарзида, балки уларнинг кийинишида ҳам ўз ифодасини топади. Шунинг учун қариялар ёшларни танқид қилар экан, буни одатда уларнинг кийинишидан бошлайди. Эсимда, бир пайтлар қизларни калта кўйлак кийди, дея эъзиришар эди. Кейин аёллар шим киймоқда, деган қоишлар бошланди. Энди эса... юбкаларнинг калталиги, шимларнинг торлиги хусусида гапириляпти. Ҳолбуки, катта шаҳарларда бунга кўпчилик парво қилмай қўйган.

Кийим-кечак ўз ҳолича ҳеч нарсани ифодаламайди. Ва бу ҳақда гапириб ўтириш анча бачкана бўлиб туюлади. Агар ҳамма гап кийимнинг ўзидагина бўлганда эди, бу масалани жуда осонлик билан ҳал этса бўларди. Кийим борган сари аксарият одамлар учун ўзини ифодалаш услубига айлиб бормоқдаки, шу тариқа либос ўзига юклатилган бирламчи вазифа доирасидан чиқиб, анча чуқурроқ маъно касб эта бошлади.

Бугунги глобаллашув замонида жаҳондаги аксарият аҳолининг бир хил кийиниши табиий ҳол. Чунки тинимсиз ахборот алмашинуви жараёнида ҳамма бир-бирдан ўрнак олади. Буларнинг барчасига аввало ўша кўнимсизлар, мослашувчилар, ўз қадриятларига қатъий амал қилмайдиганлар сабабчи бўлса ажаб эмас.

Юқоридагилардан келиб чиқиб айтадиган бўлсак, кўҳна қадриятларни мутлақо инкор қилиш ҳам, уларга бутунлай ёпишиб олиш ҳам яхшиликка олиб келмайди. Энг мақбул йўл — уларга содиқ қолган ҳолда, уларни давр талабларига мувофиқ аста-секин ўзгартириб, такомиллаштириб боришдир. Чунки ҳаёт ва тараққиёт доимий ҳаракатни, мунтазам илгарилашни талаб этади.

Фахриддин МУҲИДДИНОВ

Sud hokimiyatining

ma'qo -- maqomi

Бугун юртимизда, жамият ҳаётининг барча соҳаларида бўлгани каби, суд-ҳуқуқ соҳасида ҳам туб ислохотлар амалга оширилмоқда. Бу жараён Олий Мажлиснинг олтинчи сессиясидан сўнг айниқса янгича маъно-мазмун касб этди. Унинг моҳиятини теран англаб олиш учун, бизнинг назаримизда, аввало, «ҳуқуқ», «ҳуқуқий давлат» каби тушунчалар ҳақида тўлиқ маълумотга эга бўлишимиз зарур.

Келинг, дастлаб ҳар қуни неча бор эшитадиганимиз «ҳуқуқ» тушунчасига тўхталиб ўтайлик. Ҳуқуқнинг энг оддий ва соф юридик талқиндаги маъноси шундан иборатки, у ҳар бир инсоннинг муайян тарзда ҳаракат қилиш ёки ҳаракат қилмаслигини белгилаб берувчи ўзига хос ижтимоий асос, белги ёки сифатдир.

Демак, ҳуқуқ инсонларнинг жамиятга бирлашиб яшаш зарурати туфайли шаклланган, уларга хос онгли, маданий ҳаётнинг узвий бир қисми бўлган реал воқеликдир. Шундай экан, бу ўринда ҳамма учун маълум бўлган «ҳуқуқ — ҳокимиятнинг талаб этади» деган иборани ишлатиш мақсадга мувофиқ бўлур эди. Ҳуқуқий асослар, меъёр ва тамойиллар кишининг ҳаётий фаолияти учун зарур шароитни мужассам этган, унинг манфаатларига мос бўлган ҳолда амал қилади. Бироқ, ҳар қандай ҳолатларда

ҳам, ҳуқуқнинг қатъий ва изчил амал қилишини кафолатловчи кўникма ёки усул-услублар бўлиши даркор. Бундай усул-услубларни эса жамиятдаги етакчи куч — халқнинг хоҳиш-иродасига асосланган ҳокимият шакллантириб боради.

Ҳуқуқ ва ҳокимият ўртасидаги муносабат, энг аввало, ижтимоий тузумнинг табиати, маъно-мазмуни ва айниқса давлат ташкилотлари ҳамда муассасалари зиммасида қай даражадаги расмий ваколатлар борлиги билан белгиланади.

Демократик жамиятда, бундай кадрларга содиқлиги туфайли, ҳокимият идоралари маъмурий-буйруқбозлик усулида иш юритишга бўлган интилишларни жиловларди, ўз ваколати доирасида ҳаракат қилади.

Сиёсий-ҳуқуқий тизим, хусусан, ҳокимиятларнинг бўлиниши, федерализм ва ўз-ўзини бошқариш муассасалари ҳам ана шу мақсадга хизмат қилади. Бу эса

хокимиятнинг бир субъект ёки гуруҳнинг қўлида тўпланиб қолишига йўл бермайди. Жамиятда айнан ана шундай тартиб ҳукм сурган тақдирда ҳуқуқий давлат, қонун устуворлиги ҳамда фуқаролик жамияти каби тамойилларнинг амалдаги ижроси таъминланади. Шу боис Президент Ислам Каримов бу масалага алоҳида урғу бериб, шундай деган эди. «Ҳуқуқий давлат шунчаки расмий қонунийликни билдирмайди, у инсон шахсини энг олий қадрият сифатида эътироф этишга ва тўла-тўқис қабул қилишга асосланган яхлит амал қилувчи тизимдир».

Бугунги кунда мамлакатимизда бу борада кечаётган туб ислохотлар ана шу мақсадга қаратилган.

Инсоннинг шаъни ва қадр-қимматини ҳурматлаш, унинг ҳуқуқ ва эркинликларини мустақкам ҳимоя этишнинг зарур кафолатлари мамлакатимиз Конституциясида ўзининг яққол ифодасини топган. Асосий қонунимиз жамиятдаги барча ижтимоий манфаатлар замирида аввало инсон ҳақ-ҳуқуқлари ётажагини белгилаб берувчи бирламчи ва муҳим сиёсий ҳужжат, ҳуқуқий манбадир.

Шуниси эътиборга сазоворки, бу ҳужжат юртимиз фуқароларининг сиёсий партияларга билрашиш, турли нодавлат ташкилотлари ҳамда ўзини ўзи бошқариш идораларини тузиш, уларнинг мустақил фаолият юритиши учун зарур имкониятлар яратади. Бу эса, бошқарув борасидаги кўпгина вазифаларнинг давлат ҳокимиятига қарам бўлмаган тузилмалар иштиёрига ўтишини кафолатлайди.

Конституциямизнинг 11-моддасида ҳуқуқий давлатчиликнинг муҳим шарти бўлмиш ҳокимият тармоқлари бўлинишининг тартиби белгилаб қўйилган: «Ўзбекистон Республикасида давлат ҳокимияти тизими қонун чиқарувчи, ижро этувчи ва суд ҳокимиятларининг бўлиниши тамойилига асосланади».

Мазкур конституциявий тамойил ҳар бир ҳокимият тармоғини мустақил фаолият юритувчи тузилмага айлантириб қолмай, ҳуқуқий давлат қуриш жараёнининг асосий гоёси сифатида ҳам майдонга чиқади.

Иккинчи тамойил эса инсон ҳуқуқларини қамраб олади. Инсон ҳуқуқлари, жамият ҳаётидаги турли ижтимоий таъсирларга қарамай, озод ва эркин яшашга бўлган

интилишни ифода этади. Зеро, озодлик ва эркинлик — и ж т и м о и й ҳаётнинг туб моҳиятини ташкил этади.

Ана шу тушунчалардан келиб чиқиб, айтиш зарурки, айнан ҳокимият функцияларининг қатъий бўлиниши ҳамда уларнинг мустақил фаолият юритиши, энг муҳими, жамиятда юзага келадиган келишмовчиликлар, баҳс ва тортишувлар фақат ҳуқуқ ёрдамида ва унинг асосида ҳал этилиши «ҳуқуқий давлат» тушунчасининг асл моҳиятини ифода этади. Яъни, давлат шунинг учун ҳуқуқий давлат ҳисобланадигани, унда фақат ҳуқуқ ҳукмронлик қилади.

Шу маънода, суд ҳокимияти ҳокимиятлар тизимида ўзига хос мавқе ва мақомга эга. Унинг мавқеи ва мақоми жамиятнинг судга бўлган эҳтиёжи билан белгиланади. Келинг, суд қандай ҳокимият ва у нима учун зарур, деган саволга жавоб излаб кўрайлик.

Судга бўлган эҳтиёж фуқаровий жамиятнинг бюрократияга қарши туриш ҳамда инсон ҳуқуқларини ҳокимиятнинг турли ғайриқонуний ҳаракатларидан ҳимоя эта оладиган муассасаларни ташкил этиш салоҳияти билан ўлчанади. Суд ҳокимияти, энг аввало, инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилиш зарурати туфайли вужудга келади. Шу боис суд ҳокимияти аксарият ҳолларда давлат ўз ҳокимиятини чегаралаш ҳамда ўзини назорат қилишга тайёр бўлган пайтдагина том маънода мустақил ривожланиши мумкин.

Суд тизими алоҳида мустақил ҳокимият тармоғи сифатида шаклланган бўлса-да, унинг тўлақонли фаолият юритиши қонун чиқарувчи ва ижро ҳокимиятлари фаолияти билан вевосита боғлиқ. Улар ўртасидаги мутаносаблик қуйидаги тарзда тартибга солинади:

— қонун чиқарувчи ҳокимият суд тизимини шакллантирувчи норматив-ҳуқуқий базани яратади (процессуал

хуқуқ). Бундан ташқари, қонун чиқарувчи ҳокимият судьяларни (яъни Олий суд судьяларини) сайлайди;

— ижро ҳокимиятининг тегишли идоралари судьялар жамоасини шакллантиришда иштирок этади. Хусусан, мамлакат Президенти нафақат давлат раҳбари, шунингдек, ижро ҳокимиятининг бошлиғи сифатида Ўзбекистон Республикаси Олий судининг тақдимномаси ҳамда Президент ҳузуридаги судьяларни танлаш ва лавозимларига тавсия этиш бўйича олий малака комиссиясининг тавсиясига биноан вилоятлар, шаҳар ва туман судьяларини тайинлайди. У Ўзбекистон Республикаси Олий суди, Олий ҳўжалик суди ҳамда Конституциявий судининг аъзолари номзодларини сайлаш учун Олий Мажлис сессиясига тақдим этади. Шунингдек, ижро ҳокимияти идоралари судларнинг ўз фаолиятини самарали амалга ошириши учун қонунда кўзда тутилган бошқа ташкилий-молиявий шарт-шароитларни ҳам яратиб беради. Айни пайтда улар судлар қабул қилган қарорлар ижросини таъминлайди.

Мана шундай мутаносибликни сақлашнинг энг муҳим шарти суд ҳокимияти мустақиллигининг таъминланиши билан бевосита боғлиқ. Хуллас, суднинг мустақил ҳокимият мақомига эга бўлиши доимий равишдаги ижтимоий заруратдир. Зеро, жамиятда айбдорларни, яъни қонунни бузган фуқароларни жазолаш, айрим ҳолларда уларнинг тақдирини қонуний асосда ҳал этиш ваколати фақат судлар зиммасига юклатилган.

Шу боис, суд ҳокимиятининг мустақиллигига деярли барча ривожланган ва демократия йўлидан бораётган давлатларда, жумладан бизнинг Ватанимизда ҳам асосий ижтимоий-ҳуқуқий масала сифатида қаралади. Зеро, бугун мамлакатимизда амалга оширилаётган суд-хуқуқ ислохотларининг пировадд мақсади ҳам ушбу ҳокимият тармоғини фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини қатъий ҳимоя этувчи муассасага айлантиришдан иборатдир.

Шу билан бирга, бу ўринда юртимизда шаклланган суд-хуқуқ тизимидаги айрим муаммоларни ҳам таъкидлаш лозим, деб ўйлаймиз. Хусусан, бугунги кунда амалда бўлган умумий судларга судьяларни танлаш ва тайинлаш учун тавсия этиш ваколатининг Ўзбекистон Республикаси Олий судига (вилоят судлари ва уларга

тенглаштирилган судларга) берилиши суд ҳокимияти мустақиллигига салбий таъсир этиши мумкин. Негаки, суд мустақиллиги, нафақат яхлит суд идораси бўлмиш суд ҳокимияти мустақиллигини, шу билан бирга, муайян ва аниқ ҳуқуқий муносабат иштирокчиси бўлмиш судья мустақиллигини ҳам назарда тутаяди.

Мана шу икки тушунча, яъни суднинг алоҳида ҳокимият сифатида бошқа давлат идоралари ва жамоат ташкилотларидан мустақил бўлиши (умумий), шунингдек, ҳар бир судьянинг ўз ваколатини мустақил амалга ошира олиш кафолати билан таъминланиши (хусусий) — суд тизимининг том маънодаги мустақиллигини ифода этади.

Суд мустақиллигини фақат ана шундай тушунмоқ ва талқин қилмоқ зарур.

Шундай экан, ҳар бир судья мансаб фаолиятини амалга оширишда ўз раҳбарлари таъсиридан ҳам мустақил бўлиши даркор. Бу талаб Конституциянинг 112-моддасида, жиноят-процессуал ва фуқаролик-процессуал кодексларида ҳам мустаҳкамлаб қўйилган.

Судьяликка номзодларни танлаш ва тайинлаш учун тавсия этиш ваколатининг Ўзбекистон Республикаси Олий судига, вилоят судлари ва уларга тенглаштирилган судларга берилиши юқори суд идораларига чиқарилган ҳукм ва қарорлар қонунийлигини назорат қилиш ваколатини бериб қолмай, судьяларнинг мансаб тақозосига кўра уларга вертикал-таркибий бўйсунмиш тартибининг ўрнатилишига ҳам шароит яратади. Бу эса охири-оқибатда жамиятдаги субъектив ҳуқуқнинг асосий кафолати бўлган суд ҳимоясининг сусайишига олиб келиши мумкин.

Табийки, барча ҳаёт ҳодисалари каби, суд-хуқуқ тизими ҳам ҳумнинг ичига солинган нарса эмас. Бинобарин, уни ҳаёт ва ислохот талабларини инобатга олмаган ҳолда, қатъий ва ўзгармас шаклга солиб қўйиб бўлмайди. Бошқача айтганда, суд мустақиллиги биз учун шунчаки мақсад бўлиб қолмаслиги зарур. Балки у жамиятда қонун ва адолат устуворлигига эришишнинг ишончли ва самарали механизмига айланиши лозим.

Ўйлаймики, бугун юртимизда бу соҳада яратилаётган ҳуқуқий шарт-шароитлар ҳамда янги тахиридга қабул қилинган «Судлар тўғрисида»ги қонун ана шу йўлдаги яна бир салмоқли қадам бўлиб қолади.

Бобоқул ТОШЕВ

MUALLIFLIK HUQUQI NIMA?

Қадим-қадимдан хоҳ у оғзаки, хоҳ ёзма тарзда бўлсин, яратилган ҳар бир асар чин ихлос билан қадрланган, ҳар хил тажовузлардан ҳимоя қилинган. Қолаверса, барча соҳадаги муаллифларга алоҳида иззат-икром кўрсатилиб, ҳатто ижод аҳлига илоҳий туйғулар соҳиби сифатида қаралган.

Бора-бора ҳуқуқ тизимида муаллифлик ҳуқуқи деган махсус йўналиш пайдо бўлди, шаклланди, ривожланди. Бу соҳа тарихи ва унга риоя этиш борасида олимлар ўртасида турли қарашлар мавжуд. Айримлар муаллифлик ҳуқуқи дастлаб Европа мамлакатларида пайдо бўлган, ўша ерда тараққий этган деса, яна бир гуруҳ мутахассислар муаллифлик ҳуқуқи узок ўтмишга бориб тақалади, унинг ривожланишида Шарқ мамлакатларининг алоҳида ўрни бор, деб билади.

Ҳар қандай ёзма асар аввал қўлёзма тарзда яратилади, кейин босма китоб кўринишини олади. Китоб яратилишининг аҳамияти дунё тарихида моддий маданият қуроллари пайдо бўлишидан кам эмас. Қўлёзма китоб барча замонларда ва барча халқларда, айниқса, Марказий Осиёда алоҳида эъзозда бўлган. Буюртма бўйича ёки подшоларга ҳадя сифатида тайёрланган китоб нихоятда гўзал қилиб безатилган. Муқовага миниатюра, рангли расм ва нақш чизилган, китоб эгасининг исми шарифи, гоҳо хаттотнинг номи, тилаклари битилган. Безакли қўлёзма бир қатор усталар — хаттот, наққош, музаҳҳиб (зарҳал берувчи), мусаввир ва саҳҳофнинг (саҳифаловчи) ҳамкорликдаги ижодий маҳсули бўлган. XIV-XV асрларда Самарқанд, Хирот, Бухоро, Табриз, Шероз шаҳарларида жамоат ва хусусий кутубхоналарда ноёб қўлёзмалар кўп бўлган. Темурийлар даврида хаттот, музаҳҳиб, наққош,

мусаввир ҳамда саҳҳофларнинг юксак маҳорати безакли қўлёзманинг шу қадар гўзал намуналарини яратдики, улар ҳанузгача жаҳонни лол қолдириб келади.

ЮНЕСКОнинг китоб ва муаллифлик ҳуқуқи бўлими ходими, профессор Е.И.Герасимовнинг фикрича, муаллифлик ҳуқуқи қадим Шарқ мамлакатларида ноширлик иши билан шуғулланиш натижасида юзага чиққан муносабатлар жараёнида шаклланган. Китоб чоп этиш-ку асли Хитой ва Корейда қадим замонларда ёғоч ҳарфларнинг пайдо бўлиши билан бошланган. Лекин, бу усулдан металл ҳарфларга ўтилмагани учун, у ибтидоий ҳолатда қолиб кетилган. Немис мутахассиси И.Гутенберг XV асрда ҳарф босишни ихтиро қилиши натижасида саноат усулида биринчи марта оммавий равишда китоблар чикарилиши муаллифлик ҳуқуқининг пайдо бўлишига замин яратди. Китоб бозорда товар сифатида айирбошланди ва аҳолининг интеллектуал талабини қондиришга хизмат қилди. Дастлаб, асар яратган муаллифнинг ҳуқуқи эмас, балки ки-

тоб чиқараётган ноширнинг ҳуқуқини ҳимоя қилиш бошланди.

Умуман олганда, муаллифлик ҳуқуқи интеллектуал мулк маҳсулотлари яратилиши ва ундан фойдаланиш чоғида юзага келадиган муносабатлар натижаси сифатида пайдо бўлган.

Муаллифлик ҳуқуқи масалалари ҳар хил шарҳланган. Асосан, жамиятдаги ҳукмрон синф ўзининг эрки-иродасини шу муносабатлар ва ҳуқуқларда акс эттирган.

Муаллифлик ҳуқуқи фуқаролик ҳуқуқи меъёрлари сифатида ривожланиб, қатор давлатларнинг қонунчилигида батафсил акс эттирилган. Киरोлича Анна ҳукмронлик қилган Англияда муаллифлик ҳуқуқи тўрисида жаҳондаги илк қонун 1709 йили дунёга келди. Бу қонунда муаллиф асарларидан нусха кўчириб кўпайтиришга рухсат бериш ҳуқуқини олади. Шундан сўнг «Copyright» (нусха олишга рухсат) атамаси пайдо бўлди.

1787 йили АҚШда қабул қилинган Конституцияда интеллектуал мулк масалаларига алоҳида моддалар ажратилган. Шунга асосан, 1790 йили Конгресс хариталар, чизмалар ва китоблар ҳимояси ҳақида биринчи федерал қонунни қабул қилди. Бундай қонунчилик келгусида театр асарлари, ашула ва бошқа ижод намуналарига ҳам татбиқ этила бошлади.

Францияда 1791, 1793 йилларда қабул қилинган декретларда муаллиф асарлари «мулкнинг энг муқаддас тури» сифатида тан олинди, муаллиф ҳуқуқлари қонунларда мустаҳкамланди. Француз қонунчилигидаги ўзига хослик шундан иборатки, унда АҚШ қонунларидан фарқли ўлароқ, муаллифга ўз асаридан бошқалар фойдаланишига рухсат бериш ҳуқуқигина эмас, балки «шахсий номулкий ҳуқуқлар»га ҳам кенг ўрин берилди.

Англиянинг 1709 йили қабул қилинган қонунда асардан рухсатсиз фойдаланиш

ҳуқуқбузарлик («қароқчилик») деб эълон қилинди. Бу мамлакатда муаллифлик ҳуқуқи қонунчилиги ривожлантирилди, 1842 йили янги Муаллифлик ҳуқуқи қонуни қабул қилинади ва бу қонунда муаллифларнинг ҳуқуқлари янада кенгайтирилди. Кейинги қонунлар 1911, 1956 йилларда қабул қилинган.

XIX асрнинг бошларида Лотин Америкаси мамлакатларида ҳам муаллифлик ҳуқуқига оид қонунчилик пайдо бўлди ва ривожлантирилди.

Пруссиянинг 1794, 1837, Даниянинг 1741, Испаниянинг 1762, Россиянинг 1830 йиллардаги қонунлари муаллифлик ҳуқуқини нафақат бир давлат ҳудудида, балки бутун дунёда ҳимоя қилишга қаратилган эди. Муаллифлик ҳуқуқини халқаро миқёсда ҳимоя қилиш тизими сифатида буюк адиб Виктор Гюгонинг ташаббуси билан 1886 йили кўп томонлама Берн Конвенцияси ташкил топди. Оқибатда дунёнинг кўпгина Конвенцияга аъзо давлатларида муаллифлик ҳуқуқлари бир хилда ҳимоя остига олинди.

Ўзбекистон Республикасида ҳам муаллифлик ҳуқуқининг ўзига хос тарихи мавжуд. Қадимда шоирлар, rassomлар, ўймакорлар, дostonчилар ва бошқаларнинг шаъни, қадр-қиммати, улар яратган асарлар маънавий бойлик сифатида ҳимоя қилинган, муаллифлар эса раббатлантирилган. Илгари муаллифлик ҳуқуқи шарият меъёрлари асосида ҳимояланган бўлиб, яратилган асарларнинг дахлсизлиги таъминланган.

Одат меъёрлари асосида ҳимояланган, ажодларимиз томонидан яратилган фан, адабиёт, санъат асарлари шу кунларгача этиб келди ва инсоният учун ҳамон хизмат қилмоқда. Айниқса, Соҳибқирон Амир Темури ва бошқа темурийзодалар ҳукмронлик даврида муаллифлик масалаларига катта эътибор берилган. Соҳибқирон ҳазратлари беш тушунча: Оллоҳ, таваққури, қилич, иймон ва китобни қудрат таянчи ҳисоблаган.

Ёзув ва китоб туфайли дунёвий ва урвоний (охиратда кечадиган) ҳаёт ҳақидаги илму донишнинг турли жаҳбаларида ва ижтимоий турмуш соҳасида жамғарилган бебаҳо маънавий бойликлар кекса авлоднинг оламдан ўтиши билан ном-нишонсиз йўқолиб кетмай, улардан келажак

авлодларни ҳам бахраманд қилиш имконияти туғилди, узлуксиз маданий юксалиш учун замин яратилди. Саройларда олиму фузало, адибу шуаро, уламоу фақиҳлардан иборат илмий-адабий муҳит таркиб топган, яратувчанлик, бунёдкорлик ва ижодкорлик фаолияти турли йўллар билан рағбатлантирилган. Одамлар ровий (ривоятчи), ноқил (нақлчи) ва қисса-хонлар хизматидан доимо бахраманд бўлганлар.

Маълумки, муаллифлик ҳуқуқи инсон ҳуқуқларининг ажралмас қисми ҳисобланади. Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 29-моддасида: «Ҳар ким фикрлаш, сўз ва эътиқод эркинлиги ҳуқуқига эга» дейилади. Халқро ҳужжатлардан «Инсон ҳуқуқлари Умумжаҳон Декларацияси» (18-19-моддалари), «Фуқаролик ва сиёсий ҳуқуқлар тўғрисидаги Халқаро Пакт» (18-19-моддалари) ва бошқаларда муаллифлик ҳуқуқи масалаларига алоҳида эътибор берилган. Хусусан, «Инсон ҳуқуқлари Умумжаҳон Декларацияси»нинг 27-моддасида «Ҳар бир инсон жамиятнинг маданий ҳаётида эркин иштирок этиш ва унинг самараларидан фойдаланиш ҳуқуқига эга» дейилган.

Ижод эркинлиги илмий тадқиқотлар ўтказиш, илмий ихтиролар яратиш, адабиёт ва санъатда янги асарлар ижод этиш асосида амалга оширилади. Давлат эса муаллифларнинг бош ҳомийси сифатида жамиятнинг маданий, илмий ва техникавий ривожланишига ғамхўрлик қилади.

1956 йили 35 давлат вакиллари иштирок этган халқро муаллифлар ва бас-такорлар Конфедерацияси (СИЗАК) томонидан қабул қилинган Хартияда бундай дейилади: «Адабиёт, санъат, бадиий ва илмий асарларнинг муаллифлари жамиятда шундай маънавий ва интеллектуал мавқега эгаки, улар инсониятнинг умумий манфаатлари олдида жавобгар ва цивилизациянинг ривожланишида ҳал қилувчи куч ҳисобланади. Давлатлар муаллифга шахсий ютуқларинигина эмас, балки умуминсоний қадриятлар яратишдаги манфаатларини ҳам ҳисобга олган ҳолда янада кенг-роқ ҳимоя яратиши лозим. Ҳар қандай давлат миллий қонунчилиги тизimini шакллантираётганда муаллифлик ҳуқуқига оид юқоридаги ҳуқуқий-сиё-

сий меъёрларни қонуний меъёрлар билан уйғунлаштирмоғи даркор».

Шунга кўра ҳам, ҳар қандай давлатда муаллифлик ҳуқуқи ҳимоясининг мустақам тизими яратилмоғи лозим. Давлат томонидан муаллифлик ҳуқуқи ҳимоясининг қонунчиликда Рим ҳуқуқи, Англо-саксонинг ва шўро қонунчилигига асосланган 3 турдаги тизими мавжуд эди.

Жаҳонда XX асрнинг 90-йилларида йирик халқро сиёсий ўзгариш юз берди — социалистик тузум емирилди. Натижада муаллифлик ҳуқуқи қонунчилиги мажмуасида «социалистик тизими» ҳам ўз таъсир доирасини йўқотди. Хусусан, Ўзбекистон Республикасининг «Давлат мустақиллиги асослари тўғрисида»ги 1991 йил 31 августда қабул қилинган Қонуни республикамизда мавжуд социалистик мафзурага асосланган қонунчилик тизimini парчалаб ташлади. Жумладан, муаллифлик ҳуқуқига оид янги, мустақил, халқро ҳуқуқ меъёрларига асосланган қонунчилик замини яратилди.

Мустақиллик йилларида янги «Фуқаролик Кодекси»нинг қабул қилиниши Ўзбекистонда муаллифлик ҳуқуқи қонунчилиги ривожланишининг янги босқичи билан бошланди. Кодекс меъёрлари муаллифлик ҳуқуқига оид муносабатларни тартибга солиб, муаллифларимиз ҳуқуқларини бутун жаҳонда ҳимоя қилишга қаратилган. Шунингдек, қонунчилик меъёрлари хорижий муаллифларнинг ҳам ҳуқуқларини мамлакатимиз ичкарисида ҳимоя қилиш кафолатини беради.

1996 йил 30 августда Ўзбекистон Республикасининг «Муаллифлик ҳуқуқи ва турдош ҳуқуқлар тўғрисида»ги Қонуни қабул қилинди. Унда муаллифларнинг шахсий номулкий ва мулкий ҳуқуқларини ҳимоя қилиш, асарларидан фойдаланиш тартиби ва бошқа шу каби бир қанча муҳим қоидалар белгиланган. Республикамиздаги муаллифлик ҳуқуқига оид мавжуд қонунчилик инсоният мулки ҳисобланган ҳар қандай асарни ҳимоя қилиш, уларнинг дахлсизлигини таъминлаш инсоният тафаккурини бойитишга хизмат қилади.

Бироқ ақлий-ижодий тараққиёт қанча кучайса, муаллифлик ҳуқуқларини ҳимоя қилишга қаратилган қонунчиликни такомиллаштириш эҳтиёжи ҳам шунча ортиб боради.

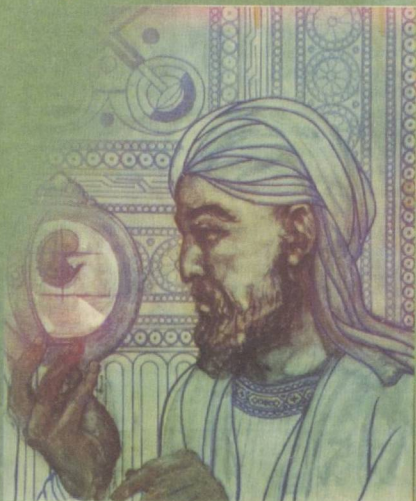

3 ▲

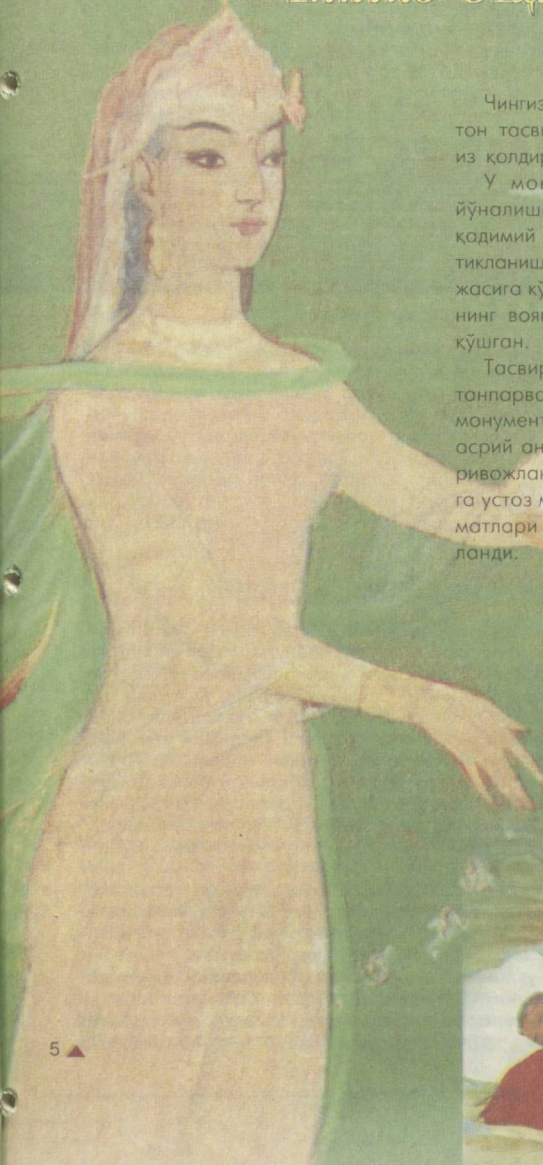
1. "Илхом париси".
2. "Ал-Фаргоний".
3. "Сабъаи сайёр".
4. "Абу Али ибн Сино".
5. "Баҳор".
6. Шарқшунослик институтидаги деворий сурат.

◀ 1 ▼ 2

4 ▼

Чингиз Аҳмаров — 90

Чингиз Аҳмаров — XX аср Ўзбекистон тасвирий санъати тарихида ўчмас из қолдирган буюк мусаввир.

У монументал тасвирий санъат йўналишига асос солибгина қолмай, қадимий миниатюра жанрининг қайта тикланиши, бугун етук санъаткор даражасига кўтарилган кўплаб мусаввирларнинг вояга етишига ҳам беқиёс ҳисса қўшган.

Тасвирий санъатда халқчиллик, ватанпарварлик руҳини қарор топтириш, монументал ва миниатюра санъатида асрий аъноаларимизни тиклаш ҳамда ривожлантиришдаги хизматлари эвазига устоз мусаввир 2001 йили “Буюк хизматлари учун” ордени билан тақдирланди.

*Рафазль ТОҚТОШ,
Ўзбекистон Бадий академияси фахрий аъзоси*

Баҳодир ЗОКИР

UMRZOQLIKNING CHORASI BORMI?

Мен Самарқанд, Бухоро ёки Хева каби қадимий шаҳарларимизга йўлим тушганда ҳар гал бир хил манзарага дуч келаман: бундаги оламга машҳур обидаларни зиёрат қилиш учун дунёнинг турли чеккаларидан ташриф буюрган сайёҳлар орасида қора кўзойнак тақиб олган, ёши саксон-тўқсонни қоралаб қолган бардам, чайир чолу кампирларни учратаман. Тавба, шунча ёшга етганда олис ўлкаларга саёҳат қилиш шартмикан, деган фикр кўнглимдан ўтса-да, барибир уларга ҳавас қиламан. Демак, тани-жони соғ, белида куч-қуввати бор эканки, олис ўлкалар ихтиёр этади. Қизиқ, нима учун бизнинг қарияларимиз орасида сайру саёҳат урф бўлмаган? Нима сабабдан улар бу қадар камҳаракат? Нима, уларнинг бошқалардан кам жойи борми? Аммо ҳарчанд уринмайин Лондон, Париж ёки Токиода сайр қилиб юрган ўзбек отахони ёки онахонини кўз олдимга келтира олмайман.

Тўғри, мустақилликка эришганимиздан кейин кўплаб отахон-онахонларимиз учун Оллоҳ манзили — муқаддас Макка ва Мадинага ҳаж қилиш яна анъанага айланди. Аммо ҳажнинг йўриғи ҳам, ундан кўзланган мақсад ҳам бошқа. Қолаверса, инсон фақат еб-ичиш, фарзандли бўлиш, уй қуриш, тўю томоша қилиш ёки тоат-ибодат учун дунёга келмайди. Назаримда, инсон ўзини англаши, ватани, миллати, кўҳна анъаналарини қадрлаши учун бошқа халқлар маданияти ва қадриятлари билан яқиндан танишмоғи лозим. Албатта, бунга бадиий адабиёт, санъат орқали ҳам қисман эришиш мумкин. Лекин ўз кўзи билан кўриб келганга нима етсин! Дарвоқе, узоқ юртларга сафарга бориш учун хоҳишнинг ўзи камлик қилади. Бунинг учун, аввало, қармонда етарлича ақчангиз бўлиши керак. Аммо, энг муҳими, руҳингиз енгил, танингиз соғ бўлмоғи даркор.

Маълумки, кейинги вақтда оммавий ахборот воситаларида “геронтология” деган сўз тез-тез тилга олинадиган бўлиб қолди. Айниқса, мамлакатимизда 2002 йил — Қарияларни қадрлаш йили деб эълон қилингани геронтология масалаларига диққат-эътиборни янада кучайтирди.

Хўш, геронтологиянинг ўзи нима? Унинг илмий-фалсафий моҳияти нималардан иборат? “Геронтология” (юнонча: gerontos — қария ва logos — фан) — жонли мавжудот, жумладан, инсоннинг қариш жараёнини тадқиқ этувчи фан соҳаси. Ҳозирги вақтда унинг ўнлаб йўналишлари мавжуд.

Гериатрия (қариган жисм касаллиқларининг хусусиятлари ҳақидаги таълимот), **герогигиена** (катта ёшдаги кишиларнинг гигиенаси ҳақидаги таълимот), **ижтимоий геронтология** (қариш жараёнининг демографик, ижтимоий-иқтисодий, диний ва бошқа жиҳатлари билан боғлиқ муаммоларни ўрганувчи йўналиш), **геронтопсихология** (кекса ёшдаги кишилар руҳиятини умум-психологик воситалар, усуллар ёрдамида тадқиқ этувчи йўналиш) шулар жумласидандир.

Геронтология тарихига бир назар

*Мана, инсоннинг ҳаёт йўли: йигирма ёшда — товус,
ўттизда — шер, қирқда — туя, элликда — илон, олтмишда — ит,
етмишда — маймун, саксонда — ҳеч нима.*

Бальтасар Грасиан

Инсон ҳаётининг мазмуни, уни белгилувчи омиллар, умрбоқийлик масаласи азалдан буюк алломаларни қизиқтириб келган. Мелоддан олдинги V-IV асрларда яшаб ижод этган эфеслик (*Юнонистондаги шаҳар — Б.З.*) Гераклитнинг “Борлиқдаги барча жисмлар тинимсиз ҳаракатда намоён бўлади, ҳамма нарса оқади, ўзгаради” деган ғоясида ҳаётнинг моҳияти тараққиёт, ўзгариш, борлиқ ривожини тўғрисидаги таълимотга асосланиши ифодаланган. Шундай экан, нима сабабдан тўхтовсиз ривожланиш, тараққиёт, ҳаётнинг мукаммаллашуви жараёнида унга тамоман қарама-қарши — қариш, емирилиш ҳодисаси рўй беради?

Мазкур ҳодисанинг фалсафий моҳияти, унинг асосий сабаблари илк бор буюк юнон алломаси Арастунинг энтелехия (ҳаётий куч) ҳақидаги таълимотида ўз ифодасини топган. Файласуфнинг назарида, қаришнинг сабаби қарама-қарши ҳодисалар — ҳаёт (ривожланиш ва тараққиёт), ўлим (қариш, емирилиш) ўртасидаги курашда намоён бўлади. Ҳар бир тирик мавжудотга хос “ҳаётий куч”, чеклангани боис, вақт ўтиши билан таъсирини йўқотади. Эътиборли жиҳати шундаки, орадан неча минг йиллар ўтган бўлса-да, Арастунинг ана шу ғояси замонавий геронтологик назариялар (хусусан, инсон жисми машина сингари емирилиши ҳақидаги концепциялар ёки емирилишнинг муайян омилларини, хусусан, ген, фермент, тўқима, ҳужайра ва ҳ.к.) излаб топишга уринаётган олимлар учун ғоявий асос бўлиб хизмат қилмоқда.

Юнон файласуфи Эпикур, римлик аллома Лукреций Карнинг умрбоқийлик масаласига оид қарашларида моддиюнча ёндашувнинг гувоҳи бўламиз. Масалан, Эпикурнинг назарида, ривожланиш жараёни секинлашуви оқибатида атомларга бўлиниб кетган жисм ҳис этиш қобилиятидан маҳрум бўлади ва шу боис ҳаёт интиҳоси биз учун аҳамиятсиздир. Лукреций эса қариялар ёшларга ўрин бўшатиб беришини ижобий ҳодиса сифатида баҳолаб,

«Оллоҳ умрингизга барака берсин!»

(Марк Туллий Цицерон. М., 1975 йил, 384—385-бетлар). Лекин шу асарнинг бошқа бир жойида муаллиф “Умрбоқийлик инсонга насиб этмаган экан, у табиат қонуниятларига биноан ўз вақтида сўнгани маъкул, зеро, қариллик — ҳаёт сахнасидаги сўнгги фожадир”, дейди.

Уйғониш давридан бошлаб насронийлик динининг ўлим, умрбоқийлик ҳамда “қайта тирилиш” мўъжизаси ҳақидаги ақидаларига қақшатқич зарба берган рационалистик ғоялар майдонга чиққан. Хусусан, немис мумтоз фалсафасининг кўзга кўринган вакиллари Фихте, Кант ва Гегелнинг фалсафий қарашларида мазкур муаммо маънавий-руҳий жиҳатдан теран таҳлил этилган. Масалан, Кантнинг фикрича, борлиқнинг интиҳоси ҳақидаги ғоя моддийликка эмас, ахлоқий-маънавий ва руҳий тамойилларга таянади. Аммо Х асрда яшаб ижод этган буюк бобокалонимиз Абу Али ибн Сино бу ғояни немис файласуфларидан анча илгарироқ асослаб берган эди. Алломанинг руҳнинг жисмдан ажралганидан кейин мустақил яшаши ва абадийлиги ҳақидаги таълимотида бу ғоя ўз ифодасини топган. Айниқса, буюк аждодимизнинг “Тиб қонунлари” асарида турли ёшдаги кишилар учун жисмоний машғулот, массаж (уқалаш), овқатланиш ва уқлаш тартиби ҳақида қимматли тавсиялар берилганини назарда тутиб, уни геронтология фанининг отаси дейишга ҳақлимиз.

XVIII асрнинг иккинчи ярми ва XIX асрда рационализмга қарама-қарши янги оқим — иррационал (гайримантикий) йўналиш вужудга келади. Мазкур йўналишга хос ҳаётнинг мазмун-моҳияти ва умрзоқлик масаласини ифодадашдаги тушкунлик кайфияти А.Шопенгауэр, Э.Гартман, Ф.Ницше каби файласуфлар қарашларида яққол намоён бўлади. Чунончи, А.Шопенгауэр назарида, ҳаётнинг интиҳоси иррационал, ўта мавҳум асосда (буни у “ирода” деб атайти) акс этади. Э.Гартман ва Ф.Ницше эса ҳаётнинг мантиқсизлигига келишувчанлик билан ёндашиш лозимлигини таъкидлаган. Шу боис ҳаёт интиҳосини улар табиий жараён эмас, “жисм ва руҳнинг бир доира ичида абадий айланиши” дея баҳолайди. Бундай ёндашувни кейинроқ экзистенциализм таълимоти асосчилари М.Хайдеггер, Ж.П.Сартр, А.Камю каби алломалар янада ривожлантирган.

Хуллас, ижтимоий-фалсафий фикрнинг бир неча минг йиллик тараққиёти давомида турли-туман ёндашув ва ғоялар илгари сурилган бўлса-да,

хаётнинг мазмун-моҳияти, ибтидоси ва интиҳоси масаласининг тугал ечими излаб топилмаган. Эҳтимол, бу ҳол табиат ва унинг энг буюк мўъжизаси — инсоннинг мураккаблиги ҳамда мукамаллиги билан боғлиқ бўлса ажаб эмас. Ҳар ҳолда, бу борада изланишлар бугунги кунда ҳам давом эттирилмоқда.

Ҳўш, файласуфлар ана шу азалий масала юзасидан мавҳум жавоб бераётган экан, бу борада табиатшунос олимларнинг нуқтаи назари қандай?

Умрзоқликнинг табиий омиллари

Умрзоқлик масаласига бир оз бўлса-да ойдinлик киритиш учун, аввало, қариш жараёнининг моҳиятини англаб олиш лозим. Айтиш мумкинки, бу борада ўнлаб концепциялар, бир қанча жиддий назариялар яратилган. Камтарона бир мақола доирасида уларнинг ҳар бири тўғрисида тўхталиш имкони йўқ. Фақат мазкур назариялардан келиб чиқадиغان умумий хулосаларга таянган ҳолда бу ҳодисанинг қуйидаги учта сабабини эътироф этиш мумкин:

1. Табиатдаги барча нарсалар емирилгани, қаригани каби тирик мавжудот ҳам шу қонуниятга бўйсунди.

2. Инсон jisми вақти-соати келиб янгиланиш, қайта тикланиш қобилиятини йўқотади. Ушбу қобилият инсон умрининг биринчи (ёшлик) ва иккинчи (етуклик) даврида яққол намоён бўлса, учинчи (кексалик) босқичида аста-секин сўниб боради.

3. Инсон танасининг емирилиши ва қаришига сабаб бўладиган жараёнларнинг тезлашуви.

Энди ана шу сабабларнинг ҳар бири хусусида қисқача тўхталиб ўтамыз.

“Тажовузкор” молекула

Маълумки, “емирилиш”, “қариш” деган тушунчалар ҳам жонсиз, ҳам жонли мавжудотларга нисбатан қўлланади. Яъни, табиатдаги барча jismlар емирилиш ва қаришга маҳқум. Агар табиатшуносдан “Емирилиш ва қариш деганда нималарни тушунмоғимиз керак?” деб сўрасангиз, у бамайлихотир, “Бу — энтропия (тизим ва jismlардаги тартибсизлик — **Б.З.**) жараёнининг кучайиши” дея жавоб берган бўлар эди. Соддароқ қилиб айтганда, бу жараён инсон генларида кўплаб жароҳатлар ҳосил бўлиши ёки улар фаолиятининг издан чиқиши, бузилиши билан белгиланади. Ушбу жараёнда айниқса эркин радикалларнинг салбий таъсири бир қатор биокимёвий ва тиббий изланишлар орқали асослаб берилган. Маълум бўлишича, инсон танасидаги модда алмашинув жараёнида ҳосил бўладиган бу каби ўта хавфли хужайралар, боғланмаган электронга эга бўлгани сабабли, тўқималардаги турли моддалар билан қоришиб, уларни емиради (яъни, тўқимадаги ишқорланишни кучайтиради). Шу соҳа олимларининг эътироф этишича, эркин радикаллар инсон умрини бир неча ўн йилларга қисқартирадиган асосий омиллардан бири экан. Бундан ташқари, саратон, юрак-қон томири касалликлари ва бошқа бир қанча хавфли хасталикларнинг пайдо бўлиши ҳам ана шу “тажовузкор” молекула фаолияти билан боғлиқ экани исботланган.

Инсон танасининг емирилишига сабаб бўладиган яна бир омил — тўқима хужайраларининг бир-бири билан тутшиб кетиши оқибатида организмда муҳим вазифаларни бажарадиган хужайралар фаолиятининг бузилишидир. Колаверса, мазкур жараённинг тезлашуви яна бошқа бир талай, масалан,

радиация, кислород етишмовчилиги, танада зарарли моддаларнинг тўп-ла-ниб қолиши каби омиллар таъсирида ҳам рўй беради. Бу ўринда шуни таъкидлаш жоизки, инсон танасида ана шу салбий омиллар таъсирини бар-тараф этадиган, тўқима жароҳатларини тузатадиган ўзига хос таъмирлаш "устахона"си мавжуд. Аммо вақт ўтиши билан у ҳам қисман ёки бутунлай "ишламай" кўяди.

"Таъмирлаш" тизими нима сабабдан ишдан чиқади?

Инсон тўқималарининг ажойиб хусусияти шундан иборатки, умрнинг биринчи бўлагиди унда тез бўлинувчанлик, яъни янгиланиш қобилияти яққол намоён бўлади. Бу даврда инсон танасига қандай жароҳатлар етказилмасин, қандай салбий омиллар таъсир этмасин, агарда тўқималар тез-тез янгиланиб турса, тана ёш ва соғлом бўлиб қолаверади. Аммо маълум даврдан бошлаб тўқималарнинг янгиланиш хусусияти сусайиб боради ва кейинроқ бутунлай тўхташи сабабли ҳалокат юз беради. Хўш, нима сабабдан шундай бўлади? Бу жараённинг моҳияти нимадан иборат?

Аввало, табиатдаги барча ҳодиса ва жисмлар муайян тизимлардан ташкил топишини кўз олдимизга келтирайлик. Масалан, атом ядро (ўзак) ва электрондан иборат, атомлар йиғиндиси молекулалардан, куёш тизими эса сайёралардан ташкил топган ва ҳоказо. Шу билан бирга, барча тизимлар бир-бири билан кескин рақобатда намоён бўлади. Пухтароқ, чидамлироқ тизим яшаб қолади, чидамсиз ва мўртлари эса емирилади ҳамда бошқа нисбатан чидамлироқ тизимнинг шаклланишига замин яратади. Шу тариқа бу жараён тўхтовсиз рақобат шароитида табиий муҳитга энг мослашувчан — жонли организмларнинг вужудга келишигача давом этади. Тирик мавжудотлар эса бир талай имтиёзли жиҳатларга эга. Улардан энг муҳими — атроф-муҳитга бошқа мавжудотларга қараганда яхшироқ ва тезроқ мослаша олиш қобилияти.

Демак, тирик мавжудот олдида турган асосий муаммо — ўзгарувчан атроф-муҳит шароитига мослашиш зарурати. Хўш, бунга қандай қилиб эришиш мумкин? Табиат жинсий кўпайиш механизми орқали масаланинг узил-кесил ечимини яратган. Маълумки, ҳар бир тирик мавжудот минглаб хусусиятларга эга. Мавжудотлар тизимида ушбу хусусиятнинг ўзгармаслиги барчасининг ҳалокатига сабаб бўлиши мумкин. Аммо жинсий чатишув орқали минглаб хусусиятларнинг қоришуви оқибатида чексиз белги ва хусусиятларга эга ўзига хос "жонли масса"нинг мавжудлиги барча жонли мавжудотларнинг янгиланиб туриши ва яшовчанлигининг асосий омилли ҳисобланади. Шу боис атроф-муҳит қай тарзда ўзгармасин, танадаги ҳужайралар орасидан авлодни давом эттириш учун лоақал битта ҳаётбахш молекула топилади. Демак, табиий бўлиниш жараёнида шундай мавжудотлар яратилиши лозимки, улар нафақат соғлом, шу билан бирга, сермахсул, серпушт ҳам бўлиши шарт. Бу ҳол уларнинг тур сифатида боқий яшаб қолишида асосий омил бўлиб хизмат қилади.

Тўқималарни янгилаш мумкинми?

XIX асрнинг охири ва XX асрнинг биринчи ярмида генетика ҳамда биокимё соҳасидаги мутахассислар орасида ДНК молекуласи тўқималарнинг бўлиниши жараёнида худди ўзига ўхшаган молекулани яратади, деган ху-

лоса ҳукмрон бўлган. Аммо кейинги йилларда амалга оширилган изланишлар бу жараён бир оз бошқачароқ кечишини кўрсатди. Яъни, бўлиниш жараёнида молекуланинг думи узилиб қолиши сабабли у борган сари кичрайиб, охир-оқибат ўз вазифасини бажаролмай қолар экан. Маълум бўлишича, хромосомалар дум қисмида жойлашган ўзига хос пойнак (фанда у "теломер" деб ном олган) ёрдамида ҳимояланар экан. Тўқиманинг ҳар бир бўлинишидан кейин у қисқариб, кейинроқ бутунлай йўқ бўлиб кетар ва шундан кейин тўқима янгиланиш хусусиятидан маҳрум бўлар экан. Олимларнинг фикрича, мазкур пойнак тирик жисмлар емирилишининг ўзига хос биологик соати вазифасини ўтайди.

Демак, ушбу муаммонинг ҳал этилиши организм емирилишини тўхтатувчи ҳамда канцерогенезга (масалан, рақ тўқималарининг ҳосил бўлишига) қарши самарали воситалар яратиш имконини бериши мумкин. Жаҳондаги кўплаб илмий лабораторияларда ана шу масала хусусида жиддий изланишлар олиб борилмоқда. Натижалар ҳам чакки эмас. Масалан, Калифорнияда жойлашган "Герон" ирсий-технологик фирмасида ишлаётган бир гуруҳ олимлар ген муҳандислиги усулларида фойдаланиб, тўқимага теломероза ферментини киритиш орқали бояги пойнакнинг узайишига эришган. Бу — бўлиниш жараёнини икки баробар кўпайтириш, оддийроқ қилиб айтганда, тўқиманинг "умри"ни икки баробар ошириш дегани. Агар тирик тўқима 50—59 марта бўлиниш хусусиятига эга бўлса, "Герон" тажрибасида бу ҳол 100 марта рўй беради. Тахминларга кўра, ушбу тажрибалар организм емирилишини тўхтатиш масаласини тўлиқ ҳал этмаса-да, аммо улар орқали инсон умрини анчагина узайтириши мумкин бўлган "халоскор" дорини яратиш эҳтимоли катта.

Қолаверса, миллион йиллар аввал ҳосил бўлган илк молекулалар тез емирилиб, "қариб" қолаверган. Аммо, аста-секин табиий танлов жараёнида ҳимоя воситасига эга бўлган молекулалар ҳам шаклланган. Бу мисол яна бир бор тирик организмнинг емирилишдан ҳимояланиши мумкинлигидан далолат беради. Аммо репродуктив (авлод қолдириш) вазифасини адо этиши билан ўша заҳоти организмнинг тез емирилишига сабаб бўладиган механизмларнинг ишга солиниши ҳақида илмий маълумотлар ҳам кўпаймоқда.

Машҳур жарроҳ, академик Н.Амосов назарида, бу ҳол инсон генларига

салбий таъсир этувчи омилларнинг кучайиши билан боғлиқ. Ана шу омиллар инсон танасида кечадиган кимёвий реакцияларнинг, хусусан, оқсил моддаси синтезининг секинлашувига сабаб бўлади. Натижада инсон танасидаги турли тўқима ва аъзоларнинг емирилиши кузатилади. Даҳшатлиси шундаки, бу жараён тоғ кўчкисининг тўсатдан шиддат билан ёпирилиб келиши сингари рўй беради. Яъни, хасталанган бир тўқима ёки аъзо иккинчисини, у

ўз навбатида, учинчисини жараҳатлайди. Мазкур жараён, айниқса, кекса ёшдаги кишиларда хавfli тус олиши мумкин, чунки уларда ҳимоя воситасининг, масалан, микроорганизм ёки ўсмаларга қарши иммунитет табиий равишда сусайган бўлади (Н.Амосов. "Книга о счастье и несчастьях". М., 1984, 150-бет).

Бу хусусда табиатшунос олимлар томонидан бир-биридан қизиқ фикр-мулоҳазалар ҳам илгари сурилмоқда.

Организм емирилишининг давоси борми?

Мазкур фикр-мулоҳазалар табиат тирик мавжудотни муайян репродуктив ёшга етказиб, сўнг у ҳақда "ғамхўрлик" қилмай қўйди деган ғояга таянади. Аммо бу ҳол емирилиш ёки қаришнинг муқаррарлигидан далолат бермайди. Масалан, табиатда абадий яшайдиган тўқималар мавжудлиги бунга мисол бўла олади. Саратон касалигини кўзгатувчи ҳужайралар, айрим бактериялар, қон, эпидермик, ошқозон эпителий тўқималари шулар жумласидандир. Тўқима ҳам гап бўлибдими! Уммонларда гидро, актиния сингари бутун бошли "ўлмас" жониворларни учратиш мумкин. Уларни том маънода "қариш" нималигини билмайдиган умрбоқийлик тимсоли деса бўлади. Қолаверса, яқинда "Timeslot" деб номланган илмий-оммабоп фильмда медузаларнинг умрбоқий тури кашф этилгани хусусида маълум қилинган эди. Бу каби мисоллардан яна бир қанчасини келтиришимиз мумкин. Мазкур мисоллар навқиронлик, умрзоқлик табиат қонуниятларига зид эмаслигидан далолат беради.

Хуллас, инсон узоқ умр кўриш иложи йўқлигидан эмас, балки табиат шуни мақсадга мувофиқ этиб белгилгани сабабли нобуд бўлади. Аслида инсон тирик мавжудотнинг бир тури сифатида ўлмасдир. Чунки табиий танлов ҳар бир тирик мавжудотни эмас, инсоннинг тур сифатида яшовчанлигини таъмин этувчи белгиларнигина танлаб олади, мустаҳкамлайди. Яъни, турнинг айрим вакиллари емирилиш ва ўлимга маҳкум этилган бўлса-да, унинг ўзи боқийдир. Зеро, инсоният пайдо бўлганидан буён қанча-қанча халқлар, миллатлар, элатлар дунёга келиб кетган, аммо "Homo Sapiens" тур сифатида неча минг йиллардан буён яшаб келмоқда.

Демак, қариш ва ўлим — муқаррар эмас экан-да! Бу хусусда рус олими, Физика-кимё биологияси илмий тадқиқот институтининг директори, академик В.Скулачёв шундай дейди: "Аввало, ҳар бир тирик мавжудот учун ўлим муқаррар эмаслигини таъкидламоқчиман. Масалан, бактерия лаборатория шароитида исталганча яшаши мумкин. Рак тўқималари пробиркада юз йилдан зиёд вақтдан буён яшаб келмоқда. Бундай ҳолларга ўсимлик оламида ҳам дуч келиш мумкин. Масалан, муртчалар ёрдамида кўпайтириладиган қулупнай ҳам маълум маънода "боқий"дир ("Наука и жизнь", 2002 йил, 6-сон, 42–46-бетлар). Шундай экан, нима учун инсон тўқималари ўлиши керак?! Ҳамма гап шундаки, бу ҳол улар қариб қолганидангина рўй бермайди. Маълум бўлишича, улар ўзини ўзи "нобуд" этар экан. Биз учун қанчалик ҳайратланарли бўлмасин, инсон тўқимасининг нобуд бўлиши ўсимликдаги кузги ҳазоррез, итбалик думининг йўқ бўлиши каби олдиндан белгилаб қўйилган.

Илмнинг янги йўналиши — тўқимавий емирилиш биологияси вакиллари-нинг таъкидлашича, тўқима қариганидан эмас, атрофидаги тўқималарга хавф тугдирган ёки уларга кераксиз бўлиб қолган пайтдагина нобуд бўлар экан. Бошқача айтганда, тўқима ундаги жараёнлар бир маромда кечаётга-

ни ҳақида маълумот олиб турса, нормал фаолият юри-тади, аммо жиддий нуқсонлар пайдо бўлиши билан ўзини ўзи нобуд қилиш ҳақида “буйруқ” олади. Хай-ратланарлиси шундаки, илмий изланишлар натижа-сида ана шу “буйруқ” учун “масъул” бўлган оқсил мод-даси аниқланган ва у “р66” деб номланган. Профес-сор П.Пеличи раҳбарлигидаги бир гуруҳ америка-лик ва италиялик олимлар сичқонларда ўтказган таж-рибада айни шу оқсил моддасининг ҳосил бўлиши учун жавобгар генни таъсирсизлантириб, жонивор-лар умрининг 30 фоиз узайишига эришган.

Канадалик бир гуруҳ биологлар эса танасида ати-ги мингта тўқимаси бўлган чувалчангнинг иккита ге-нини таъсирсизлантирганда улар 6 баробар кўпроқ умр кўриши исботланган. Бундай илмий натижалар-га дуч келган ҳар бир одам ҳайратланиши табиий. Бу борада шундай ажойиб кашфиётлар бўлса-ю, инсон улардан бебахра қолса?! Албатта, бу каби изланиш-лар инсон умрини узайтириш йўлида қўйилган жид-дий қадамлар. Аммо шуни ҳам эътиборга олиш кераки, инсон табиат томи-нидан яралган энг мукамал, ўта мураккаб ва сирли хилқатки, унинг битта, иккита ва ҳатто юзта генини таъсирсизлантириб (*инсон танасида бир неча триллион тўқима мавжуд — Б.3.*) ҳам умрини узайтириш амримаҳол. Шу боис умрзоқлик масаласини биргина “мўъжизакор” таблетка ёрдамида ҳал этиб бўлмас керак. Бунга фақат инқилобий кашфиётлар, туб ўзгаришлар туфайлигина эришиш мумкин деб ўйлаймиз. Ҳар ҳолда, шу соҳа олимлари-нинг аксарияти мазкур муаммонинг оқилона ечимини излаб топиш учун ҳали жуда кўп жиддий тадқиқотларни амалга ошириш лозимлигини эътироф эт-моқда. Зеро, мавжуд илмий маълумотлар шундан далолат берадики, инсон-нинг саломатлиги, умрининг узоқлиги генгагина боғлиқ эмас.

“Ҳар қандай манзил бизга писанд эмас!”

Инсон ҳаётига глобал тажовуз

Неолит даврида, яъни бундан уч-тўрт минг йил илгари яшаган киши-ларнинг умри 25 ёшдан ошмаган. Қадимги Юнонистон, Рим, Миср ва бош-қа ўлкаларда ҳам у 30 ёш атрофида бўлган. XIX асрга келиб бу кўрсаткич 34 ёшга етган. Аммо XX асрнинг иккинчи ярмида мўъжиза рўй берди — инсон умри икки баробар узайди. Бу инсоният ҳаётидаги оламшумул воқеа эди. Ҳазилакам гапми, ахир, қарийб беш минг йил давомида умрнинг узоқлиги деярли ўзгармаса-ю, бор-йўғи 50 йил ичида у шундай даражага етса?! Ал-батта, бу ҳол ўтган асрдаги илмий-техникавий тараққиёт, аynиқса, тиббиёт соҳасида эришилган улкан ютуқлар билан боғлиқ экани шубҳасиз. Хўш, ва-зият шу тариқа давом этса, у ёғи нима бўлади, деган савол ўша вақтда аксарият кишиларни ўйлантириб қўйган эди. Аммо геронтологияга оид тад-қиқотлар натижаларига кўра, умрнинг узайишига асосан болалар ҳамда ба-лоғат ёшидагилар ўлимнинг камайиши туфайли эришилган. Кекса ёшда-ги кишиларнинг ўлимида эса деярли ўзгариш йўқ. Ҳозирги вақтда ҳам 80 ёшдан ортқ умр кўриш айрим айрим кишиларгагина nasib этади.

АҚШ Саломатлик ҳисоботи миллий марказининг маълумотларига кўра, миллионлаб кишиларнинг ёстигини қуритаётган юрак ва қон-томир хаста-

ликларидан бутунлай халос бўлганда ҳам инсон умри атиги 6-7 йилга, саратон касалига даво топилганда эса — бир ярим-икки йилга узайиши мумкин экан, холос.

Сирасини айтганда, ўрта аср алхимикларининг ҳар қандай нарсани олтинга айлантира оладиган, инсониятга боқий умр бахш этадиган мўъжизавий аралашмани яратиш борасидаги саъй-ҳаракатлари самарасиз яқунлангани сингари умрзоқлик масаласи замонавий фан учун ҳам жумбоқ бўлиб қолмоқда. Мутахассисларнинг фикрича, умрзоқликнинг эллик фоизини — ирсият, эллик фоизини — атроф-муҳит ва турмуш тарзи каби омиллар белгилар экан. Замонавий фан ҳозирча аниқлаб бергани шу.

Ҳозирги вазиятда сўнгги икки омил, назаримда, инсон саломатлиги ва умрзоқликнинг 70-80 фоизини белгилаётти, десам хато бўлмаса керак. Зеро, инсон зоти бугун рўбарў келаётган глобал муаммолар (экологик бўҳрон, қиргин куроллариининг ортиб бораётгани, иқтисодий инқироз, очлик, қашшоқлик, гиёҳванд моддалар савдоси, СПИД, маънавий қашшоқлашув ва ҳоказо) унинг саломатлиги ва ҳаётига жиддий таҳдид солмоқда. Ҳатто айрим тадқиқотчилар одамзод умумсайёравий, умумтамаддуний фалокат бўсағасида турганини таъкидламоқда. Дарҳақиқат, айрим олимлар реал воқеликни бир оз чигаллаштириб кўрсатишга мойил бўлса-да, бу гапларда жон бор, албатта. Аммо, инсоният эртами-кечми, мазкур муаммоларнинг ечимини излаб топишига, оқилона ёндашув ғалаба қилишига ишончимиз комил. Бошқача бўлиши мумкин ҳам эмас. Акс ҳолда, доимо мўъжиза излаб яшайдиган инсоннинг ҳаётида маъно қолмайди.

Шу маънода академик Н.Амосовнинг бу хусусдаги фикрлари эътиборга молик. Унинг таъкидлашича, "Қариликдан қутулиш қийин, лекин уни узоқлаштириш кўп жиҳатдан одамнинг ўзига боғлиқ. Табиат биз ўйлагандек шафқатсиз эмаски, етмиш ёшга етар-етмас инсон ҳаётига нуқта қўйса! Аксинча, у тўқима ва аъзоларнинг атроф-муҳитга мослашувчанлик қобилиятини ишга солиб, қариш жараёнини секинлаштиради. Қолаверса, инсон хатти-ҳаракатини бошқариб турадиган онгнинг "олий мослашув" механизми воситасида ҳам бу жараённи секинлаштириш мумкин" (Н.Амосов. *Ўша китоб, 150—151-бет*).

Н.Амосов узоқ йиллардан буён ўзига хос фалсафий таълимот — "чеклашлар ва зўриқиш" режимини тарғиб этиб келмоқда. Унингча, бу режим инсон саломатлигини сақлаш, касалликлардан ҳимоя қилишдан ташқари, умрнинг узайишига ҳам хизмат қилади. Мазкур режим, биринчидан, одам ёшлигиданоқ тинимсиз меҳнат, машқ (жисмоний ва ақлий) ёрдамида танасини чиниктириб боришини талаб этади. Инсон қаригани сари унинг ҳаракати ҳам кўпайиб бориши лозим. Бундай ёндашув ёш кексайган сари одам ўзини аяши, кўпроқ дам олиши, камроқ ҳаракат қилиши керак, деган тасавурларга мутлақо тўғри келмайди. Биз аксарият қанча кам ишласак, қанча кам жон қойитсак, соғлигимиз ҳам шунча мустаҳкам бўлади, деб ўйлаймиз. Амосов эса, аксинча, тинимсиз ҳаракат туфайли инсон янада бардам ва бақувват бўлиб боради, деб таъкидлайди.

Дунёнинг бир қатор тоғли минтақаларида (Абхазия, Озарбойжон, АҚШнинг Кентукки штати ва ҳоказо) узоқ умр кўрган кишилар орасида олиб борилган изланишлар натижалари ҳам алломанинг ушбу қарашларини тасдиқламоқда.

Бу тадқиқотларда иштирок этган юз ёш ва ундан зиёдроқ умр кўрган

қариялар умрзоқликни белгиловчи бир қанча муҳим омиллар (соф тоғ ҳавоси, мўътадил иқлим, оқилона овқатланиш тарзи, бахтли оилавий ҳаёт, кексаларга ҳурмат, руҳий хотиржамлик ва бошқа) қаторида биринчи галда тинимсиз ҳаракат, машқ ва меҳнатни таъкидлагани бежиз эмас (П.Гарб. "Долгожителни". М., "Прогресс", 1986; "Феномен долгожителства". М., "Наука", 1982).

Амосов асослаб берган концепциянинг яна бир муҳим жиҳати шундан иборатки, унда инсоннинг руҳиятига алоҳида эътибор берилади. Хусусан, олимнинг назарида муайян даврдан (тўғрироғи, маълум ёшдан) бошлаб инсон физиологияси эмас, балки унинг руҳий ҳолати кўпроқ аҳамият касб эта бошлайди. Бир қарашда мавҳум туюлган бундай фикр замирида, жиддийроқ ўйлаб кўрилса, ҳақиқат борлиги аён бўлади. Чунки танингиз соф бўлиши, умрингиз узайиши учун тинимсиз меҳнат қилишингиз, юқори калорияли овқатдан ўзингизни тийишингиз, яъни бор иродангизни ишга солишингизга тўғри келади. Аксига олиб, кексайганда кўпгина эҳтиёжлар табиий равишда сўнади. Аммо улардан иккита зарарлиси — тўйиб овқатланиш ва ётиб дам олиш эҳтиёжи барибир устунлик қилиб туради. Бу эса, ўз навбатида, меҳнат қилиш ва зарур тартиб-интизомга риоя этиш кўникмасини сусайтиради. Айниқса, инсон нафақа ёшига етгач, бекор ўтирманг, янада кўпроқ ҳаракат қилинг, иш билан овунинг, дейиш ўрнига, марҳамат, энди маза қилиб дам олинг, дейиш ҳар биримизнинг ҳаётга бўлган иштиқимизни сўндиреди.

Шу ўринда мамлакатимизда аҳоли саломатлигини яхшилаш борасида амалга оширилаётган ишлар, хусусан, кўплаб спорт ва соғломлаштириш масканларининг бунёд этилиши келажакда катта самара бериши шубҳасиз. Бу, айниқса, ёшларимизнинг соғлом ва баркамол бўлиб ўсиши, умрзоқлигига хизмат қилади. Аммо қарияларимиз-чи? Улар умрининг қолган қисмини чойхонада ўтказиши керакми? Шуни инобатга олган ҳолда, қариялар саломатлигини тиклаш, уларни давлат ва жамоат ишларига кенг жалб этиш, ақлий ва жисмоний фаолиятини кучайтириш, ҳуллас, жамиятдаги нуфузи ва обрў-эътиборининг янада оширилишига қаратилган махсус дастур ишлаб чиқилса, чакки бўлмас эди. Қарияларимиз қисман давлат ҳисобидан, қисман ўзлари ишлаб топган маблағлар эвазига ўзга юртларга сайру саёҳатга борсалар, дунёни кўрсалар, бошқа халқлар маданияти ва қадриятлари билан яқиндан танишсалар бунинг фойдаси беқиёс бўлар эди. Худо тинчлик-хотиржамликни берса, юртимиз юксак тараққий этган давлатлар қаторидан ўрин олса, ана шу орзуларимиз ҳам албатта амалга ошади.

Мақолага нуқта кўяётган пайтда "Труд" газетасидаги "Дунё яшаради" номли кичкинагина хабарга кўзим тушиб қолди. Унда бир гуруҳ америкалик олимларнинг умрзоқлик омилларига оид тадқиқотининг натижалари эълон қилинган экан. Мазкур тадқиқотда умрзоқлик муаммоси паст тана ҳарорати, DHEHS (дегидроэпиандростерон сульфати) гормони баланд ва аксинча, инсулин даражасининг пастлиги каби учта физиологик кўрсаткичлар билан бевосита боғлиқ экани исботлаб берилган. Қирқ йилдан кўпроқ вақтдан буён ушбу тадқиқот жараёнида ихтиёрий равишда иштирок этаётган бир ярим минг кишида ўтказилган тажриба орқали олимларнинг илмий фарази тасдиқланган. Яъни, бояги учта кўрсаткичга эга бўлганлар бошқаларга қараганда кўпроқ яшаши исботланган. Аммо бу ҳол уларнинг ирсияти ёки турмуш тарзи билан боғлиқми — буниси номаълум...

Ёқубжон ХЎЖАМБЕРДИЕВ

Shahzoda hiyobonidagi mehmonhona

Италия инглизлар учун қай даражада ота юрт ҳисобланса, америкаликлар учун Англия ҳам шундай азиздир. Қадимий Лондон уларнинг наздида, қудратли Рим каби бой тарихи билан гавдаланади.

Вашингтон Ирвинг

Шошилманг. Балки бир-икки саҳифадан сўнг мазкур иншодан хафсалангиз пир бўлар. Шу боис иншонинг номланишига қараб, «Бу қандайдир саргузашт ёки жиноятчилар оламига оид нарса бўлса керак, эҳтимол, аллақандай омадсиз муҳаббат қиссасидир» деган хулосадан тийилиб туринг.

Тўғрисини айтсам, мазкур иншога сарлавҳа қўйилганига салкам икки йил бўлди. Шунча вақтдан буён мана шу сарлавҳа ёзиб қўйилган саҳифа столнинг бир чеккасида ётади. Ўша саҳифага қачон кўзим тушса, Англияда, ўша Вашингтон Ирвинг улуғлаган қадимий Лондоннинг тарихий обидалари, мулоқотда бўлганим кишилар кўз олдимдан ўтади, Лондоннинг қандайдир ақчимтир, зах ҳавосидан нафас олгандай бўламан. Аммо, на чораки, кўрган-кечирганларим, ҳис қилганларим, қолаверса, унда-бунда ўқиганимдан олган таассуротларимни қандай қоғозга тушириш, сўзни нимадан бошлашни билмай ҳалакман. Сизни, азиз ўқувчи, ушбу қораламаларни ўқига-шошмасликка даъват этганим ҳам шундан.

Хуллас, бизни — ўзбекистонлик саккиз нафар журналистни Лондоннинг Хитроу аэропор-

тида, ярим кечада «Би-Би-Си жаҳон хизмати» компаниясининг ходимаси Кэти хоним кутиб олди.

Кэти, Кэти... Бу аёлни биринчи кўришдаёқ ҳаммамиз яхши кўриб қолдик. Лондондек мухташам шаҳарда, мутлақо бегона юртва биринчи учрашган одамнингизни яхши кўрмасдан иложингиз ҳам йўқ-да, деб ўйлашингиз мумкин. Балки шундайдир. Аммо мана шундай катта аэропортда, минглаб одамлар ичида таниб, исмларимизни айтиб чақирган (бунинг устига, яна учрашимиз биланоқ кўлимизга шанба-бозорликни тутқазиб кўйган) аёлни яхши кўрмай бўлармиди! Кэти биз билан бир ярим ой бирга бўлди. Лондоннинг ўнлаб тарихий обидаларини, музейларини томоша қилдирди, қаерга қандай боришимизни тушунтириб берди. Машгулотларимиз чоғида кўлидан келганча тилмочлик қилди. Бунда унинг мижор миллатидан бўлгани ҳам кўл келди деб ўйлайман. Мижорлар, ҳар қолда, биз туркийларга яқин келади. Кэти бизни Бермингем, Брайтон каби Англиянинг ажойиб шаҳарларида сайр қилдирди. Ўзи Лондондан 150 чақирим узоқликдаги кичик бир шаҳарчада истиқомат қилар экан. Эри, бир ўғли бор экан. Ўғли Дэвид институтни битириб, аллақайси жойда ишлар экан. Оилада иккита машина бўлиб, биттасини фақат Кэти миниб юрар экан. Биз «Би-Би-Си жаҳон хизмати» компаниясининг бош биноларидан бири — Бушхауздан метро билан борилса беш бекат узоқликдаги Шахзода хийбонида жойлашган меҳмонхонада тураимиз. Ана шу беш бекат масофадан ҳам баъзан машгулотга кеч қолиб келаимиз. Кэти эса ҳар куни 150 чақирим масофа йўл юриб, соат роппа-росса 9 да етиб келади ва бизни машгулот хонасида кутиб олади. Бугина эмас, келишимиз билан хоҳишимизга қараб чой ёки қаҳва дамлаб беради. Энди айтинг, мана шундай аёлни яхши кўрмай бўладими?..

Воқеалардан бир оз олдинга кетиб қолдим, чоғи.

Начора, аёл киши ҳақида гапирганда

одам ўзини тўхтатиб қолиши қийин кечади. Хуллас, бизни аэропортдан тўғри меҳмонхонага олиб келишди. Боя айтганимдай, ярим тун. Бизни ўз машинасида олиб келган занжи йигит дарвоза тугмасини босиб-босмай ичкаридан «Жаст эминет» деган кўнғироқдай овоз эшитилди ва зум ўтмай бўйчан аёл эшикни очди. Ичкари кирганимиздан сўнг бояги маъмура аёл компьютернинг тугмаларини босиб, ҳар биримизнинг исми шарифимизни айтиб, кўлимизга хоналаримизнинг калитини тутқазди. Каминага 3-қаватдан 27-хона тегди. Калитларни кўлга олгач, зинага олиб борадиган йўлакка юрдик... Юрдику кўлимиздаги юқларимиз билан йўлакка текилиб қолдик. Ҳозирги аҳволимиз катта чорраҳадаги юзлаб машиналарнинг бир-бирига йўл бермай, текилиб қолган ҳолатини эслатар эди. Шунда хоразмлик Шухратхон бундай деди: «Ёшуллилар, сизлар «Тошкент» меҳмонхонасида эмас, Буюк Британия дунган оролдаги меҳмонхонадасизлар. Унутмангларки, бу ерда ҳар бир қарич ер ҳисобли». Ростдан ҳам, меҳмонхона йўлагининг эни бир метрдан сал ошса ошадик, ортиқ эмасди. Зиналар эса бир метрга ҳам етмайди, тор. Аҳвол шу даражадаки, кўлингиздаги жомадонингизни бемалол кўтариб юришининг ҳам иложи йўқ. Жомадонни елкага ташлаб олиш ёки ўзингиздан олдин тутиб бориш зарур бўлади. Шу тахлитда бир амаллаб хоналаримизга бориб жойлашдик. Хоналарнинг кенглиги ҳам йўлак ва зиналар-

дан ортиқ эмас. Аммо мана шу торгина хонада мижознинг яшаб, хордиқ чиқариши учун ҳамма шароит муҳайё. Ўнгдаги эшикдан хобхонага кирасиз. Қўйилган катнинг бош томонидаги деворда телефон. Этак томонида овқатланадиган айлана хонтахта, битта курси. Унинг ёнида «ошхона» — плита, совутгич, идиш-товоқ ювгич; уларнинг тепасида деворга осиглиқ идиш-товоқ кўядиган жавонча ва электрпечь. Тўғрида дераза. Деразанинг ёнидаги девор "ичида" эса ҳаммом.

Бир куни хонамга бухоролик ёш журналист Бахшулло кириб келди.

— Ака, бундай батартибликни қаерда кўргансиз? — деб мурожаат этди саломалиқдан сўнг.

— Мана, Англияда кўряпмиз, яна кўриб қолармиз, — дедим Бахшуллони ўтиришга таклиф этар эканман. Аммо ўтириш учун ягона курси бўлиб, унда ҳам ўзим ўтирган эдим. Шундай пайтда хонтахта атрофига кўрпачалар солинган кенг уйларнинг қадри ўтаркан.

— Сизни билмадим-у, бундай тор хонада менинг юракларим сиқилиб кетяпти, — деди Бахшулло.

— Қизилқумни соғиндингиз, чоғи?

— Э, нимасини айтасиз! Ўйласам, юрагим торс ёрилай дейди. Ҳавонинг расволигини айтмайсизми! Кунора ёмғир. Келганимиздан буён ёлчитиб қуёш кўрингани йўқ. Баъзан ўйлаб қоламан, Ўзбекистонда ҳам шу қуёш чиқармикан ёки юртимизнинг ўз қуёши борми?

Бахшуллонинг юртни соғингани ҳар бир сўзидан, ҳаракатидан сезилиб турар эди. Дарвоқе, Ўзбекистонда ҳам мана шу Лондонни ёритиб турган қуёш чиқади ёки...

Инсон табиати қизиқ. Ахир, Ўзбекистонда ҳам шу қуёш чиқади. Лондон ҳам, Тошкент каби, Ер шарининг маълум бир нуқтасида жойлашган. Бундай ҳақиқатларни билсангиз-да, баъзан негадир уларни тан олгингиз келмайди. Йўқ, Ўзбекистоннинг қуёши, замини, одамлари бошқача, дейсиз ичингизда. Нега? Нима учун шундай?

У қандайин кучки, одамни мутлақ ҳақиқатлардан тондиради? Наҳот, бу соғинч юрт соғинчи бўлса...

Буюк Маҳатма Ганди ўзининг «Барча одам — биродардир» деган китобида Англияни қандай «забт» этгани хусусида кўп ҳикоялар келтиради. Жумладан, Англиянинг мустамлакаси бўлган Преторияда хизмат қилиб юрган кунларини эслаб шундай деган: «Англияда бўлган одамларнинг кўплари соч-соқолларини ўзлари олишга тезда кўникиб кетишадди. Бироқ менга маълум бўлган одамларнинг ҳеч бири ўзининг сочини ўзи олишга ўрганмаган. Бир куни Преториядаги инглиз сартарошига соч олдириш учун кирган эдим, у таҳқиромуз оҳангда сочимни олишдан бош тортди. Шундан кейин ўз сочимни ўзим оладиган бўлдим».

Англия бизни ҳам кўп нарсага ўргатди. Соқолимизни ўзимиз олдик. Озиқ-овқатимизни ўзимиз пиширдик. Киришимизни ўзимиз ювдик. Агар Маҳатма Ганди бу юмушларнинг барчасини кўпроқ ўз руҳи ва иродасини тоблаш учун қилган бўлса, биз ёнимиздаги арзимас пенсларни иқтисод этиш учун қилдик. Чунки Англия дунёдаги ҳамма нарса қиммат бўлган мамлакатлардан бири. Қаҳвахонада бир кишининг ўрта-миёна тушлик қилиши учун 9-10 фунт-стерлинг керак бўлади. Бу бизнинг пулимизда тахминан 12-15 минг сўмга тўғри келади. Бизда 10 минг сўмга 10 киши ичкиликсиз бемалол овқатланиши мумкин. Саноат молларининг баҳоси 80-йиллардаги собиқ шўро мамлакатидagi нарх-навога тўғри келади. Масалан, 150 фунт-стерлингга яхши костюм-шим харид қилиш мумкин. Ҳавонинг намлиги боис бўлса керак, одамларнинг юзи заҳил. Одатда ранги заҳил одамлар тунд, ичимдагини топ дейдиган хилидан бўлади. Инглизлар эса анча қувноқ, ҳатто аскияга мойил одамлар экан. Афсуски, уларда ўзбекларнинг аскияси йўқ. Шунга қарамай, улар ҳазилни ўрнига қўйишади.

* * *

Англиянинг таржимаи холи.

Бир пайтлар 49 давлатни бирлаштирган империя кўп томонлама доврўқ таратган. Бугун биз «Англия» деб атайдиган мамлакат аслида Буюк Британия ва Шимолий Ирландия Кўшма Қироллиги деб юритилади. Унинг таркибига Англия (майдони 130,3 минг квадрат километр), Уэльс (20,8 минг квадрат километр), Шотландия (78,8 минг квадрат километр) ҳамда Шимолий Ирландия (Ольстер — 14,1 минг квадрат километр) кирди. Буюк Британия Атлантика океанида жойлашган бўлиб, уни Оврупо қитъасидан Ла-Манш ва Дувр бўғозлари ажратиб туради. Пойтахти — Лондон шаҳри. Лондонда 7 миллион аҳоли яшайди. Сиёсий тизими — конституцион монархия. Шу боис қирол ёки қироличанинг ҳуқуқлари чегараланган. Давлатни Бош вазир — ҳукумат бошлиғи бошқаради. Давлат расмий конституцияга эга эмас.

* * *

Рабиндранат Тагор сўнгги китобларидан бири бўлмиш «Тамаддуннинг инқирози» асарида ўз мамлакатининг муаммолари ҳақида фикр юритиб, бундай деб ёзган: «Бугун мен саксон ёшга кирдим. Ортимда жуда узун йўл қолди. Бугун ана шу йўлнинг охирига бораётган эканман, мен бу йўлнинг бошланишига тийрак кўз билан қараш ва ўзимда ҳамда ватандошларимда юз берган чуқур ўзгаришларни тушуниш имконига эгаман. Зотан, бизнинг бугунги қийинчиликларимизнинг сабаблари ҳам ана шу ўзгаришларда яширинган».

Хиндларин зиялиланининг дунё билан танишлари Ангlijадан бошланади. Бу юртга биринчи бўлиб кимлар келгани, нима ишлар қилганини хиндлар инглиз адабиёти орқали билиб олган. Хиндлар ўша пайтлардаги дунёқараши, билим доираси билан ҳам, ижтимоий тарқоқлиги билан ҳам анчайин маҳдуд эди. Масалан, улар оламнинг тузилиши ва унинг сир-синаотлари ҳақидаги маълумотлар-

га эга эмас эди. Уларнинг юртида табиий фанлар билан қизиқувчилар бармоқ билан санарли эди. Р.Тагор эндигина қўлига қалам ушлашни ўрганаётган даврларида инглиз тили ва адабиётини билган одам саводли саналар эди. Улар ҳам Шекспир драматургияси, Байрон шеърляти, инглиз сиёсатининг инсонпарварлиги ҳақида томоқлари қирилиб кетгунча баҳслашганлар. Хинд зиялилари ҳам миллий мустақиллики унча-мунча жойдан эмас, айна инглизлардан кутишган. Мустақиллики худди мана шу инглизларнинг ўзидан бошқа биров олиб бермаслигига ишонишган. Чунки Тагорнинг ёшлик даврларида инглизлар қалбда кейинчалик тишларини кўрсатган ёвуз шовинизм йўқ эди. Ёш Тагор ва унинг ватандошлари инглизларнинг олижаноблигига тўла-тўқис иймон келтиришган. Ҳатто, хинд дохийлари ҳам озодликни зобитлардан кутишар эди. Англияни ўз ватанидан қувилган ва таъқиб этилган муҳожирлар учун бошпана деб билишарди.

Ўша даврларда ўз халқининг озодлиги учун курашган муҳолифат Ангlijада меҳмондўстлик билан кутиб олинар эди. Бундай қарашларнинг кенглиги, инсонпарварлик оддий одамларда катта ҳурмат-эътибор уйғотар эди. «Қачондир, ёшлик пайтларимда Ангlijага борганим ва у ерда Жон Брайтоннинг парламентдаги чиқишини тинглаганим ёдимда, — дея эслайди Р.Тагор. — Ўша нутқ, назаримда, ҳақиқий инглиз руҳи билан йўғрилган эди. Ундаги миллатчиликдан холи бўлган либерализм менда шу даражада чуқур таассурот қолдирган эдики, бугун ҳам — улардан даҳшатли равишда кўнглим қолган дамда ҳам ўша олис меҳрнинг бўлаклари қалбимда акс садо беради...»

Бундай сиғиниш Р.Тагор ҳаётининг биринчи ярми давомида сақланиб қолади. «Кейин, — деб ёзади у, — биз билан инглизлар ўртасида жарлик пайдо бўлганини чуқур алам билан сезиб қолдим. Шахсий манфаатлари ҳақида гап кетган-

да уларнинг юзларидаги инсонпарварлик никобини бирпасда сидириб ташлашларини кўриб турган ҳар қандай одамнинг ҳам кўнгли қолиши табиий...»

Дунёдаги барча империялар ҳар доим ўзининг оқ томонларини бўрттириб кўрсатишга уринган ва кўпинча бунинг уддасидан чиқиб келган. Жумладан, Рабиндранат Тагордай буюк зот ҳам Англия ва совет империясининг ширин ёлғонларига чиппачин ишонганини кўриб, беихтиёр ёқангизни ушлайсиз. Албатта, Тагорни лақмаликда айблаб бўлмайди. Лекин...

Р.Тагор кейинчалик Москвада бўлганда ҳам советларнинг миллий сиёсати катта таассурот қолдиргани ҳақида илҳомланиб ёзади. «Бу мамлакатда, — дейди у, — мусулмонлар ва номусулмонлар ўртасида сиёсий тенгсизлик йўқ, ҳоқимиёт ўз бурчини ҳар икки томон манфаатларини ҳимоя қилишда деб билади».

Бундай олиб қараганда, Р.Тагор ўзи билиб-билмай, мусулмон ва номусулмонлар ўртасида сиёсий тенгсизлик йўқ, деганда ҳақ. Ахир, ҳар иккала тоифадаги одамларнинг диний муассасалари, диний расм-русумлари вайрон қилиниб, йўқ қилинган, диндорлар таъқиб остига олинган, қандай қилиб улар орасида тенгсизлик бўлсин?!

Бугун Тагор йўқ. Бугун Тагор кўкларга кўтариб, сўнг кўнгли қолган Буюк Британия империяси ҳам, совет империяси ҳам парчаланиб кетди. Зотан, бугун бошқа замон. Инсоният XXI асрга қадам қўйди.

«— Кечирасиз, жаноб, — дейди миямининг бир четидаги катакчага жойлашиб олган овоз, — дунёда шундай халқ-

лар борки, улар аллақачон XXI асрда яшамокда.

— Йўғ-э, — деб эътироз билдирган бўламан.

— Мана, марҳамат, ўқинг: «Ҳиндистоннинг кўпгина вилоятларида йил ҳисоби билан Викрам Самват тақвими асосида юриштилади. Мазкур тақвим Кўёш вақтига асосланган. Унга кўра, XXI аср 1944 йил апрел ойидаёқ бошланган...»

Аслини олганда, дунёдаги ҳар бир одамнинг ўзи алоҳида бир тақвим. Улардан ҳар бири бир-бирига ўхшамаган аъналар, қарашларга асосланиб яшайди. Масалан, барча маърифатли америкаликлар учун Италия, Англия ва Миср бугунги кунда ҳам сайру саёҳат маскани ҳисобланади. Улар бу мамлакатларга жон-жаҳдлари билан талпинишади. Ҳолбуки, инсон тани қаерда бўлишидан қатъи назар, Ралф Эмерсон таъкидлаганидек, руҳ уйда қолади. Руҳ — ватанники! Гарчи «шоирлар қишлоқда туғилиб, Парижда ўлсалар»да, руҳ доим ўша туғилиб ўсган қишлоқда қолаверади...

Биз Лондонда яшаётган бўлсак-да, руҳимиз Ўзбекистонда эди. Баъзан мутлақ ҳақиқатлардан тондирадиган нарса ҳам ана шу руҳ. Ерда бўласизми, кўкда бўласизми, уйкудами ёки бедорликда бўлсин, руҳ ҳамиша уйғоқ. Ўзга мамлакатларда юрсангиз, у сизни доим ҳимоя қилади. Айтайлик, сайру саёҳат маскани бўлган юртларда сизни қандайдир хизматкор ёки контрабандист сифатида эмас, мустақил шахс сифатида намён этади. Албатта, сиз агар шунга муносиб бўлсангиз...

Алқисса, Лондонда чиқадаган газеталарга разм солсангиз, улар англизларнинг ўй-фикрлари, қизиқишларини аниқлаб берувчи барометр вазифасини бажаришини ҳам англаб қоласиз. Масалан, Лондонда «Сан» деган газета чоп этилади. У фақат олди-қочди воқеалар ҳақида ёзади. Асосан актрисалар, модельерлар, актёрларнинг ҳаёти, уларнинг қизиқишлари, ҳою ҳаваслари, ким ким билан дон олишадиган кимнинг жазмани ташлаб кетгани тўғрисида маълумот беради. Газета 4 миллиондан ортиқ нухсада чоп этилади. Эрталаблари метрога чиқсангиз, ўриндиқлар устида, вагонларнинг ойна четларида турли газеталарни, кўпинча эса «Сан» газетасини кўриш мумкин. Йўловчилар поездга ўтираётиб газеталарни шунчаки арақлашади. Ўқигани ўқийди, ўқимагани жойига ташлаб кетаверади. Бошқача айтганда, камхарж талаба метрога тушиш учун пул топса, бас, манзилига етгунча бугунги янгиликлардан бемалол хабардор бўлиши мумкин. Умуман, Англияда юзлаб газета-журнал чоп этилади. Бу нашрларнинг барчаси хусусий ёки ҳиссадор гуруҳлар тасарруфиди.

Масалан, Буюк Британияда чиқадаган 86 фоиз газетанинг акциялари катта-катта магнатларга тегишли. Жумладан, «Нью-Интернейшль» (тиражи 545 минг) ва «Гардиан» (тиражи 405 минг) либерал газеталар ҳисобланиб, юксак савиядаги ахборот воситаси сирасига киради. «Дели Телеграф» эса энг оммавий газета бўлиб, кунлик тиражи 1 миллион 41 минг нухсани ташкил этади. «Сан», «Мирор», «Дейли Мейли» каби газеталарнинг кунлик тиражи 2-4 миллионни ташкил этса-да, улар олди-қочди газеталар ҳисобланади. Бошқача айтганда, ҳар қандай жамиятда одамлар интеллектуал фикр, воқеа-ҳодисалардан кўра олди-қочди гапларга, бировларнинг шахсий ва оилавий сирларини билишга кўпроқ қизиқишини юқоридаги газеталарнинг тиражидан ҳам билса бўлади. Бу ҳақда «Гардиан» газетасига мақолалар ёзувчи мустақил журналист Марсел Берлекс бизга шундай деди:

— Малика оиласидаги воқеаларга қизиқиш, таниқли кишиларнинг шахсий ҳаётига аралашиб, уларнинг маошлари, таниш-билишлари, жазманлари ҳақида ёзиш муаммога айланиб қолди. Айниқса, Диана ўлимидан кейин бу нарса авж олди. Журналистлар ана шундай нарсалар ҳақида кўпроқ ёзишни истади. Чунки буларнинг ҳаммаси анъана. Шунга қарамай, журналлар одамларнинг шахсий ҳаётига қай даражагача аралашиб мумкин, деган муаммо мавжуд. Масалан, Франциянинг собиқ президенти Миттеран пинҳоний равишда жазмани билан яшаган. Ундан қизи бўлган. Аммо бу ҳақда Франция матбуоти лом-мим демаган. Бизда эса бундай эмас. Биз ўзимизни ким бошқараётганини билишимиз керак. Давлат тепасига келган ҳар бир одамнинг ўтмиши ва бугунини жамоатчилик албатта билиши зарур. Нега? Чунки турли мишмишлар тарқалгандан кўра, бор гапни газетада ўқиган маъқул. Зотан, англизликлар турли мишмишларга, айниқса, эр-хотин ўртасида бўладиган можароларга жуда қизиқишади. Майли, булар ҳақида газеталар ёзсин. Нима қилипти? Ёлгон бўлса, суд олдида жавоб беради. Катта миқдорда жарима тўлайди. «Сан» газетаси Элтон Жоннинг баччабозлиги ҳақида ёзди. Ахборот нотўғрилиги туфайли газета 1 миллион фунт-стерлинг миқдорида жарима тўлади... Ёки шу газетанинг ўзи Диананинг жазмани ҳақидаги мақоласи учун 20 минг, суратнинг сохталиги учун 500 минг фунт-стерлинг жарима тўлади...

Албатта, Марсел жаноблари айтган юқоридаги гаплар бизнинг матбуотимиз учун мезон бўлолмайди. Фақат биз бир нарсани, барча низолар суд орқали ҳал этилиши лозимлигини ўзимизга сингдира билсак, бошқа кўп нарсалар ўз-ўзидан ҳал бўлади, деб ўйлайман. Оммавий ахборот воситаси биринчи навбатда жарчи! Мабодо жарчи элу юрта ёлгон жар солса, ўша ёлғони учун жавоб бериши керак. Бизда ҳали бу нарсалар одат тусига кирганича йўқ. Тўғри, онда-сонда фалон газетани ёки журналистни судга

беришибди, деган гаплар кулоққа чалиниб қолади. Аммо, бу ишлар охиригача етказилмайди: оқи оққа, қораси қорага ажратилмайди. Англиялик журналист Тереза хоним айтадики, холислик, ростгўйлик журналистнинг биринчи фазилати бўлиши керак. Агар ўша Тереза хоним бизнинг ишимизга, ёзаётган мақолаларимизга, кўрсатув ва эшиттиришларимизга ана шу мезон билан ёндашадиган бўлса, бошини чангаллаб қолиши турган гап. Чунки, нафақат Тереза хоним, балки ўзимиз ҳам қайси масалада холисмизу қайси масалада ҳақиқатдан кўз юямиз — фарқлаб олишимиз қийин. Шу боис, қанчалик зўр бермайлик, энг оммавий газетамизнинг тиражи 50 минг нусхадан ошмайди.

Ҳамонки гап Англия, унинг оммавий ахборот воситалари ҳақида бораётган экан, улар фаолиятининг айрим жиҳатларига кенгроқ тўхталиб ўтамиз. Умуман, инглизлар ёки янада тўлароқ айтсак, Англия нимани томоша қилади, нимани ўқийди? Бу саволга «Би-Би-Си» мисолида жавоб берадиган бўлсак, «Би-Би-Си»

униг томошабин ёки тингловчи билан мулоқоти учта асосий тамойилга таянади. Уларнинг биринчиси — ахборот бериш, иккинчиси — маълумот бериш, учинчиси — кўнгил очиш. Айтилик, «Би-Би-Си» телевидениесининг «Бугун» («Тудей») деган дастури бор. Уни фақат вазирлар ва журналистлар томоша қилади. Унда фақат ахборот берилади. Айтишларича, Маргарэт Тэтчер ушбу дастурда чиқишга қанчалик ишқибоз бўлмасин, бутун сиёсий фаолияти давомида бор-йўғи икки марта иштирок этган экан, холос.

Агар «Би-Би-Си»нинг тарихи ва таркибий тузилишига разм соладиган бўлсак, у дунёдаги биринчи жамоатчилик телевидениеси ҳисобланади. Ушбу ахборот воситаси учун мустақиллик ҳамма нарсадан устун. Томошабинларнинг манфаатини бутун бошли нозирлар кенгаши ҳимоя қилади. Бундан ҳам муҳими, «Би-Би-Си» мустақиллигининг бош қафолати нақд қирол хартиясидир. «Би-Би-Си» 1922 йилда кичик-кичик радиостанциялар асосида ташкил этилган. Унинг биринчи директори Жон Риф бўлган. 1926 йилда ана шу радиостанциялар бирлашиб, ягона миллий радиони ташкил этади. Шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, «Би-Би-Си» ташкил бўлган даврданоқ, жамоатчилик радио-телевидениеси ҳисобланиб, давлат ҳисобига эмас, айнан жамоатчилик ҳисобига яшаган. Ҳозир ҳам шундай. Бугунги кунда ҳар бир телевизор учун 99 фунт-стерлинг (бир йилда) тўланади. «Би-Би-Си» каналларида реклама берилмайди. Тижорат кўрсатуви, эшиттиришлари йўқ. Унинг бош тамойилларидан бири ҳам тижорат, партия ва бошқа сиёсий тизимлардан эркин бўлишдир. Балки шунинг учун бўлса керак, Оврусиё минтақаси бўйича катта шарҳловчиси Мальколм Хаслетнинг таъкидлашича, Маргарэт Тетчер «Би-Би-Си»ни хуш кўрмаган. «Би-Би-Си»ни губернаторлардан иборат котибият бошқаради. Улар ҳукумат томонидан тайинланади. Унинг таркибида 21 минг-

дан ортиқ ходим ишлайди. Улар турли миқдорда маош олади. Бири иккинчисининг қанча маош олишини билмайди. Умуман, «Би-Би-Си»нинг қисқача тарихи ана шундай. Энди савол туғилади: Британия ахборот воситалари Марказий Осиё республикалари ҳақида нималарни ёзишади?

Сирасини айтганда, 1991 йилгача мазкур республикалар Россиянинг мустамлакаси сифатида қаралиб, улар ҳақида гап кетганда, асосан ҳарбий соҳалар ёритилган. Собиқ СССР бутун дунёдан «темир парда» билан ўралган эди. Англия журналистлари қай даражада моҳир, тезкор бўлмасин, ўша «темир парда» орқасида нима бўлаётганини ҳар доим ҳам англаб етавермасди. Бу борада мутахассис ҳисобланган Елизавета Радсоннинг айтишича, кейин-кейин атроф-муҳит, масалан, Орол денгизи муаммолари, ундан кейинроқ эса диссидентлик ҳақида ёзиш мумкин бўлди. Лекин ахборот олиш ўта мушкул эди. Инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилиш борасидаги 1975 йилги Хельсинки келишувидан сўнг бу борада бир оз силжиш бўлди.

Ахборот воситаларига «тўртинчи ҳокимият» деб ким томонидан ном берилганини билмайман. Аммо инглиз журналистикасининг ота юрти Шотландия экани хусусида ўқиганим бор. Хусусан, Вальтер Скотт даврида шотланд (инглиз эмас) журналлари машҳур бўлган. Лондон эмас, балки Эдинбург (Шотландия пойтахти) инглиз журналистикасининг маркази ҳисобланган. Инглизларга шотландлар ибрат эди. Умуман, Англия матбуотининг тарихи жуда узоққа бориб тақалади. XVII асрда бўлиб ўтган Англия буржуа инқилобида жуда кўп табақа иштирок этган. Масалан, индипедентлар ўртаҳол буржуазия ва буржуалашган дворянлар манфаатини ҳимоя қилган. Бу гуруҳга Оливер Кромвель бош бўлган. Ҳозирда ҳам шу номда газета чоп этилади. «Индипедент» газетаси либерал газета бўлиб, ўртаҳол одамларнинг манфаатларини ҳимоя қилади. Бир кунлик тиражи 281 минг нусха.

Демократик давлатларда ҳамма нарса пулга қақилиб, ошқора айтилади. Жумладан, оммавий ахборот воситалари ҳам пул туради. Масалан, Англияда биргина аудиторияни, яъни тингловчи билан томошбиннинг «ичидаги гап»ни ўрганиш учун ҳар йили 3 миллион фунт-стерлингдан ортиқ маблағ сарфланади.

«Би-Би-Си»дан ташқари бошқа барча радио-телевидениелар асосан реклама ҳисобидан кун кўради. Масалан, «Капитал» деган радионинг эрталабки рекламаларининг ҳар дақиқаси 6-7 минг фунт-стерлинг туради. «Моника» радиосида 30 сониялик реклама 60 минг фунт-стерлинг. Бир ой мобайнида битта рекламани икки кунда тўрт марта намойиш этиш учун 250 минг фунт-стерлинг тўлаш керак.

Бошқача айтганда, реклама оммавий ахборот воситаларининг қон томири. Бошқача бўлиши мумкин ҳам эмас. Модомики, радиоэшиттиришлар, телекўрсатув, газета мақоласи маҳсулот экан, уни сотиш керак. Сотиш учун эса хоҳиш-истакнинг ўзи камлик қилади. Бунинг учун истеъдодли журналист, моҳир режиссёр, сифатли қоғоз, замонавий наشريёт ва студиялар учун илғор техник анжомлар зарур бўлади. Буларнинг барчаси катта пул туради. Журналист жонли мақола ёзмаса, режиссёр кўримли кўрсатув, ёқимли эшиттириш тайёрламаса, уларнинг кимга кераги бор? Демак, бундай ахборот воситаларига ҳеч ким реклама ҳам бермайди. Бундай шароитда фақат бир гуруҳнинг манфаатини эмас, балки умумнинг манфаатини, қизиқиш ва дардларини, муаммоларини кўтариб чиққан ахборот воситаларигина яшашга ҳақли. Табиийки, рекламани ҳам ўшаларга берсангиз арзийди. Шу боис ҳар бир муҳаррир, ҳар бир журналист биринчи навбатда яхши мақола ёзишга, қизиқарли дастур тайёрлашга алоҳида эътибор беради. Биринчидан, ёмон маҳсулот тайёрласангиз, сотолмайсиз. Иккинчидан, рекламани бозорга олиб чиқишдан аввал ўзингиз тайёрлаган дастур ёки мақола

шакли ва мазмунини сота билишингиз керак. Учунчидан, бозор — студиянингизнинг харидори, шу боис махсултингиз унинг талабларига жавоб бериши лозим. Сиз ўз харидорларингизни аниқ билишингиз зарур. Тўртинчидан, сизнинг дастур ёки мақолангиз бозор (аудитория) измида бўлиши керак. Ўз аудиториянгни аниқлай билсангиз, ишингиз енгил кўчади. Бешинчидан, малакали ва иқтидорли ходимларга эга бўлишингиз лозим. Кўп нарса уларга боғлиқ. Олтинчидан, реклама берувчилар учун рекламаларнинг фаолияти муҳим аҳамиятга эга. Бу эса сизнинг дастурингизга боғлиқ. Сиз тақриф этаётган нарсалар ўз мижозларини топсагина реклама ҳам «ишлайди».

Ҳақиқий теле ёки радиожурналист қаршисида ҳар доим янги дастур олдида «Нимадан бошлаш керак?» деган савол кўндаланг тураверади. Тажрибали журналист ва мутахассислар бу саволга жавоб беришнинг бир неча вариантларини ишлаб чиққан. Масалан, дастур муаллифи биринчи галда ўз аудиториясини аниқлаб олиши лозим. У тайёрлаган дастурни кимлар, қандай касбдаги, қайси ёшдаги одамлар кўради ёки тинглайди? Иккинчидан, кўрсатув ёки эшиттириш шаклини топиш лозим. Учунчидан, яна аудиторияга қайтиб, уни чуқур ўрганиш керак бўлади. Сиз топган шакл аудиторияга мос келадими ёки йўқми — шунга аниқлаш зарур. Масалан, Лондонда жойлашган «Капитал» радиоси ўз аудиториясини мунтазам равишда ўрганиб боради. Чунки ўртага катта пул тикилган. Мўлжалдан озгина оғиш ҳам рақобатчига жой бўшатиб бериш билан баробар. Бу соҳада бир қанча одамлар тингловчи ёки томошабинни айна бугун қандай масалалар қизиқтиради, улар ўз экранларида нимани кўришни истайди, деган каби саволларга жавоб излайди. Бунинг учун турли анкета, саволномалар тарқатилади. Масалан, лейбористлар қандай қилиб ҳокимият тепасига келишган? Бу масалани ёритиш борасида махсус саволнома ҳам мавжуд. Айна пайтда

кўрсатув орасида бериладиган рекламаларга жуда эҳтиёт бўлиб ёндашиш тақозо этилади. Рекламани ҳеч қачон кўрсатувнинг бошида бермаслик лозим. Кўрсатувни одамнинг диққатини жалб қиладиган лавҳа ёки фикрдан бошлаш зарур. Англияда сизнинг аудиториянгни қандай одамлар ва қанча одам ташкил этишини билмасдан туриб ҳеч ким реклама бермайди. Агар сиз бундай маълумотга эга бўлмасангиз, билингки, рекламадан маҳрумсиз. Бу маълумотлар матбуотда эълон қилинади.

Албатта, «ёзиб ишлайдиган журналист»нинг йўриғи бошқа. У бутун оғирликни бир ўзи тартади. Ўзи материал йигади, ўзи таҳлил қилади, ўзи ёзади ва суд олдида (агар зарурат туғилса) ҳам ўзи жавоб беради.

Инглиз журналистлари «команда» йиғишга катта эътибор беришади. «Команда» дегани — жамоа ташкил қилиш дегани. Бирон-бир бўлимда бўш жой (вакансия) пайдо бўлса, ўша жойга одам олишдан олдин шу ўрин умуман телевидениега нима беради, деган масала устида жиддий ўйлаб кўрилади. Ҳақиқатдан ҳам бўш ўрин мавжуд бўлсагина ўша жойга одам олиш керак, деган хулосага келинади. Энди ходимни вақтинчалик ишга олиш керакми ёки доимий ишга олиш керакми деган масалани ҳал этиш зарур бўлади. Англияда кўпинча бўш ўринларга вақтинчалик ишга олинади. Масалан, «Би-Би-Си»га ишга кириш жуда ҳам қийин. Бунда шартнома фақат маълум муддатга тузилади. Ундан кейин мазкур бўш ўрин учун қанча маблағ ажратишингиз мумкинлиги, одам олгудек бўлинса, қайси пайтда қабул қилиш лозимлиги, сўнг мазкур бўш ўриннинг вазифаси нималардан иборат эканини аниқлайсиз. Бўш ўринга ишга олинган одам махсус ном билан аталади. Масалан, муҳаррир, менежер ёки профессор ва ҳоказо. Ана ундан кейингина танлов бошланади. Энг қизиғи, бу ишларнинг ҳаммаси, жумладан, танлов тешлари, реклама ва ҳоказолар билан махсус гуруҳлар шуғулланади.

Кўриб турганингиздек, чет элда битта одамни ишга қабул қилиш учун атрофлича тадқиқот олиб борилади. Балки шунинг учун уларнинг газеталари ўқишли, дастурлари кўримлидир. Хўш, бу масалалар бизда қандай? Мен бошқаларни айтиб ўтирмайман, шахсан ўзим гувоҳи бўлган, ўз бошимдан ўтказган «тажриба»лар хусусидагина гапирман. Чунки ўзим ҳам бир қатор газета-журналларда бўлим бошлиғи, бош муҳаррир ўринбосари, бош муҳаррир каби лавозимларда ишлаганман. Тўғриси айтсам, биз муайян ишхонадаги бўш ўриннинг ўзи керакми, деган масала ҳақида жиддий ўйлаб кўрмаганмиз. Негаки, бизда яқин-яқингача ҳам оммавий ахборот воситалари давлатники эди. Улардаги ҳар бир ўринни Молия вазирлиги тасдиқлаб берарди. Шу боис юқоридаги масала бизнинг хаёлимизга ҳам келмаган. Бизда журналистика соҳасига қизиқувчилар жуда кўп. Аммо журналистлар кам. Бизнинг камчилигимизми ёки касб нуқтаи назаридан фожиамизми, биринчидан, ўша ўринга қабул қилинадиган ходимни кўпинча касбимизга умуман алоқаси бўлмаган одамлар танлайди. Шу боис ҳам бўш ўринга ҳақиқий журналистлар эмас, шу касбга қизиқувчилар, ҳавас-

корлар (дилетантлар) қабул қилинади. Ҳа, десангиз, вақти келиб ўрганаяди, бизнинг вазифамиз ёшларни тарбиялаш, дейишди. Ваҳоланки, журналистика чўпонлик ёки қурувчилик соҳаси эмаски, ишнинг боришини бир-икки кун кузатиб, ўрганиб кетсангиз. Қурилма устида икки ой тик туриб меҳнат қилса, устанинг андавани ушлашига қараб сувоқчиликни ўрганиб кетаверса. Бу касбнинг нонини ейиш учун журналист бўлиб туғилиш даркор. Яъни бунда фақат ўқиш-ўрганишнинг ўзи кифоя қилмайди, худо берган истеъдод, дид-фаросат ҳам керак.

Кейинги йилларда, гарчи журналистлар ўз нонларини ўзи топиб еётган бўлсалар-да, ахборот воситаларимизнинг аксарият қисми ҳамон ҳаваскорлик даражасида қолиб кетаётганини англаб етганимизча йўқ. Чунки бугун ҳам кўпгина газеталарда, радио-телевидениеда бир пайтлар ишга шунчаки ҳавас орқасидан келиб қолган ходимлар меҳнат қиляпти. Ҳақиқий журналистлар эса кам.

Шу пайтгача бизда «индивидуализм» тушунчасини «шахсиятпарастлик» деб талқин этилди. Аммо дунёдаги жуда кўплаб воқеа-ҳодисаларнинг содир бўлиши, улкан қурилишлар, ўлмас асарларнинг яратилиш тарихига назар ташласан-

гиз, уларнинг таг-заминида ўша биз ёмон кўрган «шахсиятпарастлик» ётганини англаймиз. Ўша «индивидуализм» замирида, аслида, шахсиятпарастликдан кўра юксакроқ тушунчалар яширинганини сезмаслик мумкин эмас. Ҳар қандай индивидуализмдаги ҳаракат ботинга қараб интилади. Одам шу тариқа қидирган нарсаларини ўзидан, миллий урф-одатлардан, удумлардан топишга уринади.

Шу маънода, журналистика — индивидуализм маҳсулидир. Ҳар бир журналист — мустақил шахсдир. Индивидуализм эса ҳар қандай куллиқни, у хоҳ жисмоний, хоҳ маънавий бўлсин, батамом инкор этади. «Журналист, — дейди Жуля Монтен, — ҳаётдаги жуда кўп ярамас нарсалар ҳақида ёзиши ва ҳатто уларни ёқлаши ҳам мумкин. Албатта, муаммога қайси жиҳатдан ёндашишга кўп нарса боғлиқ. Аммо куллиқни, инсоннинг мутелигини ёқлаган журналист, у ҳар қанча истеъдодли бўлмасин, журналист эмас».

Жуля 28 йилдан буён парламент мухбири сифатида мақола ёзади. У «Гардиан», «Миррор» газеталарида ишлаган. Парламентдаги аёллар орасида биринчи лобби-мухбир.

— Мухбирликнинг икки тури бор, — дейди Жуля. — Айтайлик, лоббичи мухбирлар кўрган нарсасини ҳикоя қилади, изоҳлайди. Бошқа мухбирлар эса фақат бўлган воқеани шарҳлайди. Лоббичи мухбирнинг асосий вазифаси — шарҳ. Жумладан, у парламент аъзоларининг танаффус вақтидаги турли мулоқотлари, парда ортидаги гап-сўзлар, масалан, мажлис арафасида қайсидир бир палата аъзосининг бош вазир билан учрашгани уларнинг бирон-бир масала юзасидан ўзаро келишиб олишгани тўғрисидаги тафсилотлар газетада ёзилиши мумкин. Аммо бу ерда бир нарса — ахборот олинган манба қатъиян сир тутилади. Албатта, баъзан манбалар ошкора айтилади. Бироқ унинг ўзига хос шартлари борки, лобби-мухбир уларни бажариши лозим. Масалан, қиролича билан бош вазир ҳафтанинг ҳар сешанбасида

учрашади. Лекин бу ҳақда ҳеч қерда ошкора айтилмайди...

Англия парламенти икки палатадан — қуйи палата ва лордлар палатасидан иборат. Парламентнинг 657 аъзоси бўлиб, шундан 140 нафари аёл. Парламент мажлисларида истаган одам, хоҳ журналист, хоҳ сайёҳ ёки Англиянинг оддий фуқароси бўлсин, қатнаша олади.

Парламент мажлислари ўтказиладиган залнинг энг юқорисида кузатувчилар учун махсус жой ажратилган. У ердан парламент аъзоларининг баҳслари, гап-сўзлари бемалол эшитилиб туради. Масалан, биз борган куни парламент аъзолари Бош вазир Тони Блэр ҳисоботини тинглади. Бир томонда — консерваторлар партиясининг вакиллари, иккинчи томонда эса лейбористлар Бош вазир фаолиятини, Англиянинг ўша пайтдаги ички ва ташқи сиёсатини, иқтисодий масалаларни жиддий муҳокама қилдилар. Мен шу пайтгача аския фақат ўзбек халқиға тегишли санъат деб юрардим. Ўша мажлисда қатнашиб билдимки, инглизлар ҳам аскиябозликда ўзбеклардан қолишмас экан. Парламент мажлисида иштирок этарканмиз, бир нарсани аниқ ҳис қилиш мумкин эди. Бу — депутатларнинг эркинлиги.

Биз Англия ҳаёти, матбуоти, телевидениеси билан танишар эканмиз, бу ерда матбуот — бетараф қатламнинг ҳақиқий қобиги эканини кўрдик. Бу қобик жамиятда эсадиган ҳар бир эпкинин сезади. Унинг учун майда мавзу, катта мавзу деган гаплар йўқ. Унинг энг муҳим вазифаси — инсонга ҳолис ахборот бериш, жамоатчилик фикрини шакллантириш, уни хавф-хатарлардан огоҳлантириш, маълумотли қилиш ва албатта бўш вақтининг мароқли ўтказишга ёрдам беришдан иборат. Масалан, биз Лондонга борган кунларимиз «Гардиан» газетаси саҳифаларида уй ҳайвонлари гўштининг ирсиятга таъсири муаммоси кенг муҳокама қилинаётган экан. Мазкур газетанинг кунлик тиражи 401 минг нусха.

Француз файласуфи Вольтер «Эркин-

лик ва мулк — табиат нидоси» китобида эгаменлик концепцияси хусусида фикр юритар экан, бундай деган: «Эгаменлик манбаи миллат бўлиб, ҳар қандай ҳокимият, жумладан, қирол ҳокимияти ҳам ана шу манбага асосланиши лозим. Жамият ҳар бир мансабдор шахсдан унга топширилган бошқарув фаолияти юзасидан ҳисобот сўрашга ҳақли». Бизнингча, ана шу ҳисобот ахборот воситалари орқали берилиши, муҳокама этилиши керак. Вольтер даврида ҳам, ундан кейин ҳам шундай бўлган. Модомики, юртимизда биз фуқаролик жамияти курмоқчи эканмизми, ахборот воситалари қонунлардагина эмас, амалда ҳам эркин бўлиши керак. Бунинг биринчи шarti — улар хусусий ёки жамоатчилик асосида бошқарилиши лозим. Жумладан, Англияда матбуотнинг 86 фоизи турли гуруҳлар қўлида; «Ньюс интернейшнел» тасарруфида бутун матбуотнинг 38 фоизи жам бўлган. Бу гуруҳни Мердок гуруҳи ҳам деба аташади. «Юнайтед» гуруҳида 15 фоиз, Д.Миррорда 20 фоиз, «Ассосштайтед экспресс» гуруҳида эса 13 фоиз матбуот нашрлари жамланган. Қолган 14 фоиз газеталар либерал газеталар (масалан, «Гардиан», «Таймс» каби) ҳисобланади. Бу гуруҳларнинг ҳар бири мустақил ахборот қироллиги мақомига эга. Жамиятда юз бераётган ҳар қандай воқеа-ҳодиса, янгилик, сиёсий-иқтисодий ўзгаришлар уларнинг назаридан четда қолмайди. Бу гуруҳлар учун ўнлаб ижтимоий институтлар, юзлаб агентликлар, минглаб мухбирлар, журналистлар хизмат қилади. Англияда полиция ходимларини жуда кам учрата-сиз. Воқеа-ҳодиса содир бўлган жойга биринчи бўлиб полиция ходими эмас, балки газета мухбири етиб боради, десалар, ишонаверинг. Шахсан ўзим Лондонда бир ярим ой давомида икки жойда — қиролча саройи бўлмиш Букенгем ва Понтобелло бозорида полициячиларни кўрдим, холос.

— Ёлғизлик муаммоси ҳам азалий

мавулардан ҳисобланади, — дейди Жуля кейинги кундаги машғулотда. — Сизларда билмадим-у, аммо бизда бу мавзу ҳақида кўп ёзишади. Ҳатто «Самаритлар» деб номланувчи жамоатчилик ҳаракати ҳам бор. Бу ҳаракат тахминан ўтган асрнинг 50-йилларидан бошлаб фаолият юрита бошлаган. Ҳаракатни доктор Вар номи билан боғлашади. Эмишки, илк бора «ой кўрган» расида қиз касал бўлиб қолдим деб ўйлаб, кўрққанидан ўз жонига қасд қилади. Қиз жасадини қабрга қўйиш чоғида бояги жамоатчилик ҳаракати пайдо бўлади. Фожиавий ҳодиса доктор Варни қаттиқ изтиробга солади. У қизчанинг ўлимига асосий сабаб унинг ёлғизлиги эканини тушуниб етади. Шунингдек, жамият шу пайтгача ўзи англаб етмаган қандайдир ёрдамга муҳтож эканини ҳам доктор пайқаб қолади. Бу ёрдам асога суюнганча кетиб бораётган йўловчиға кўмак беришдан бошланади...

Жуля ушбу жамоатчилик ҳаракати ҳақида сўзлар экан, газетада чоп этилган ҳар бир ахборот, ҳатто мўъжаз мақола ҳам, одамға фикр бериши, уни янгиликдан хабардор қилиши лозимлигини уқдириб, кичик бир маълумотни қўшиб кетди: иш кунлари Лондон марказига бир миллиондан кўп одам йўл олади. «Лондон транспорти» топилмалар бюроси йилига 20000 та йўқотилган китоб, 11000 та саквож ва 5000 дона кўзойнак тўплайди. «Айтмоқчи, сизлар истиқомат қилаётган Шахзода хиёбонидаги меҳмонхона миқозлари ҳам буюмларини тез-тез йўқотиб туради. Эҳтиёт бўлинглар. Чунки паспорт тизими жорий этилмаган бу мамлакатда бир марта қўлга тушмагунингизча ҳамма нарса қизиқ туюлаверадим», деб огоҳлантириб қўяди Жуля гапининг ниҳоясида.

Хайрият, биз буюмларимизни ҳам, бошимизни ҳам йўқотмасдан омон-эсон Ўзбекистонға қайтиб келдик. Шахзода хиёбонидаги меҳмонхона бизға вақтинча бошпана бўлди, холос.

Yana fofo taronalari

Асқар МАҲКАМ

*Доғлар кетмиш мажруҳ кўнгилдан,
Маст васваса кўзгамас тугён.
Мен дардимга Техрон гулидан
Чойхонада тополдим дармон...*

Сергей Есенин

«МАҚБАРАТ УШ-ШУАРО»ДА

Табриз шаҳрида Исломга қадар ўтган 407 нафар шоир дафн этилган «Мақбарат уш-шуаро» (Шоирлар қабристон) бор.

Исломдан кейин ва ҳозир ҳам бу ерга фақат шоирлар дафн этилади.

Сорбонга ўтиндим: «Ҳаҳот «Мақбарат уш-шуаро»ни кўрсатмайсан? Биз бу мазорни зиёрат қилмай Табриздан кетмаймиз». Сорбон шумшайди, посбон ҳайрон. «Вақтимиз зиқ», деди кимдир...

Мозорбонга дедим: «Бу ерга фақат шоирлар дафн этиладими?» У «Ҳа», деди. «Шоҳ ҳам, гадо ҳам кўйилмайдими?» «Йўқ», деди мазорбон. «Бу ерга кўйилган энг сўнгги шоир ким?» дедим. «Шахрийёр» деди мазорбон. «Мен ҳам шоирман», дедим маъюс тортиб.

Эй мазорбон!

Эй мазорбон!

Бунча гамзин мазоринг!

Йўлда ётган тош эмасман,

кўрсат менга барини.

Эй мазорбон!

Эй мазорбон!

Бунча қизгин бозоринг!

Менга кўрсат энг аввало

Шамсиддиннинг¹ қабрини...

¹ Шамс Табризий назарда тутилади.

Эй мазорбон!
 Эй мазорбон!
 Даҳмаларинг бунча чўнг,
 Шунча шоир қандай сизди
 бир мазорнинг бағрига?
 Эй мазорбон!
 Эй мазорбон!
 Нечун зарра ишинг йўқ,
 Бошла мени энг аввало
 Шамсиддиннинг қабрига.

Эй мазорбон!
 Эй мазорбон!
 Гўрковингни бир кўрсат,
 Ғассолингни чорлагин, кўзларига тикилай.
 Эй мазорбон!
 Эй мазорбон!
 Ранжимагин сен фақат,
 Шамсиддиннинг қабрин кўрсат,
 тупроғига йиқилай...

Эй мазорбон!
 Эй мазорбон!
 Йўлим менинг олисдир,
 Оёғимда зарра мадор,
 танда зарра қувват йўқ.
 Эй мазорбон!
 Эй мазорбон!
 Билмадим не боисдир,
 Бу дунёда менда ҳам бир
 Шамсиддиндек улфат йўқ...

Эй мазорбон!
 Эй мазорбон!
 Кўнглимда бир заҳм бор,
 У Табризнинг тупроғига жуда-жуда ўхшайди.
 Эй мазорбон!
 Эй мазорбон!
 Кўнглимда бир ваҳм бор,
 Қулоқ бергил, сўйламасам уни сира бўлмайди.

Эй мазорбон!
 Эй мазорбон!
 Айтгил, нечук ҳикматдир,
 Бу оламда тоқ ўтганини

хок қаърига жам этдинг?
Эй мозорбон!
Эй мозорбон!
Бахтми бу ё кулфатдир,
Чориққа зор шоирни ҳам
ўлагач, мухташам этдинг?

Эй мозорбон!
Эй мозорбон!
Мен ҳам битта шоирман,
Гарчи яқом чок эмасдир,
кўнглимда минг-минг чок бор.

Эй мозорбон!
Эй мозорбон!
Оҳ урсам, бу оҳимда
«Мақбарат уш-шуаро»ни
уйғотгувчи титроқ бор!..

Эй мозорбон!
Эй мозорбон!
Гарчи келдим бош уриб,
Неча-неча шоирларга макон берган азизга.

Эй мозорбон!
Эй мозорбон!
Изн бергил,
бош уриб
жон берайин
Шамсиддинни йўқотган бу Табризга...

ХАЙЁМ

Хайём! Бу масжиднинг зар қуббалари
Нечун тўнтарилган жомга ўхшайди?
Нечун шайхулисломнинг турбатлари
Пишиқ гиштдан десам, хомга ўхшайди?..

Хайём! Хаймаларинг чок-чок бўлдилар,
Унда чумолилар кезар сарсари.
Сенга қадаҳ сунган гуллар сўлдилар,
Хазон махлуқига ем бўлди бари...

Хайём! Бу Ишиқ надир? Жонни сўроқлар,
Қўлда тиги, кесар томирларимни.
Қандоқ чидар сени кучган тупроқлар,
Пароканда айлар хотирларимни...

*Хайём! Қадаҳ сунгилки, отаидаман,
Агар чўғим тушса, тошлар қуядир.
Гоҳо лаъл лабда, гоҳо қошданман,
Бари қоним билан жисмин бўяйдир...*

*Хайём! Мен ҳам битта ошиқи зорман,
Менга хуросонлик хурлардан гапир.
Бошим олиб кетай десам, ночорман,
Туркистонда қолиб кетди бу фақир...*

* * *

Табриз шаҳрида бир оқшом мушоира бўлди. Мушоирада Техрон ва Таб-
ризнинг забардаст шоирлари, ёш афғон қаламкашлари иштирок этдилар.
Мушоиранинг бошланиши хийла оғир кечди. Ҳеч ким биринчи бўлиб шеър
айтишга журъат қилолмасди...

*Табриз тупроғида оғир кечди тун,
Ҳатто шоирларни босди салобат.
Кел, эй, Мавлононинг ҳурмати учун
Менга Шерозийнинг шеърларидан айт!*

*Табриз тупроғида чайқаларди тун,
Нилий қуббаларда қуръоний оят.
Кел, эй, Табризийнинг ҳурмати учун
Менга Ширвонийнинг шеърларидан айт!*

*Табриз тупроғида адашгандек тун,
Юлдуз сачроғида шода-шода байт.
Кел, эй, Фирдавсийнинг ҳурмати учун
Менга Шаҳриёрнинг шеърларидан айт!*

*Табриз тупроғида энг охирги тун,
Май ичмай шоирлар юрарди сармаст...
Кел, эй, меҳмонингнинг ҳурмати учун
Менга Навоийнинг шеърларидан айт!..*

* * *

*Қораяди Табриз шомлари,
дарбеш тоғлар аста кўз юмар.
Эртакларда ўлмас шоҳларни
пари қизлар ўпиб ўлдирар...
Лаб тутаркан бу маккоралар,
оғу билан бўяниб рангин.*

Шаҳанишоҳлар, ҳай бечоралар,
 жон бераркан ушлаб юрагин...
 Қорайганда қора қасрлар
 жимжит ҳарам ичра тўлганиб,
 Мана, неча-неча асрлар
 шоҳлар ётар ерда булганиб.
 Балки эртак, балки чин-ёлгон,
 нима дердим, менга барибир...
 Паривашлар бўярлар ҳамон
 оғу билан гунча лабларин...

ҲАЗОРА НОЛАСИ

Мусофирман,

гарибман,

билмам...

Табриз, менга афсоналар айт!
 Юриб-юриб бунда келибман,
 Табриз, менга афсоналар айт!

Аразладинг ва қаро кийдинг,
 Қаро зулфинг, қародир қошинг.
 Карбалода йиғлаб йиқилдинг,
 Ҳусайндек кесилди бошинг.

Табриз, менга афсоналар айт,
 Тунлар ҳижоб кийганида тек.
 Менинг камтир бувим ҳам бир пайт
 ҳижоб кийиб юрарди сендек.

Табриз, менга афсоналар айт,
 қаро қошли қизларинг яшир.
 Гавҳар денгиз қаърида фақат,
 гавҳар ерда ётмайди, ахир.

Табриз, менга афсоналар айт,
 мен-да гариб,

сен-да гарибсан

Табриз, менга афсоналар айт,
 мен-да Табриз,

сен-да Табризсан...

ЎЛГАН ОҚҚУШ

Албурс этагида юксак чинорлар
 қўриқлайди собиқ шоҳ саройларин.

Бу ерда бир замон банг жонороллар
қийратиб ўтганлар Техрон ойларин...
Башанг ҳовузларда оққушлар мисол
юзган паривашлар оқ тутун чулғаб.
Шоҳнинг кўксидаги туклари хиёл
тегса, қасрлар-да кетган зириллаб.
Қайноқ эҳтироснинг жўшган қозони,
олтин равоқларда ёнган лаъллар.
Шоҳнинг тиззасида ётган Техронни
ҳамон хотирлайди бўм-бўи қасрлар...
Энди ишратгоҳлар мўлтирар ёлғиз,
наҳсу ҳирс сўнди от кишиниларидек.
Қоп-қора булутлар чекинди олис,
малика Фараҳнинг ўйнашларидек...
Техрон таҳоратсиз тонглар ортидан
масжид минорларин кўтарди баланд,
чиқиб кетди хоин «ёр»лар ёдидан
ва сузик қизларнинг оҳлари дардманд...
Энди чилим тортиб бунда кечалар
ёд этади босриқ тўшдек кечмишни.
Чинорлар негадир сирли чайқалар
қасрлар эслатар ўлган оққушни...

ТАБРИЗ МУСЛИМАСИ

Дедим: «Исминг недир, эй моҳитобон?»
Деди: «Исминг ёлғиз Худога аён!»
Дедим: «Наҳот шунча сирлидир исминг?»
Деди: «Сўрма, мени гуноҳкор қилдинг!»
Дедим: «Осийларга тўладир дунё!...»
Деди: «Мен билмасман, билар Кибриё!»
Дедим: «Мен шоирман, ҳофиз наслидан!»
Деди: «Мен Табризнинг муслимасиман!...»

ЙИФЛАЁТГАН КЎК МАСЖИД

Йиртилиб ётибди буюк бир масжид,
сағаналар турар ўриндиқ бўлиб...
Худонинг қаҳрими ё бир мустабид
Оллоҳнинг уйига кирмиш ёприлиб.
Тикилдим, кўзимга қон тўлди гўё,
масжид бурдаларин кўтаргим келди.
Ахир, бу ўзининг уйинг-ку, эй воҳ,

Худованд, масжидда гуноҳ не эди?..
Эҳтимол, салтанат — наҳс босган уйдир,
Эҳтимол, малика — гар ё зинокор.
Худованд, бу ахир байтул-маъмурдир,
не учун айладинг уни хору зор?
Кошинлар юлинган юракдек ётар,
уйилган кўз каби девор дарзлари.
Бир умр зикрингдан тинмаган зотлар
изи ҳам тўзгандир гирдибод каби...
Қаёқдан билардим?.. Оёғим титраб,
гиёҳдек чўнг девор остида қотдим.
Бизлар-ку қошингда турибмиз йиглаб,
Кўк масжид не учун йиғлар, худойим?..

* * *

Тун эди...
Ва Табриз даҳмаларида
мен девон ушлаган руҳларни кўрдим.
Хонларни еб чўккан қалъаларидек
сўнгалар кечалар тентирарди жим...

Тун эди...
Ва мурғак Имоми Маҳдий
зулматга чўкарди гўё беасар...
Табризда ҳар дарахт бир шоир эди,
сўнг ҳар бир дарахтни кесди минг лашкар...

Тун эди...
Фалакда ой парча-парча...
Қилич ва бош бунда манзуга бирдек...
Ёр эмас, девонин қаттиқ қучганча
шоирлар тентирар Шамс Табриздек...

КАНДУВОН

Табриз шимолида, шаҳардан тақрибан эллик-олтмиш чақирим нарида «Кандувон» деб номлангувчи тоғ қишлоғи бор. Бу қишлоқ аҳли қарийб минг йилдан буён тоғ ўнгиридаги сунъий ғорларда яшайди. Бу ерда 950 хонадон бўлиб, аҳоли икки мингдан зиёддир.

Бу дунё аслида Кандувон экан,
ҳаётнинг маънисини шунда жамулжам.
Оламни вайрона бир рабобат деган
машойиҳ қай ҳолда яшаган, билмам...

Валекин Кандувон бир гордир тамом,
уйилган кўзлари — туйнук, тирқишдир.
Молингни ҳайда, эй аҳли мусулмон,
дунё бу — охират сари юришдир...
Мен келдим уялиб энгил-бошимдан,
термилдим бу ялангоёқларга жим.
Қачондир фаромуш бўлди ёдимдан
нур эмас, тупроқдан яралганлигим...
Тур узра тургандек ҳазрати Мусо
ўқраяр чўққи даҳр нокасларига.
Кандувон тўлқиндек тупурар гўё
дунёнинг бемаъни ҳабасларига...
Иштонли-иштонсиз, салла-салласиз
бу ерга келишар аҳли томоша.
Бақрайиб, сўкиниб маза-матрасиз
кетишар олифта шаҳарга шоша...
Кандувон горларин кўзи чуқурдир,
тубида азалий ҳикмат намоён.
Эй катта шаҳарлик, юзларингни бур,
Кандувон мўминдир, Канду — мусулмон...
Сирғалиб, туртиниб, жеркиб юрганлар
тикилар горларга: «Тирикми булар?..»
Бир сариқ хонимга қораси айтар:
«Оҳ, Худо, ваҳишийлар, нуқул ваҳишийлар...»
Ахтариб югандим дунё тубини,
тубсизлик қошига келдим ногаҳон.
Салмоқлаб чўққининг пок тупугини
дедим: «Бу дунёнинг туби — Кандувон».
Бўларкан оқ қаср, кўк қасрдамас,
горларда яшаса бу фоний одам.
Бировнинг бошида, орқасидамас
яшаса бўларкан ўз ҳолича ҳам...
Эй дунё золлари!
Эй такаббурлар!
Эй сутда чўмилиб, сипқорганлар жом!
Сизни ҳам емоққа шайдир қубурлар!
Сизни ҳам ер ютар бир кун батамом!..

O'z davri tafakkuri mahsuli

Маълумки, Алишер Навоий сиймоси кўп асрлардан бери қалам аҳлини тўлқинлантириб, янги-янги изланиш ва тадқиқотлар олиб боришга, унинг бадиий тимсолини яратишга ундаб келмоқда. Буюк мутафаккир образини сахна асарлари орқали гавдалантириш айниқса ғоят масъулятли вазифа (чунки асар-сахнага чиқса, уни минглаб томошабин кўради) ҳисобланади. Бу борадаги дастлабки қадамни шоир ва драматург Уйғун ҳамда адабиётшунос Иззат Султон («Алишер Навоий» драмаси) қўйган эди. Кейинчалик Иноят Махсумовнинг «Навоий Астрободда», Восит Саъдулланнинг «Салтанат ларзада», Жўра Маҳмуднинг «Адолат куни» пьесалари дунёга келди. Бу асарларнинг ҳар бири ўзига хос услуби ва жанр талабларига мувофиқ талқини билан ажралиб туради. Лекин Уйғун ва Иззат Султон қаламига мансуб драма узоқ йиллардан буён сахнадан тушмай келаётган асар сифатида алоҳида ўрин тутди.

Асарнинг бундай муваффақиятига сабаб — муаллифларнинг Алишер Навоий образини яратишга катта масъулият билан ёндашганларидадир. Адиблар улуг зот сиймосини бадиий адабиётга олиб киришдан аввал Навоий асарларини кунт билан ўрганган, драма воқеаларини тарихий манбалар асосида ривожлантиришга интилган. Асар биз билган ҳолга келгунга

қадар бир неча бор қайта ишланган ва ниҳоят, 1945 йилда Ҳамза номидаги театрда (дастлабки намоиши 1 апрелда бўлиб ўтган) сахналаштирилган. Ушбу намоишдан сўнг авж олиб кетган муҳокамаларда ҳукмрон мафкура нуқтаи назаридан ёндашган танқидчилар, тарих ҳақиқатини бузиб бўлса-да, Навоий ва Ҳусайн Бойқаро муносабатларини кескинлаштириб кўрсатишни талаб қилган. Уларнинг фикрича, ўта идеаллашиб кетган Навоий образи шундай қилинсагина ҳаётий прототиپига яқинлашар эмиш. Тўғри, муаллифлар, сахналаштирувчи режиссёр — Маннон Уйғур ва театр жамоаси бунга қаттиқ қаршилик кўрсатган. Бироқ қайта-қайта муҳокамалар ва талаблар режиссёрни ён беришга мажбур қилган. Натижада спектаклда Навоий ва Бойқаро ўртасидаги муносабатлар анча кескинлаштириб, зиддиятлар бўрттириб талқин этилган. «Ҳар кеча қўйилганда спектакл турли тўсиқларга дуч келар эди. Муҳокамалардан бирида Ойбек қатнашгани ва Навоий билан Ҳусайн Бойқаро ўртасидаги кескинликни юмшатишни илтимос қилгани эсимда», деб хотирлайди Зикир Муҳаммаджонов (З.Муҳаммаджонов. «Кўнгил сафари». «Халқ сўзи», 2001 йил, 9 февраль).

Бундан ярим аср илгари сахна юзини кўрган бўлса-да, томошабин эътиборидан

тушмай келаётган ушбу асардаги Навоий билан Хусайн Бойқаро муносабатлари ҳаётий ҳақиқатга яқинми, деган саволга ҳали-ҳануз аниқ бир фикр билдирилгани йўқ. Биз ушбу мақолада баҳоликудрат икки буюк шахс ўртасидаги муносабатларни тарихий манбалар асосида ўрганиб, унинг драматургиядаги инъикоси масаласига ойдинлик киритишни мақсад қилдик.

Адабиётимизнинг буюк асосчиси ҳақида асар ёзишга киришар эканлар, драма муаллифларини шоир ҳаёти ва ижодининг барча тафсилотлари эмас, кўпроқ Навоийнинг ҳокимиятга, шохга бўлган муносабати қизиқтирган. Драматургларнинг меҳр-муҳаббатидан асосан Навоий образигина баҳра олган, Хусайн Бойқаро образи эса бундан бутунлай маҳрум бўлган.

Жуда кўп тарихий манбалар Алишер Навоий билан Хусайн Бойқаро ўртасидаги муносабатлар ҳақида маълумот беради. Энг муҳим манба, аввало, бу улуғ зотларнинг ўз асарлариридир. Алишер Навоийнинг «Мажолис ун-нафоис» асарида шундай фикрлар бор: «Салтанат баҳрининг дурри яқтоси ва хилофат сипеҳрининг хуршеди жаҳонороси, саховат ҳавосининг бирла гуҳарбори ва шижоат бешасининг хузабр шикори, адолат чаманининг сарви сарбаланди ва мурувват маъданининг гавҳари аржуманди, кўшиш размгоҳининг Рустами достони ва бахшиш базмгоҳининг Ҳотами замони, фасоҳат илмининг нукта бирла сеҳрсози ва балоғат жаҳонининг диққат бирла мўъжиза пардози — Султон ус-салотин Абулғози Султон Хусайн Баҳодирхон —

*Ким мулки, давоми то қиёмат бўлсун,
Зотиға бу мулк узра иқомат бўлсун,
Аدل ичра тарийқи истиқомат бўлсун,
Олам аҳли учун саломат бўлсун».*

(Алишер Навоий. «Мажолис-ун нафоис». Мукамал асарлар тўплами, 13-жилд. Тошкент, 1997 йил, 173-бет.)

Алишер Навоий Хусайн Бойқаро шаънига юқорида тилга олинган асарининг бутун бир боби — саккизинчи мажлисини бағишлар экан, унда тахт соҳиби ҳақида меҳр билан тўлиб-тошиб фикр юритган.

Алишер Навоий Хусайн Бойқаро қаламига мансуб «Рисола»дан таъсирланиб,

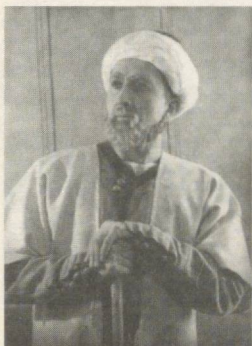
унга жавобан «Назм ул-жавоҳир» номли асар ҳам ёзган. Унда Хусайн Бойқаронинг миллат маданий ҳаётида тутган ўрни ва марҳаматиға алоҳида эътибор берилган. «Навоий Хусайн Бойқаронинг ижод аҳлига кўрсатган беа-

дад иноят ва марҳаматларини мақтайди, жумладан, ўзига бўлган эътибор, ҳурмат, «Рисола»даги таърифу баҳоларга шукргузорлик изҳор қилади. Бу эътирофлар шундайн хокисорлик билан изҳор қилинадики, бу ҳол матн зимнидаги гоъвий ниятни идрок этиш, шоир руҳиятидаги кўтаринки бир кайфиятни илғаб олишга кўмак бергандек бўлади». (С. Фаниева. «Ҳар бирини тўрт дурри гавҳар дегил». «Имом ал-Бухорий сабоқлари», 2001 йил, 3-сон.)

Уйғун ва И.Султоннинг «Алишер Навоий» драмасида Навоийнинг Хусайн Бойқарога муносабатида юқоридаги руҳнинг устувор бўлишига эътибор қаратилган. Халқ исёни бостиришда, тож-тахт учун Бойқарога қарши курашга бел болаган Ёдгорбекни тинчйтишда, салтанатга қарши бош кўтарган Бадиуззамонни ота билан яраштиришда, ўз иниси Дарवेशалининг кўзголони бартграф этиш юзасидан шаҳаншоҳ фармонларини бажариш борасидаги хатти-ҳаракатларда ана шундай самимият балкиб туради.

Бироқ асарда Навоий қанчалик султонга садоқатли бўлмасин, ундан фақат жафо кўради. Булар Хусайн Бойқаро халқ фаровонлиги йўлида берган ваъдаларнинг пуч эканини англаб етганида, севгилиси Гулинин ҳарамга олиб кетилганида, Жаллолиддиндек асл инсоннинг боши олинганида, Мўмин Мирзонинг қатл эттирилишида, иниси — адолат учун курашувчи Дарवेशалининг зиндонга солинишида айниқса яққол намоён бўлади. Халқдан олиндиған солиқларнинг кўпайтирилиши, зулмининг кучайиши, ноҳақ қурбон бўлган-

лар — барча б а р ч а с и икки дўст орасидаги низони кескинлаштириб, уни авж нуқтага олиб чиқади.

Бу икки шахс ўрта-сидаги бу қадар кескинликнинг тарихий замини асарда қаламга олинган да-

ражадами? Таниқли тарихшунос Бўрибой Аҳмедов Хусайн Бойқаро ва Алишер Навоий муносабатлари ҳақида фикр юритар экан, шундай ёзади: «Султон Хусайн Бойқаронинг бахти шунда эдики, у то умрининг охирига қадар давлат ишларида Алишер Навоийга суянди, ҳазратнинг маслаҳатларини ерда қолдирмади. Аслида, Султон Хусайннинг буюклиги ҳам мана шунда — Навоийдан узоклашмаганида. Темурийлар салтанатида Хусайн Бойқаро подшоҳлик қилган йиллар тарихи синчиклаб ўрғанилган пайтда қай бир зот — Алишер Навоийми ёки Султон Хусайн Бойқароми, ҳақиқий подшоҳ эканини билиб бўлмайдиган ҳолатлар анчагина учрайди» (Б.Аҳмедов. *Ўша китоб, 247-бет*).

Навоий Бойқаро саройида аввал муҳдор, сўнгра бош вазир мансабига (1472) тайинланган. Бойқаро Навоийни шунчалик юқори қўяр эдики, машҳур тарихчи олим Хондамирнинг «Ҳабиб ус-сияр» асарида таъкидланишича, султон томонидан «Олий даражадаги амирлардан амир Музаффар Барлосдан бошқа ҳеч ким амир Алишердин аввал муҳр босмасин», деган ҳумоюн ҳукм эълон қилинди» (Б.Аҳмедов. *Ўша китоб, 248-бет*).

Драмада эса бутунлай ўзгача вазият кўзга ташланади. Унда Хусайн Бойқаро иродасизлиги туфайли вазир ва бекларнинг Навоийга қарши фитнасига учиб, яъни салтанатдан ажраб қолиш хавфидан қўрқиши натижасида дўстини Астрободга сургун қилади. Тўғри, Навоийнинг Астро-

бодга ҳоким қилиб юборилиши драматурглар томонидан тўқиб чиқарилмаган. Бу — бор гап.

Навоий паноҳида катта бўлган тарихчи Хондамирнинг «Ҳабиб ус-сияр» асарида бу ҳақда қизиқарли маълумотлар учрайди: «892 йилнинг қиш фасли (1487 йил) ... (подшоҳ) султон ҳазратларининг яқин дўсти Низомиддин Алишерни дорулфатҳ Астрободнинг ҳокимлиги билан сарафроз этишга майл қилди. Равшан дилидаги сирни тўғри тадбирли амир олдида ўртага қўйганда, тангрига шукрим, аввал тарикат сулукига муҳаббати ортиқлигидан муаттар хотирига ҳоконийнинг муҳим ишларига қафил бўла олиши ва бу амирни қабул қилиши хусусида оғиз очмади. Лекин ўтиниб сўрагандан ва муболагадан сўнг рози бўлди. Олампаноҳ даргоҳининг мулозимларидан амир Низомиддин Бобо Али ва амир Бадриддинни бирга олиб кетди. Амир Алишер Астрабодга яқинлашиши билан амир Мўғул шаҳарни (Журжонни) бўшатиб чиқди ва азимат байроғини Марвга қараб кўтарди. Адолат хислати Амирнинг ҳашаматли келиши билан Астробод гўлзорлари Эрам гулистонининг рашкини келтирадиган бўлди. Сайидлар, уламо, шарофатли кишилар фахрландилар, раият ва дехқонлар ушбу адолат ва инсоф нури билан зулму истибоддан нажот топиб, эмин-омонлик тўшагида роҳат топдилар. Мозандарон, Рустамдор ва Филон вилоятларининг ҳокимлари ул жанобнинг ҳукумат тепасига келганини эшитиб, бўйинларини итоат халқасига солдилар ва Астрободга элчилар юбордилар» (Б.Аҳмедов. *Ўша китоб, 247-249-бетлар*).

Бу эътирофдан очиқ кўриниб турибдики, Навоийнинг Астрободга юборилиши, драмада кўрсатилганидек, сургун эмас, балки Бойқаронинг раият ишларини йўлга солиш мажбуриятидан келиб чиққан тадбир эди. Зеро, айнан шу йўл билан сарҳадлар осойишталиги таъминланди, яъни хужумга тайёрланаётган амир Мўғул Алишер Навоий Астрободга яқинлашгани хусусидаги хабарни эшитиши билан қўшини олиб Марв томон йўналтирди. Шу пайтга қадар бўйсунмиши истамаётган қўшни вилоятлар — Мозандарон, Рустамдор ва Филонлар итоат этиб, ўз элчиларини Астрободга юборади. Шу тариқа Сул-

тон Хусайн Бойқаро салтанатнинг шимолий чегараларига хавф солиб турган дашти-қипчоқликлардан ва Мулки Ажам томонидан хавф туғдираётган жалойирлардан қутулиш учун энг мақбул йўл танланган. Хусайн Бойқаро эса Навоийнинг нафақат салтанат ичкарисиди, балки салтанат ташқарисиди ҳам обрў-эътибори жуда юқори эканини яхши билган.

Агар Султон Хусайн Бойқаро 1478 йилда салтанат осойишталигини кўзлаб Навоийни Астрободга ҳоким этиб тайинлаган бўлса, кейинчалик — ҳазрат кексайиб қолган кезларда ҳатто ҳаж сафарига боришига ҳам розилик бермайди, бунинг натижасида юртда парокандалик бошланиб кетишидан хавфсирайди. Охир-оқибат Навоий улус осойишталигини ўйлаб, бундай улуг сафардан воз кечади.

Бундан кўринадики, Алишер Навоий султон саройида жуда юксак қадрланган.

Биз, албатта, драматургларнинг қахрамон яратиш борасидаги маҳоратларини шубҳа остига олмоқчи эмасмиз. Зеро, асар муаллифлари (айниқса, Иззат Султон) Навоий ижодининг йирик тадқиқотчиси эди. Юқоридаги тарихий сохталаштириши сабабларини эса асар яратилган давр шибәтидан, унинг ҳукмдорлар — шоҳларга муносабатидан қидирмоқ лозим. Буларнинг натижаси ўлароқ, драмада Хусайн Бойқаро образи бирёқлама акс эттирилди ва у анча иродасиз, калтабин шоҳ сифатида намоён бўлди. Тарихий ҳаётга бундай ёндашув оқибатида нафақат Бойқарога, шу билан бирга, Навоий сиймосига ҳам соя ташланган. Умуман, Навоий ва Хусайн Бойқаро муносабатларини нафис ва но-зик муносабатлар эди, десак, хато қилмаган бўламиз. Бизгача етиб келган бир қатор тарихий манбалар ҳам ушбу мулоҳазамизни тасдиқлайди.

«Алишер Навоий» драмасининг 1991 йилги янги талқинида бу икки шахс ўртасидаги сунъий кескинликларни юмшатишга интилишни кўрамиз. Саҳналаштирувчи режиссёр Турғун Азизов тақлифига кўра, асар муаллифларидан бири — драматург Иззат Султон пьеса моҳиятига пугтур етказмайдиган баъзи бир ўзгартиришлар қилган. Шундан сўнг асардаги зиддият икки

шахс орасида эмас, балки салтанат билан шоир, эзгулик ва ёвузлик ўртасидаги қарама-қаршилик сифатида намоён бўлади. Алишер Навоий ва Хусайн Бойқаро образларининг аънавий талқинларидан фарқли ўлароқ, бу гал ҳар бир образни иккитадан актёр ижро этди. Бу талқин орқали юқоридаги образларнинг ёшлиги ва кексалиги орасидаги фарқлар, спектаклнинг дастлабки ва сўнги воқеалари орасида ўтган катта даврни таъкидлаш имконияти туғилди. Тан олиш лозим, янги талқинда Навоийнинг инсоний хислатларини кучайтириш учун бир қатор янгиликлар қилинган бўлса-да, бироқ Хусайн Бойқаро образи ўз ҳолича қолган, у яна иродасиз ва узокни кўра олмайдиган шахс сифатида гавдалантирилган.

Асарнинг янги талқини Уйғун ва Иззат Султон яратган «Алишер Навоий» драматикасида жуда кўп ўзгартиришлар киритиб бўлмаслигини, бир давр тафаккури маҳсули бўлган асарни янги замонга мослаш қийин эканини кўрсатди. Зеро, ҳар қандай жузъий ўзгартириш ҳам унинг бадииятига пугтур етказилади. Асар ўз даврига муносиб ёзилгани ва ўша замон талабларини ҳисобга олган ҳолда саҳналаштирилгани боис, унга киритилган ҳар қандай ўзгартириш ўзини оқлайвермайди. Демак, Навоий ҳақида энди янги саҳна асарлари ёзилмоғи лозим. Назаримизда, Хусайн Бойқаро ва Алишер Навоий муносабатларининг ўзи бир қатор драматик асарлар учун манба бўлади. Зеро, бу мавзуга қай томондан ёндашманг, у ўзининг янги хусусиятларини намоён қилаверади.

Аҳмад АБДУЛЛАЕВ

RUDAKIYI SONIY

Дунё тамаддунининг қадимий ва бетакрор ўчоқларидан бири бўлган Термиз замини буюк алломалари, маърифатли зотлари билан шуҳрат қозониб келган. Шундай мўътабар сиймолардан бири Шаҳобиддин Адиб Собир Термизийдир.

Ул зот 1078 йилда кўҳна Термизнинг Дуоба маҳалласида таваллуд топган. Отаси Адиб Исмоил шоир ва фозил киши бўлган. Унинг обрў-эътибори баланд экан. Шу боис Адиб Собир ўз даврида Собир бин Исмоил номи билан ҳам шуҳрат қозонган. Адиб Собир Термизий ижоди гуллаб-яшнаган XII асрнинг биринчи ярмида Мовароуннаҳрда истиоралар билан тўла мураккаб ироқий шеърий услуб расм бўлган эди. Термизлик шоир бундан фарқли ўлароқ ўзининг содда услуби билан машҳур бўлди. Бу халқона услубда ёзиш аънанаси асли Рудакийдан бошланган эди. Шу боис Адиб Собир замондошлари томонидан Рудакийий Соний, яъни Иккинчи Рудакий лақаби билан ҳам ном қозонган.

Адиб Собир даври — форс-тожик шеърини юксак чўққига кўтарилган давр эди. Шунинг учун XI-XII асрларда Самарқанд, Марв, Чағониён, Урганч, Нишопур, Исфохон, Лохур, Фазна ва Термизда ўзига хос адабий мактаблар мавжуд бўлган. Кўпгина шаҳарларнинг қози, раис, ноиб ва бошқа амалдорлари ҳамда нақиб-саййидлари ўз қалъа ва саройларига шоирларни таклиф қилиб, уларни ижодга рағбатлантирар эди.

Адиб Собир Термизий ана шундай муҳитда мадраса таҳсилни олди ва шоир сифатида машҳур бўлди. Эл назарига тушганидан кейин уни термизлик улуг саййид Мажидиддин Абулқосим Али бин Жаъфар Мусавий хизматга жалб этади.

Ушбу зот мансуб бўлган саййидлар Термизнинг қадимий хонадонларидан бўлиб, мазкур шажара асосчиси Ҳасан ал-Амир Жаъфар бин Убайдуллоҳ бин Ҳусайн Алидир. Ҳасан ал-Амир 850 йилда Арабистондан Самарқандга, кейинроқ Балхга ва сўнгра Термизга кўчиб келади. Умрининг охиригача шу ерда яшайди. Йиллар ўтиб унинг наслидан машҳур термизлик саййидлар сулоласи вужудга келади. Бу орада Арабистондан яна айрим мўътабар саййидлар кўчиб келиб, бу сулола ривожига ҳисса қўшади.

XI-XII асрларда, яъни Адиб Собир яшаган даврда Термизда саййидлар сулоласи нихоятда шуҳрат қозонган эди. Шаҳарни бошқариш асосан уларнинг зим-

масида эди. Бу сулола раҳбари “нақиб” деб номланарди. Нақибларнинг баъзилари халифанинг ноиби даражасига етган эди. Жумладан, Адиб Собир Термизийнинг мамдўҳи (мадҳ этадиган киши) Мажидиддин Абулқосим Али бин Жаъфар ҳам XII асрнинг биринчи чорагида Термиз саййидлари орасида нақиблик мақомига эришган эди. У баланд мартабали инсон бўлгани боис салжуқий ҳукмдорлар томонидан Термиз шаҳрининг ноиби ҳам бўлади. Термиз XII асрнинг биринчи ярмида салжуқийлар сулоласига тобе эди.

Адиб Собир мазкур нақиб ва саййид хизматида бўлган. Бунга сабаб, биринчидан, саййиднинг ҳурматизати ва шоирнинг саййидларга бўлган ихлос-этиқодидир. Иккинчи томондан, саййидлар вакили шоирни ўз ҳузурига неча бор ишга таклиф этади. Саййид шу тариқа саройдаги адабий мухитни жонлантириб, маърифат ривожига ўз хиссасини қўшмоқчи бўлади. Адиб Собир ноибни меҳр ва садоқат ила мадҳ этиб, унга сидқидилдан хизмат қилади. Унинг фикрича, Мажидиддин Абулқосим Али шу қадар яхши сифат ва эзгу хислатларга эга эканки, ул зот ҳақида шеърлар ёзиш хайрли ва савоб ишлардан эди. Шоирнинг ёзишича, саййидлар вакили замонасининг улуғларидан бўлиб, насл-насаб жиҳатидан пайғамбаримиз Муҳаммад алайҳиссалом хонадонига бориб боғланган. Адиб Собирнинг қуйидаги байтларида бунинг тасдиғини кўриш мумкин:

*Вориси Жаъфари Содиқ Али бин Жаъфар,
Он, ки сад шоҳ сазад ноиби як Жаъфари ў.
Он худованд, ки Хайдар дилу Зухро насаб аст
Шайъати Хайдару Зухро ҳама хидматгари ў,
Аз маолию маони чи тамаъ дори аз он, ки
Алию Фотима бошанд падару модари ў.*

Яъни: Имом Жаъфар Содиқнинг меросхўри — Али бин Жаъфардир. Юзлаб шохлар унинг бир ноиблигига тенг келмайди. У улуғ инсондир, қалб қуввати ила Хайдарга (Алига) ўхшаб, насаб жиҳатидан Зухрога бориб туташади. Барча тенг мазҳабли Али ва Зухро тарафдорлари эса унинг хизматкорларидандир. Сен маънолар ила олийлик борасида ундан нима таъма қилмоқчисанки, Али ва Фоти-ма унинг отаси ва онасидир.

Адиб Собирнинг сўзларидан шу нарса аён бўладики, Мажидиддин Абулқосим Алининг насаби Имом Жаъфар Содиққа бориб тақалади. Ул зотнинг «Ал Мусавий» лақабини олиши эса имом Мусо Ризо ҳазратлари наслидан эканини билдиради. Ҳазрати Али, Фотима ва пайғамбаримиз Муҳаммад Мустафо ул зотга аждод ҳисобланади.

Мажидиддин Абулқосим Али — Термиз саййидларининг нақиби ва Термиздаги салжуқийлар ноиби — диний, илмий ва сиёсий ишлар билан бирга шоирлик ва ёзувчилик билан ҳам шугулланган. Адиб Собир ноибнинг бу борадаги фаолияти тўғрисида маълумот бериб, ул зотнинг насру назм, китобу дафтар соҳиби эканини таъкидлаб ўтади. Шоирнинг изоҳ беришича, мазкур шахс Термизда ноиб сифатида қалъа қурдириб ёҳуд эски қалъани обод қилиб, унда бир-мунча аскар ҳам сақлаган ва ўзи амр-фармон билан машғул бўлган. XII асрнинг биринчи ярмига тааллуқли ушбу маълумотлар Термиз тарихи учун янгилик сифатида хизмат қилиши мумкин. Шу боис Адиб Собир нақиб ва ноиблик мартабасидаги ҳамшаҳридан ҳақли равишда фахрланган. Адиб Собирнинг фикрича, унинг мадҳиялари пайғамбаримиз вориси бўлган ушбу илм ва дин намояндаси ҳақидаги садоқатли қўтловлардир. Шунинг учун шоир ўз қасидаларини «пайғамбар аҳли байтининг мадҳияси» деб билади ва бу ҳақда шундай дейди:

*Маддоҳи аҳли байти пайғамбар мораст ном,
Ман донам аз жаҳон шарафи холи аҳли байт.*

Ҳақиқат: мен пайғамбар хонадони аъзоларининг маддоҳи, мадҳ этувчиси деб ном олдим. Зеро, бу дунёда пайғамбар аҳли байтининг шарафли ишларини фақат мен биламан.

Таъкидлаш керакки, собиқ шўро мафкураси ҳукмронлиги даврида «маддоҳ», ўринсиз равишда, салбий маъно англатадиган сўзлар сирасига кириб қолган эди. Бу динга ва динни тарғиб этувчиларга даҳрийларча муносабат натижаси эди. Ҳолбуки, маддоҳ, ҳақиқатан ҳам мадҳ этувчи деган сўзда ҳеч қандай салбий маъно йўқ. Шу боис Адиб Собир ўзининг маддоҳлигидан фахрланади. Мажидиддин Абулқосим Алининг таъриф-тавсифи, сирасини айтганда, Адиб Собир Термизий қасидаларида ниҳоятда кенг қамровли ўрин тутади. Шоирнинг таъкидлашича, у мазкур саййидга бағишлаб юзта қасида битган. («Ба сад қасида туро хондаам ҳалиму карим — юз қасидада сени юмшоқ табиатли ва ҳиммати баланд киши деб айтганман».) Аммо бу қасидалардан фақат саксонтаси бизгача етиб келган. Булардан ташқари, шоирнинг таркиббандлари, китъалари ва ҳатто газалларида ҳам мазкур шахснинг таърифи етакчи ўрин тутади.

Бу мадҳияларда Адиб Собир саййидлар вакилини таърифлашда «Хуросон мулкининг раиси», «имомат давомчиси», «адолат қоидаси», «муҳтожлар ҳомийси», «пайғамбар хонадони арбоби», «шарқ ва ғарб саййидларининг сарвари», «айтганлари юнонча ҳикматли сўзларга монанд», «нутқи эса Занд-Авесто маъноларини эслатади», «ул зот бузрук инсон, баланд мартабали олим ва сардор», «назм, наср қалам ва китоблар соҳиби», «маҳфилларнинг тождори», «сиёсатшунослик, раҳбарлик қабул қилиш, рад этиш, тухфа-ҳадялар бериш борасида тенги йўқ инсон», «мосавийларнинг (Имом Мусо Ризо назарда тутилган) улўғ Маҳдуми ва йўлбошчиси», «оламга машҳур саййид ва амир», «ислом динининг шарофатли намояндаси», «шарқ хокими ва ғарб муфтийси», «жаммики фозилларнинг ҳоҷатбарор қабъаси» каби мақтов сўзлардан кўп фойдаланган. Шоирнинг Мажидиддин Абулқосим Алининг фарзандлари, қавм-қариндошлари ва термизлик бошқа улўғ саййидлар ҳақидаги байтларида ҳам бундай иборалар ишлатилади.

Адиб Собир термизлик саййидларни таърифлар экан, муболаға санъатига камроқ мурожаат қилади. У зоти пок ва ҳалол инсонлар ҳақида ортиқча муболаға қилиш ножоиз деб билади. Адиб Собирнинг саййидларга атаб ёзган қасидаларида одоб-ахлоқ, тарбия, инсонпарварлик ҳақида ибратли гаплар кўп. Адиб Собир ушбу мадҳиялар орқали илм эгаси бўлган маърифатпарвар инсон тимсолини яратган. Шу тариқа ўз даврида Мажидиддин Абулқосим Алига ўхшаган комил ва қобил инсонлар кўпайишини мулк, давлат ишлари уларнинг қўлига ўтишини истади. Унинг назарида, шундагина мамлакат обод, унинг тинчлиги барқарор бўлиши мумкин эди. Адиб Собирнинг ижодкор ва файласуф сифатидаги орзу-ниятлари ана шу ғояда мужассамлашган. Мажидиддин Абулқосим Али Термиз ва унинг атрофини обод қилишга катта эътибор берган. Унинг ташаббуси билан Термизда бир қанча масжид ва мадрасалар, боғ ва гулзорлар, шабобнавар барпо этилади. Адиб Собир Термиз шахрининг ўша пайтдаги қиёфасини шундай таъриф этади:

*Дар замони адлу динаш Тирмизу атрофи ў
Карху, Бағдод аст пиндорию Мисру Бобил аст.*

Ҳақиқат: Адиб Собирнинг таърифида инсонларнинг ҳақиқатан ҳам ободонлиги Бағдодга, кўркамликда Кархга, тараққиётда Мисрга ва шухратда қадимий Бобилга ўхшаб кетди.

Албатта, бу мисраларда бир оз муболаға ҳам йўқ эмас. Аммо улар ўша даврда Термизда катта ободончилик ишлари амалга оширилганидан далолат беради. Агар Термиз ҳақиқатан ҳам улўғвор қиёфа касб этмаганида, бу фикрлар юк-

сак пардаларда айтилмаган бўларди. Термиз ноиби Мажидиддин Абулқосим Али XII асрнинг биринчи чорагида шу тариқа ўз она шахрини халифалик пойтахти бўлмиш Бағдод каби обод қилиш истаги билан яшаган. Буларнинг ҳаммаси адиб Собирни илҳомлантириб юборган. У ана шундай илҳом билан жўшиб, Мажидиддин Абулқосим Алининг Термиз ва умуман, Мовароуннаҳр тараққиётига қўшган ҳиссасига қуйидагича баҳо беради:

*Баста қушояд инояти ту ба Тирмиз,
Фитна нишонад хитоби ту ба Самарқанд.*

Яъни: сенинг иноятинг ила Термиздаги барча тугунлар бир зумда очилиб кетади, амру фармонинг туфайли Самарқандда кўтарилган фитналар барҳам топиб, у ерда осойишталик ҳукмрон бўлиб қолади.

Мажидиддин Абулқосим Алининг кенг қўламли фаолияти натижасида Термизда расадхона қурилган эди. Бу ҳақда Адиб Собир шундай маълумот беради:

*Расад, ки аз хулафову мулук асар монад,
Ба рўзгори ту ўро падида шуд итмом...
Бад-он вилояти Тирмиз, ки ҳаст ҳазрати ту,
Зи бими фитна мусаллам шавад чу дар ислом.*

Яъни: расадхонаким, халифалар ва подшоҳлардан нишона қолар, сенинг даврингда (сенинг фаолиятинг билан) бу мухташам бино барпо этилди... Шундай ишлар ва умуман сенинг мавжудлигинг туфайли ислом даврида Термиз фитна-фужурлардан ҳамиша эмин бўлиб, омонлик топиб келмоқда.

XI-XII асрларда илминужум ривожланиши ва астрологик ҳукм ва тахминларга бўлган эътибори натижасида Хуросон, Мовароуннаҳр ва Ироқу Эроннинг машҳур шаҳарларида расадхоналар бунёд этилган. Бу эса ўз навбатида ободончиликка хизмат қилган. Масалан, XI аср ниҳоясида барпо этилган Исфажон расадхонаси шулар жумласидан эди. Бу расадхонада Лавқарий, Исфизорий, Умар Ҳайём, Воситий каби даврининг машҳур олимлари ижод қилган. Бу академияда Ҳайём раҳбарлигида «Зижи Маликшоҳий» номли жадал ва астрономик тақвим тузилиб, жорий этилган. (Адиб Собир ўз шеърларида мазкур академия ва унинг олимлари ҳақида эҳтирос билан фикр юритади). Шунингдек, XI аср бошида Хоразм ва Бағдодда ҳам расадхоналар фаолият кўрсатган. XII асрнинг бошида Мажидиддин Абулқосим Али томонидан бунёд этилган Термиз расадхонаси ҳам шулар жумласидан эди. Бу расадхонада ён атрофдаги ҳудудлардан олимлар йиғилиб, коинот сирларини ўрганиш билан шуғулланган. Адиб Собир ҳам бу илмий марказга қатнаган. Бу ҳақда унинг шеърларида ишоралар мавжуд. Шунинг натижаси ўларок, Адиб Собир бир қасидасида шоирлик санъатини иккинчи даражали машғулот ҳисоблаб, ўз илмий салоҳияти ва асарларини ундан устун қўяди. Шоир Мажидиддин Абулқосим Алига бағишланган яна бир қасида-расадхона тўғрисида қуйидагиларни ёзади:

*Расад, ки рост ниҳодӣ миёни аҳли нужум,
Вужуд ёфт ҳисобе, ки дошт ба адам.*

Яъни: мунажжимлар учун сен барпо этган расадхонада йўқ бўлиб кетадиган барча ҳисоб-китоблар ўз ҳолига келиб, қоида ва низомга киритилди.

Шу тариқа Адиб Собир Термиз ноиби Мажидиддин Абулқосим Али амалга оширган қўлаб маданий-маърифий ишларнинг гувоҳи бўлади. Улардан ҳайратланиб, илҳомланиб қасидалар ёзади. Аммо термизлик бу икки инсон — шоир ва ноиб ўртасидаги ҳамкорлик доимий давом этмайди; орада узилишлар пайдо бўлади. Саййид Мажидиддин Абулқосим Али Термизнинг шони учун ҳар нимани кўлидан келса, ижро этди. Бу шаҳарда расадхона, қалъа-қўрғон, масжиду мадрасалар бино эттирди. Дарё кўрфазини обод қилди, у ерда янги карвонсарой қурдирди. Термиздаги саййидлар маҳалласи Салехободни ободонлашти-

ришга катта хисса қўшди. Бу маҳаллада бутун Хуросон ва Мовароуннахрга ном таратган улуг саййидлар яшагани боис ён-атрофдаги кишлоқ ва шаҳарлар уларнинг нақиблиги остида равнақ топарди.

XII асрнинг йигирманчи йилларида мана шу файзли муҳитга жаҳолат ва мунофиқлик чанг солди. Аллома Абулқосим Алининг бошига тушган фожиалар бунга сабаб бўлди. Бунинг дастидан бу инсон ҳибсга тушди. Адиб Собирнинг балхлик (кейинроқ хоразмлик) шоир дўсти Рашидиддин Ватвот бу ҳақда маълумот берган. Ватвот Адиб Собирнинг ўша кезлари ёзилган бир қасидасига жавоб қайтариб, мазкур воқеага батафсил шарҳ берган ва бу хусусда дўсти Адиб Собирга таскин ва тасалли берган. Адиб Собирнинг ўзи ҳам шеърларида мазкур ҳодисани алам билан баён этади. Рашидиддин Ватвотнинг бошқа бир қасида-сидан маълум бўладики, Мажидиддин Абулқосим Али ҳисбда кўп турмаган, бир неча ойдан кейин озод бўлган. Аммо бу аламли воқеа сабаблари ҳақида Адиб Собир ва Рашидиддин Ватвот ҳам, тазкиранавислар ҳам ҳеч нарса демаган. Шу тарих ҳамманинг хурматига сазовор бўлган инсон тўсатдан ҳибсга тушиб қолгани ва нақиблик ва ноиблик мансабларидан бир йўла озод бўлгани сирлигича қолади. Ҳолбуки, бу инсонни салжўқийлар давлатининг улуг шоҳи — Султон Санжар ҳар доим қўллаб-қувватлар ва уни «биродарим» деб эъзозлар эди. Султон Санжар саййидга қаттиқ ихлосу эътиқод қўйганид, ул зотни ўзининг пиру муршиди сифатида хурмат қиларди. Шу боис саййидни гоҳ-гоҳида ўз қароргоҳига тақлиф қилиб, туҳфаи инъомлар берарди, унинг шарафига катта зиёфатлар уюштиради. Баъзан Термизга ташриф буюриб, ул зотнинг хурмати бажо келтирарди. Адиб Собир ўз қасидаларида бу ҳақда кўп эслаган:

*Агарчи бехтарини халқи оламро писар бошад,
Бузургиро падар шуд, то бародар хонд султонаш...*

*Қадраш баробари фалаку ёфта ба қадр,
Аз Хусрави замона хитоби бародари...*

*Ёфти бо иқтироҳ аз подшоҳи шарку гарб
Хилъату ташрифу аспу жомаву теғу силоҳ.*

Яъни: гарчи сен бутун олам элининг энг яхши фарзандидирсан, лекин бузрукворлик ва улугворликда ҳаммага ота ҳисобланасан. Бунга Султон Санжарнинг «биродар» деб хитоб қилиши ҳам гувоҳ бўла олади.

Қадр-мартаба бобида гўёки фалаксен, аммо қадрлашга замонанинг улуг Хисравидан «биродар» сўзини эшитарсан. Шарҳ ва гарб подшоҳидан хурмат тавозела сен Хилъатлару ташрифлар, кишнаган отлару заррин тўнлар ва ҳамда қилч-қалқонлар топдинг.

Бизнингча улуг аллома Мажидиддин Абулқосим Алининг ногаҳон ишдан четлатилиб, ҳибсга олинганининг асосий сабаби мазҳабчилик масаласи билан боғлиқ бўлиши мумкин.

Чунки Мажидиддин Абулқосим Али бин Жаъфар Имом Жаъфар Содикқа эътиқод қилган. Султон Санжар эса суннийлик мазҳаби асосчиси, Имом Абуҳанифага эътиқод қилар эди. Термиз аҳолиси XII асрда саййидлар сулоласидан ташқари, ҳаммаси сунний мазҳабда эди. XI-XII асрларда айрим фитначи кучларнинг гаразли хатти-ҳаракатлари туфайли мазҳабчилик жанжаллари авжга чиққан. Айрим ифвогарлар қонли фожиалар уюштириш учун Хуросоннинг барча шаҳарларида ошқора ва пинҳона изғиб юрган. Бизнинг тахлилимизча, ўша пайтда Термизда ҳам шундай фитналар уюштирилиб, шиалар ва суннийлар ўртасида низо кўзгалтирилган бўлса керак. Шу туфайли Мажидиддин Абулқосим Али ноиб ўз лавозимидан четлаштирилиб, ҳибсга олинган бўлиши мумкин.

Биламизки, Адиб Собир Термизий саййид Мажидиддин Абулқосим Алининг таъсири, имомларга бўлган садоқати туфайли шиа мазҳабини қабул қилган. Лекин шиа мазҳабидан ҳамиша озору ранж кўргани унинг шеърларида ҳам таъ-

кидлаб ўтилади. Улардан бирида жумладан, қуйидагиларни ўқиш мумкин:

*Аз он, ки муътақиди Муртазову Фотимаам,
Бад-ин сухан зи ҳақиқат гуноҳ дорам ҳақ.
Зи рӯзгор ба ранжам, зи дўстон маҳрум,
Чу Муртазо зи хилофат, чу Фотима зи фадак...
Хушам ба дўстии Муртазову фарзандон-ш,
К-аз ин ҳусул дуруж бошад у халос дарак.*

Яъни: ул ҳақдаким, Муртазо Али ва Фотималарга эътиқод қўйдим, ўзимни уларнинг авлодидан деб билдим, бу сўзларим учун ҳақиқатан, гуноҳқорман. Ҳаёт айёмида ранжу аламли бўлганман, дўстлар дийдоридан ҳам доимо маҳрумман. Зеро, бу дўстлик ҳосилдан менга даражалар етишди ва мен барча нотинчликлардан халос бўлиб юрибман.

Бу мисралар ноиб ва нақибнинг ҳибс воқеаси, ҳақиқатан ҳам, мазҳабчилик ихтилофлари билан боғлиқ эканини таъкидлайди. Мажидиддин Абулқосим Али мазкур нохуш воқеадан кейин ўз ватани Термизда туришни эп билмайди. У аҳли аёнлари ва оиласи билан кўчиб, Хуросоннинг Нишопур шаҳрида макон топади. Бу воқеа XII асрнинг йигирманчи йиллари оралиғида рўй беради. Аммо улуғ аллома ўз хоҳиши ва иродаси билан ватанини тарк этгани ёхуд бу узлат биродари Султон Санжарнинг маслаҳати билан юз берган-бермагани бизга унча аниқ эмас.

Лекин бу ҳол, яъни Термиз шаҳри ноибининг ўз юртидан кетиши Адиб Собир ва хусусан, термизликлар учун хийла оғир ва аламли воқеага айланган. Термиз аҳли саййидга нақадар ихлос-эътиқод қўйган экан. Шунинг учун унинг ортидан зор-зор йиғлаб қолган. Адиб Собир эса бу айрилиқдан бутунлай ўзини йўқотиб қўйган. Буни қуйидаги қитъа мисолида кўриш мумкин:

*Бузург оли паямбар, бузург ҳодисае,
Ки чун туге бувад андар кафи замона забун.
Мақарри иззи ту Тирмиз зи дарри рафтани ту,
Ҳамебигиряду он, ки сирини ў Жайхун.
Агар ду дидаи ман аз ғамат на хун гирияд,
Ҳаром бод маро нону неъматини ту чу хун.*

Яъни: улуғ пайғамбар сулоласи (бошига) катта фожиа тушди ва ундан ул зот замона кафтида гирифтор қолди. Унинг иззатли макони бўлмиш Термиз айрилиқ аламидан зор-зор йиғлади ва кўзёшлари Жайхун сувирика оқиб кетди. Агар менинг икки кўзим бу ғам-аламлардан қон йиғламаса, берган нону неъматинг қон бўлсин.

Мажидиддин Абулқосим Али ҳазратлари Нишопурда тез орада яна обрў-эътибор топиб, мол-мулк ва мартаба соҳиби бўлади. Султон Санжар уни бу ерда ҳам эҳтиром билан қўллаб-қувватлайди. Термизлик саййид шоиру аллома, до-нишманд раҳбар бўлгани боис Хуросонда ҳам маърифатга катта эътибор беради, ўз саройида шоиру олимларни йиғиб, адабий ва илмий муҳитни ривожлантиради. Бу ерда у аввало кадрдон дўсти, улуғ шоир Адиб Собир Термизийни эслайди ва уни яна ўз хизматига таклиф этади. Адиб Собир бу илтифотни зўр мамнуният билан қабул қилади ва Хуросонга жўнаб кетади. Бу воқеа 1121 йили рўй беради ва бу ҳақда тазкиранавис Тақийиддин Кошоний «Хулосат ул-ашъор» асарида қуйидагича маълумот беради: «Адиб Собир Термизий Султон Санжар Саййид Мажидиддин Абулқосим Али бин Жаъфар суҳбатини ихтиёр этиб, Нишопур шаҳрига йўл олди. Саййид Мажидиддин салжуқийлар даврида кадр-қиммати баланд инсон эди. Шу боис ул зотни «Хуросон раиси» дея улуғлар эдилар. Султон Санжарнинг ўзи ул зотга «биродар» деб мурожаат қилар эди».

Шу тариқа Адиб Собир Термизийнинг Нишопур адабий муҳитидаги фаолияти бошланади. Насиб этса, бу ҳақда алоҳида тўхталамиз.

Ezgullikka chorlovchi rivoiyatlar

Ёзувчи ва олим Мухтор Худойкулов «Таврот», «Инжил», «Куръон» каби муқаддас китобларда зикр этилган, оғиздан-оғизга, асрдан-асрга ўтиб келаётган ибратли воқеа, ривоят ва нақлларни янгича талқин этиб, бугунги кун учун зарур хулосалар чиқаради. Улардан айримларини эътиборингизга ҳавола қиламиз.

БАЛОНИ БИЛГАН ШАЙТОН

Оллоҳ таоло инсонни тупроқдан яратибди ва бу ижодидан ўзи ҳам мамнун бўлиб, жами малоикаларни қошига чорлаб, дебди: «Қаранглар, мен мукамал бир зотни яратдим, унга таъзим қилинлар». Барча фаришталар инсонга таъзим қилибди, лекин Шайтон Яратганининг амрига итоат этмабди. Шунда Оллоҳ унга буюрибди: «Таъзим қил!» Шайтон эса кеккайганча гап талашибди: «Сен уни тупроқдан яратган бўлсанг, мен ўт-оловдан яралганман». Ҳазабланган Тангри уни лаънатлаб, ўз даргохидан ҳайдаб юборибди. Шайтон эса қаҳ-қаҳ урганча дебди: «Кўрамиз, сен яратган бу зот айтганинга юрармикан?» Сўнг қаёққадир учиб кетибди.

Мен бу ривоятни ўқидиму узок ўйланиб қолдим: Шайтон нега бундай қилди экан? Бу унинг хатти-ҳаракатлари «сендан ортиқ бўлсам ортиқманки, асло кам эмасман» деган кибру ҳаво натижасими ёки уларнинг замирида бошқа маъно борми? Масалан, фараз қилайлик, кўпни кўрган, барча малоикаларнинг ақллиси ва етакчиси бўлган Шайтон одамдаги жуда кўп фазилатлар билан бирга, ундаги ожизлик, манманлик, нафсга берилиш, пасткашлик каби иллатларни ҳам олдиндан сезган бўлса-чи?.. Айнан ана шу қусурлар, неча замонлар ўтса ҳам, ҳамон инсонда мавжуд-ку!

Ха, Шайтони лаъиннинг ақли кўп нарсага етган кўринади.

ШИШ ПАЙҒАМБАР ЖУМБОФИ

Ровийларнинг ривоят қилишларича, ҳазрати Одам алайҳиссалом ўз ўғлонларидан қирқ минг кишини кўриб, оламдан ўтган эканлар. Ул зотдан сўнг Шиш пайғамбар туғилган экан. Алишер Навоий «Лисон ут-тайр» достонида бу ҳақда шундай ёзади:

*Шишнинг топти вужуди чун вукуъ,
Ул куёш қилди жабинидин тулуъ.*

Мавлоно Рабғузийнинг маълумотларига қараганда, асли бу зотнинг номи Шиша бўлган. Чунки шишада уруғлантирилиб, одам ҳолига келтирилган экан. «Шиш пайғамбар тўққиз юз ўн икки йил умр кўриб, жаннат саройига кетдилар. Шишнинг маъноси Ҳайбатуллоҳ демак бўлур», деб ёзади Абулғози Баҳодирхон «Шажарайи турк» асарида. Ҳайбатуллоҳ — Оллоҳ томонидан яратилган ва кишида кўрқув аралаш эҳтиром ва ажабланиш ҳиссини уйғотувчи одам дегани.

Тарихда-ку инсон ақлини лолу ҳайрон қолдирадиган воқеалар, турли ривоятлар беҳисоб. Аммо Шиш пайғамбарнинг шишада уруғлантирилиб яратилгани бугунги юксак илм-фан ва технологиялар даври одамларини ҳам ҳайратга солади. Сунъий равишда дунёга келтирилган инсон чиндан ҳам бўлган эканми?

ИЙМОНЛИЛАР КЕМАСИ

Одам Атонинг илк аждодларидан бўлмиш Нуҳ пайғамбар икки юз эллик ёшга етганларида Оллоҳ таоло уни пайғамбар қилиб, халқни роҳи ростга бошлаш учун юборган экан. Нуҳ пайғамбар етти юз йил мобайнида одамларни Тангрини танишга чақириб, аммо фақат саксон нафар эру хотингина иймон келтирибди, холос. Шунда Нуҳи набий тўғри йўлдан юрмаганига аччиқланиб, одамларни қаттиқ дуои бад қилган экан, ногоҳон Яратгандан шундай нидо келибди: «Сенинг тилагинг қабул бўлди. Фалон пайтда ер юзини бутунлай сув босиб, одамлар унга ғарқ бўлади, сен эса ўзингга кема ясаб ол». Буни эшитган Нуҳ пайғамбар ўз сафдошлари билан бирга кема ясабди. Шундан сўнг ўша иймон келтирганлар билан бирга билан кемага чиқибди. Ер юзида даҳшатли тўфон бошланибди, барча сувга ғарқ бўлибди, фақат Нуҳ пайғамбар ва унга ҳамроҳ бўлганлар омон қолибди.

Қиссадан ҳисса шуки, фақат иймонлилар, чин эътиқодлиларгина манзилга ета олади.

КАЮМАРС ЁККАН ЎТ

Ҳикоя қилишларича, Ажам подшоҳларининг аввали бўлмиш Каюмарс бир куни ов қилиб юрганида ногоҳ бир сирли илонга кўзи тушибди. Илоннинг бошида тожга ўхшаган нарса бор экан. Каюмарс ҳайрон бўлибдию илонга

қараб ўқ узибди, аммо газанда бир тош орасига кириб кетибди. Подшоҳ отган ўқ эса тўғри тошга бориб тегибди, ундан учкун чақнаб, қуриган хас-хашакларга тушиб, уларни ёндириб юборибди. Одамлар шу маҳалгача ўт-олов нималигини билмас экан, шу сабабли унга ҳайрат ва кўрқув билан қараб қолибди. Кейин олов ичида қолган ўлжаларни ейишган экан, мазалироқ туюлибди. Шу-шу одамлар ўтни авайлаб, ўчирмай сақлайдиган бўлибди, ҳатто, унга сигина бошлабди.

Эй, Каюмарс, оловни кашф этганинг учун инсоният номидан раҳмат сенга! Аммо сен, одамзоднинг содда фарзанди, бу олов қанчадан-қанча одамларнинг хону монига, жонига хавф солишини билмаган эдинг. Ўт бўлиб ёниб, куйдирадиган, портлайдиган ўку бомбалар, атом қуроллари-чи? Миллатлар, халқлар, давлатлар ўртасида гоҳ-гоҳ ёниб, минг-минглаб кишиларнинг ёстигини қуритадиган уруш оловлари-чи?

Агар сен буларнинг ҳаммасини билганингда ўзинг ёққан ўтни ўша заҳотиёқ тепкилаб ўчирган бўлардинг.

ЗАҲҲОК ВА ИБЛИС ҚИССАСИ

Буюк шоир Абулқосим Фирдавсий «Шоҳнома» асарида золим ва жоҳил Заҳҳок ўз отасини ўлдириб, унинг ўрнига ўзи тахтга ўтиради. Ўшанда унга Иблис хизматга келади ва бир юмалаб, инсон қиёфасига кириб, Заҳҳокка ошпаз бўлиб олади. Ўша пайтгача одамзод фақат мева-чева, ердан чиққан кўкат — дон еб тирикчилик қилиб келар экан. Иблис биринчи бўлиб Заҳҳокка жониворлар гўшти ва тухум ейишни ўргатиб, уларнинг қонини ичкиза бошлайди. Заҳҳок Иблис пишириб келган таомлар — гоҳ тухум, гоҳ гўшт еб, тенгсиз куч-қудратга эга бўлади. Шунда у Иблиснинг хизматидан хурсанд бўлиб, унга дейди: «Нима орзуинг бўлса, айт». Иблис бунга жавобан дейди: «Рухсат берсанг, икки қифтингни ўпиб, кўзларимга суртсам». Заҳҳок рози бўлади. Иблис унинг икки елкасини ўпади ва шу ондаёқ кўздан ғойиб бўлади. Заҳҳокнинг икки елкасидан эса иккита илон ўсиб чиқади. Очофат бу илонлар одамнинг миясини еб роҳат қилади, бўлмаса, Заҳҳокни тинч қўймайди.

Қиссадан ҳисса шуки, ўшанда лаънати Иблис одамзод нафсини уйғотиб кетган эди. Бу нафс илонлари ханузгача одамзодни тинч қўймайди, уни ўзини ўтга-чўққа уриб, емиш топиш, сувдаги балиқдан тортиб осмондаги қушгача тутиб, ейишга, ҳайвон зотини қиришга ундайди. Ҳатто, инсон нафс қутқусига учиб ўз жинсидан бўлмиш одам қонини тўкишдан ҳам тоймайди...

ИБРОҲИМНИНГ ИЗЛАБ-ИЗЛАБ ҲАҚ ЙЎЛНИ ТОПГАНИ

Маълумки, оламнинг асоси ягона Илоҳ деган пайғамбарларнинг энг аввалгиси Иброҳим алайҳиссалом эди. У Намруд деган ҳукмрон даврида туғилган. Унинг отаси Озор деган бут йўнувчи эди. Иброҳим етти ёшга етганида онасидан шундай деб сўрайди: «Мен йўқ эдим, бор бўлдим. Менинг Тангрим ким?» Шунда онаси жавоб беради: «Менман». Иброҳим эса «Сизнинг Тангрингиз ким?» деб сўрайди. Онаси унга: «Отанг» деб жавоб беради. «Нима учун?» деб сўрайди Иброҳим. «У мендан улугроқ» дейди онаси. «Отанинг Тангриси ким?» деб сўради Иброҳим. «Намруд» деб жавоб беради онаси. «Ундай бўлса, Намруднинг Тангриси ким?» деб сўрайди Иброҳим. Онаси кўрқиб кетиб: «Жим бўл! Намруд бутун оламнинг Тангриси» дейди. Аммо онасининг бу жавобидан Иброҳим қаноатланмайди.

Бу гаплардан отаси хабар топиб, онасига дебди: «Ўғлингни бу ердан йўқот, бошимизга бало келтирмасин». Иброҳимни тоққа элтиб ташлашибди. Иброҳим тоғда кезиб юрар экан, ўзича ўйлабди: «Мени яратган ким бўлди, кимга топинайин?» Қоронғи тушибди, тонг отибди, шунда Иброҳим

Зухро юлдузини кўрибди. «Балки Тангрим шудир?» дебди ўз ўзига. Бироқ кўп ўтмай Зухро юлдузи ботиб кетибди. «Чиққан, ботган Тангриликка ярамайди», дебди Иброҳим. Бироздан сўнг ой чиқибди, у юлдузлардан каттароқ эди. «Балки Тангрим шудир?» деб ўйлабди Иброҳим. Қараса, ой ҳам ботиб кетибди. «Бу ҳам бўлмади» дебди у. Кечани шу тариқа бедор ўтказибди. Тонг отиб, қуёш чиқибди. «Балки Тангрим шудир?» деб ўйлабди Иброҳим унга қараб. Қараса, қуёш ҳам пастга оғиб, охири ботиб кетибди. «Йўқ, бу ҳам Тангриликка ярамайди». Ниҳоят у «Мен мана шу еру осмонни, ою қуёшни ва юлдузларни, бутун оламни ким яратган бўлса, шунга сизгинаман» деган хулосага келибди ва ягона Оллоҳга иймон келтирибди.

Киссадан ҳисса шуки, ҳақ ва эзгулик йўлини тинимсиз фикрлаб, ўйлаб, аламу изтироблар чекиб топадилар.

КИЁМАТГАЧА ТИРИК ПАЙҒАМБАР

Азроил Илёс пайғамбарнинг жонини олгани келганда у қаттиқ фарёд солиб йиғлабди. Азроил унга: «Эй Илёс, сен Тангрининг олдига боряпсан-ку, нега йиғлайсан?» дебди. Унга жавобан Илёс дебди: «Мен тоат-ибодатдан махрум қоламан, деб йиғлаяпман». Оллоҳга: «Илёс деган пайғамбар ўз жони учун эмас, тоат учун йиғламоқда» деб хабар қилибдилар. Шунда Азроилга шундай амр бўлибди: «Унинг жонини олма, биз унга узоқ умр ато қилдик».

Шундай қилиб, Илёс пайғамбар то киёматгача тирик қолибди. Ривоятларда айтилишича, у саҳроларда йўлдан адашганларга йўл кўрсатиб юрар экан.

Эй улуг зот, Илёс алайҳиссалом, Сизга ҳавасим келади...

ҲАР ФИРЪАВНГА — БИР МУСО

Оллоҳнинг Муҳаммад алайҳиссаломга юборган муборак китоби Куръони карим — мўъжизалар қонидир. Мен бу муқаддас битикнинг «Тоҳо» сурасини ўқир эканман, бир ажайиб ҳикоятга дуч келдим ва ушбу ҳикматни сиз билан баҳам кўришни лозим топдим.

Қадим замонда Мисрда Фиръавн деган золим подшо ўтган экан. У шунчалик манманликка берилиб кетган эканки, ҳатто: «Мен худоман» дейишгача борган экан. Барча мунажжимлар Фиръавнга шундай башорат қилибдилар: «Сенинг мулку давлатинг Бани Исроил қавмидан туғиладиган бир бола қўлида хароб бўлади». Бундан ваҳимага тушган Фиръавн ўша қавмдан дунёга келган ўғил болаларнинг барчасини қатл этишга буйруқ берибди. Мусо алайҳиссалом ўша долғали замонда Бани Исроилда таваллуд топибди. Ўз гўдагининг тақдиридан хавотирланган онага ғойибдан фармон келибди. Унга кўра она боласини бир сандиққа авайлаб солиб, Нил дарёсига оқизиб юборибди. Иттифоқо, ўша пайтда дарё соҳилида ўтирган Фиръавн оқиб келаётган сандиқни кўриб қолибди ва хизматкорларига уни олиб чиқишни бую-

рибди. Улар сандиқни тутиб, очиб қарасалар, ичида ойдек бир чақалоқ ухлаб ётган экан. Буни кўрган Фиръавннинг хотини гўдакка меҳри тушиб, уни ўғил қилиб олмоқчи бўлибди. Фиръавн ноилож бунга рухсат берибди. Болани саройга олиб бориб, эмизикли хотинга берибдилар. Лекин Мусо биронта ҳам аёлни эммабди. Шу пайт бир қиз келиб Фиръавннинг хотинига дебди: «Мен сизларга шу болани эмизадиган бир аёлни олиб келаман». Бу қиз Мусонинг опаси бўлиб, уни дарёда оқиб кетганидан ғам-андухга ботган онаси Мусо ҳақида бирор хабар топиб келиш учун шаҳарга юборган экан. Қиз Мусони танигач, ўзининг ким эканини айтмай, онасига бор гапни етказибди ва эмизикли хотин сифатида саройга бошлаб келибди. Чақалоқ аёлни дарҳол эма бошлабди. Бундан хурсанд бўлган Фиръавннинг хотини аёлдан саройда қолишини сўрабди. Лекин она ёш болалари борлигини айтиб, «Майли десангиз, бу болани эмизиб, катта қилиб берсам» дебди. Малика ноилож бу таклифга рози бўлибди ва болани унга бериб юборибди. Шундай қилиб, Парвардигорнинг марҳамати билан чақалоқ ўз онасига қайтарилибди.

Бола вояга етгач, Ҳақ таоло йўлини танлабди ва Фиръавнни ҳам шу йўлга даъват этибди. Жохил Фиръавн ҳидоят йўлига юрмагач, Мусо уни барча аскарлари билан бирга денгизга фарқ қилибди.

Шу тариха Фиръавн қатл этишни истагани — Мусо алайҳиссаломни ўзи асраб қолган. Арабларда «Ликулли Фиръавн Мусо», яъни «Ҳар Фиръавнга бир Мусо» деган нақл шундан қолган.

ХАЛҚҚА НОН БЕРГАН — ЎЛМАЙДИ

Ривоят қиладиларки, Мусо алайҳиссалом Фиръавнни роҳи ростга ундайди, аммо у кўнмайди, худодик даъвосини қилиб, дабдабали ҳаёт кечираверади. Фиръавннинг дастурхонига ҳар куни тўрт минг қўй, тўрт юз мол, икки туя сўйиларди. Миср аҳолиси ва лашкари шу дастурхондан ризқ топарди. Фиръавн яна тўрт юз йил шу тахлит ҳаёт кечиришни даъво қиларди. Буни кўриб турган Мусо алайҳиссалом Яратганга илтижо қилади: «Ё Раббим, Фиръавнни ҳалок эт!». Фалақдан нидо келади: «Ё Мусо, мен Фиръавнни ўлдираман».

Орадан бир неча йил ўтади. Фиръавн илгаридагидек дабдабали ҳаёт кечиришда давом этарди. Мусо яна Яратганга илтижо қилиб, «Эй Раббим, сен Фиръавнни ўлдираман деб ваъда берган эдинг-ку? У ҳали ҳам кофирлиги ва шайтоний даъволаридан қайтмаяпти. Қачон уни ҳалок этасан?» дейди. Шунда Ҳақ таолодан жавоб келади: «Эй Мусо, сен уни тезроқ ўлдиришимни истайсан. Бироқ у минглаб кишиларни боқяпти. Фиръавннинг таомини еган ҳар бир одам унинг умрини узоқ этишимни сўраб дуо қиляпти, шу боисдан уни ўлдиролмайман. Халққа нон берган ўлмайди» деган нидо келади. «Унда берилган ваъдангнинг устидан қачон чиқасан?» деб сўрайди Мусо алайҳиссалом Яратгандан. Тангри шундай жавоб қилади: «Қачон халққа нон беришни тўхтатса, шунда ваъдамнинг устидан чиқаман. Халққа нон беришни камайгирса, билгилки, унинг ажали яқинлашяпти».

Тангрининг айтгани бўлибди. Фиръавн хасисликка ўтиб, халққа берадиган нони ва егизадиган таомининг миқдорини кундан-кунга камайтира бошлабди. Мусо алайҳиссалом билибдики, Ҳақ таолонинг ваъдаси яқинлашмоқда.

Илло, хасислик ва зикналик — заволамомати. Фиръавн денгизга фарқ бўлган куни унинг ошхонасида иккитагина қўй сўйилган экан, холос.

Қисадан ҳисса шуки, халққа нон берган одамнинг умри узоқ бўлади, хасислик эса заволамом олиб боради.

ИБРАТНОМА

Tolstoy suygan hikmatlar

Ҳеч қачон касал бўлмайдиган соғлом ва мустаҳкам вужуд, ҳеч қачон йўқолмайдиган бойлик ёки абадий турадиган олиймақом ҳокимият йўқ. Буларнинг бари — тез ўтиб кетадиган, омонат нарсалар. Ҳаётини шундай ўткнчн нарсаларга бағишлаган инсон доимо кўрқув, ҳаловатсизлик, азоб ва қайғу ичида яшайди.

Эпиктет

Ҳар қандай нарсанинг ибтидоси ва интиҳоси бор. Дунёда бирон бир иш йўқки, боши ва охири бўлмаса. Кимки, ҳар бир нарсанинг боши қаердаю охири қаердалигини тўғри англаб етса, ҳақиқатга яқинлашган бўлади.

Конфуций

Сени ҳурмат қиладиганларнинг сони эмас, сифати қизиқтирсин: аҳмоқларга ёқмаслик — инсон учун мақтовга сазовор фазилат.

Сенека

Ўзингиз ишонч ҳосил қилмаган нарсаларни болаларга ўргатманг; мабодо болаликнинг беғубор онларида унинг хотирасига ниманидир жойлаб қўймоқчи бўлсангиз, хушёр бўлингки, бу нарса зинҳор ёлгон бўлмасин.

Жон Рескин

Лев Толстой — “бўйи баробар китоб ёзган”, жаҳоний тамаддун тараққиётига улкан ҳисса қўшган буюк аллома. Онгли ҳаётини овлоқ бир гўшада — Ясная Поляна қишлоғида ўтказган донишманднинг кундалигида қолган дунё халқларининг ҳикматларини мутолаа этар эканмиз, яна бир бора ул зот чинакам маънода улкан тафаккур соҳиби бўлганига ишонч ҳосил қиламиз.

Ҳақиқатнинг ўзигина эмас, балки уни ахтариш ҳам кишига ишонч ва хотир-
жамлик бағишлайди.

Блез Паскаль

Дунёда инсоннинг асл қиёфасини фош этувчи ҳақиқатдан кўрқкишдан бат-
тарроқ бахтсизлик йўқ.

Блез Паскаль

Донолар сўзлари билан қилаётган ишлари бир-бирига тўғри келмай қоли-
шидан кўрққани учун қуруқ гапларни ҳеч қачон гапирмайди.

Хитой мақоли

Кимки ўзини улуғласа, тангри уни ерга уради, кимки ўзини хокисор тутса,
тангри уни улуғлайди.

“Талмуд”дан

Донишманд одамнинг хатолари қуёш ёки ой тутилишига ўхшайди. Бу хатони
ҳам, унинг қандай тузатилаётганини ҳам ҳамма кўриб туради.

Хитой мақоли

Адашишнинг минг бир йўли бор, ҳақиқатга эса биргина йўлдан борилади.

Жан-Жак Руссо

Ҳақиқат — ҳамиша ҳақиқатлигича, зулм — зулмлигича қолади. Фақат аҳмоқ
одамгина зулм ўтказа туриб, уни кимнингдир фаровонлиги учун қиляпман, деб
айтиши мумкин.

Жон Рескин

Нимани билишингни ва нимани билмаслигингни бил — ҳақиқий илм шу.

Хитой мақоли

Қаердаки ҳақиқат излаш бошланса, ўша жойда ҳамиша ҳаёт бошланади;
ҳақиқат излаш тўхтаган заҳоти ҳаёт ҳам тўхтаydi.

Жон Рескин

Инсон осмону фалақдан келадиган кулфатлардан бир илож қилиб кутулиб
қолиши мумкин, аммо ўзини ўзи рўбарў қиладиган кулфатлардан омон қолиши-
нинг сира иложи йўқ.

Шарк ҳикмати

Шундай яшагинки, гўё сен ҳозироқ ҳаёт билан видолашяпсан, қолган умринг
гўё бахтли тасодиф туфайлигина бир сонияга сенга тўхфа қилинган.

Марк Аврелий

Тугилганида қандай покиза ва бегуноҳ бўлса, ўлаётган чоғида ҳам шундай
покиза ва бегуноҳ одамга олқишлар бўлсин.

“Талмуд”дан

Ўзидан юқори нарсани ўз даражасига тушира олган, ўзидан пастда турган
нарсани ўз даражасига кўтара олган, бутун мавжудотни ўзига тенг ва қардош
билган одамгина ҳақиқий файласуф ҳисобланади.

Карлейль

Илоҳий тафаккур худди ёй ва ўқни қаттиқ тортиб турган инсонга ўхшаб ҳара-
кат қилади. У кимки юқорида бўлса, ўшани пастга туширади, кимки пастда бўлса,
уни юқорига кўтаради, мол-мулки ошиб-тошиб ётгандан олиб, муҳтожга беради.

Конфуций

лангнинг келажagini ўйла». Бундан чиқадиган ҳаётини хулоса шуки, ўзидан муносиб зурриёт қолдириш, ўз фарзандини ҳақиқий инсон қилиб тарбиялаш зарурати ота-онанинг маънавий-ахлоқий оламида, охир-пировардида эса бутун оилада тегишлича ўзгариш ёсашни талаб этади.

Бу масалага жамият миқёсида қарайдиган бўлсак, аслида мамлакатда амалга ошириладиган кенг қамровли ислохотлар ҳам кўп ғайридан янги инсон, янги авлод тарбиясики қаратилганини кўриш мумкин. Бу ҳақиқат, йиниқса, бизнинг юртимизда олиб борилаётган янгиланиш ва ўзгаришлар жараёни мисолида яққол тасдиғини топмоқда. Давлатимиз раҳбари нутқ, маъруза, суҳбат ва интервьюларида мамлакатимизда амалга оширилаётган ислохотлардан кўзланган бош мақсад инсон манфаатларини рўйибга чиқаришга эришиш эканини доимо таъкидлаб келадилар. Ватанимизда соғлом ва баркамол авлодни вояга етказиш борасида қилинаётган хайрли ишлар янги инсонни тарбиялаш жамиятимиз ҳаётининг маъно-мазмунига айланиб бораётганининг яна бир далилидир. Айниқса, истиқлол йилларида оилани мустақамлаш, тарбия соҳасидаги миллий қадриятларимизни тиклаш йўлида амалга оширилган ишлар таҳсинга сазовордир. Зеро, ёш авлод тарбиясига илк даврдан, яъни боланинг оиладаги шаклланиш йилларидан

этибор қаратилиши жамиятда келгусида туғилиши мумкин бўлган кўпдан-кўп муаммоларнинг олдиндан бартараф этилишига сабаб бўлади. Масалан, бир ноқобил одамни қайта тарбиялаш, унинг жамият учун зарарли бўлган хатти-ҳаракатларига барҳам бериш йўлида қанча куч, қанча маблағ сарфлашга тўғри келади. Бундай нолойиқ одам дастидан жамоатчилик қанча озор чекиши мумкин. Ҳолбуки, ўшанақа одамлар вақтида оила муҳитида, яъни ўз «уя»сида тўғри тарбия топса эди, жамиятнинг улاردан кўрадиган зарари ҳам камайган бўлур эди. Шунинг учун бугунги кунда мамлакатимизда оилани мустақамлашга қаратилган катта этибор келажакда юртимизда ҳамма бахтли яшайдиган озод ва эркин жамият барпо этишнинг муҳим шартларидан бири сифатида улкан аҳамиятга эга. Японлар энг яхши сармоя — келажак авлод камоли учун сарфланган сармоя, деб ҳисоблар эканлар. Бизнинг мамлакатимизда оила мустақамлиги, соғлом ва баркамол авлод тарбияси учун сафарбар этилаётган барча имкониятлар ҳам буюк келажак йўлида сарфланаётган бебаҳо сармоя-дир, десак, сира ҳам хато бўлмайди.

Фарида СОИФНАЗАРОВА,

фалсафа фанлари номзоди, доцент

Ikki manbaga tayangan q'oya

Маданиятни бир уммонга қиёс қилсак, унинг ҳаётини икки оқим белгилайди: бири — унинг ўзига йўналган, яъни алоҳида олинган ҳар бир маданият ўзига хослик доирасида қолишга интилади; иккинчиси — ташқарида йўналган ёки бошқача айтганда, у ўзга маданиятлар билан мулоқотга интилади. Айни шу икки оқим маданиятларни ҳаракатга келтиради, тарих сахнидаги умрининг давомийлигини таъминлайди. Бу икки оқим ўртасидаги мувозанатнинг бузилиши миллий маданиятнинг таназзулига олиб келади. XX аср бошларида халқни мустамлака қарамлигидан халос этиш ва юртни тараққиёт сари етаклаш орсусида яшаган тараққилар бунга яхши англаган.

Қолоқлик ва тарқоқлик ҳолатига тушган юрт ва оломонни жаҳолат ботқоғидан олиб чиқиш ва тараққиёт йўлига бошлаш учун халқ онгини маърифат нури билан ёритмоқ ва энг муҳими, шахс мақомини ўзгартирмоқ зарурат пайдо бўлди. Шунинг учун ҳам қомил инсонни тарбиялаш, баркамол авлодни шакллантириш жадид зиёлиларининг бош мақсадига айланди. Адабиётда янги замон қаҳрамони образи шаклланди.

А.Авлонийнинг «Биз ва Сиз» драмасидаги Камол, Ҳожи Муиннинг «Эски мактаб, янги мактаб» пьесасидаги Комилбой, «Мазлума хотин»даги муаллим, Абдулла Бадрийнинг «Жувонмарг» асаридagi Жўракул, Абдулла Қодирийнинг «Бахтсиз куёв» пьесаси-

даги элликбоши, М.Бехбудийнинг «Падаркуш» асаридagi Домла ва Зиёли, Чўлпоннинг «Кеча ва кундуз» романидаги Мирёкуб сафарда танишган жадид йигит каби қатор образлар ана шундай янги замон қахрамонларидир.

Хўш, жадидлар наздида замона кишиси қандай бўлмоғи лозим? Қандай сифатларга эга бўлган кишилар ўз миллатини зулм исканжасидан халос этишга қодир? Истиклол ва юрт равнақи қайғуси билан яшаган жадидчилар замон кишисининг сиймосини белгилашда икки манбадан озиқ олдилар, бир томондан, улар миллий аъёналарга суюнган бўлса, иккинчи томондан, Овруро тажрибасига мурожаат этган.

Даврининг илгор кишиларидан бўлган, 1887 йили ҳаж сафарига йўл олиб, Шарқ мамлакатлари қатори София, Афина, Рим каби қатор Овруро шаҳарларида бўлган, ўндан ортиқ тилни ўрганиб, Фарб адабиёти ва маданиятига ихлос қўйган Исҳоқхон Ибрat ҳам халқини тараққий толган халқлар илм-фани, адабиёти ва санъатидан баҳраманд этишга кўп куч-қувват сарфлаган. У «Миллатни ким ислоҳ этар?» мақоласида одоб-ахлоқ тарбияси диний уламолар зиммасида эканини таъкидлайди: «Бизнинг фикримизча, мунинг дафъу ислоҳига уламо ҳазрати камари ҳиммат боғлаб, муқаддас меҳробу минбардан ваъз сўйлаб, аҳолига аҳкоми шариатни билдирув, Байтуллох ҳукминдаки масжид ва жомеъларда эртлаво кеч амир ба маъруф ва наҳи аз мункир этиб, халойиқ англайтурғон бир тил илан панду насихат этсалар ҳам мунинг ҳеч қўймадан... доим мухталиф мавзулардан баҳс этсалар, албатта, таъсирсиз қолмас».

Чўлпоннинг «Кеча ва кундуз» романидаги «ғоя ташувчи» умумлашма образ ҳисобланиши — жадид йигит ҳам Мирёкубга панднасихат қилар экан, «Ибтидоий тарбияни... миллий мактабларда бериш керак»лиги, «илгари миллий ҳиссини ўстириб, ўз миллатини танитиш» лозимлиги ҳақида гапиргани.

Туркистон жадидлари томонидан устоз сифатида эътироф этилган Аҳмад Заки Валидий Тўғон эса мусулмон ўлкаларининг истиқболини миллий ва диний аъёналардан холи кўрмаган эди. Узининг «Хотиралар» китобида рус олими Катанов билан сўхбатини эслаб, халқни руҳий эврилишдан фақат исломий маданият, шарқона маънавий қадриятларгина асрай олиши мумкинлигини айтган.

«Маданият тўлқинлари Осиёдан кўчиб, Овруро қитъасини босган», маҳаллий мутаассиб гуруҳлар ислоҳотларга тиш-тирноқлари билан қаршилик кўрсатиб, халқни ортага

— жаҳолат ботқоғига тортаётган бир даврда жадидлар Овруронинг илгор тажрибасига, хусусан, Овруро фалсафаси ва адабиёти талқинидаги инсон концепциясига мурожаат этишга, Овруро «маданиятига киришмакка» интилади. Улар ўша давр шароитида инсон тарбияси соф миллий замин доирасида қолиши миллатнинг равнақини чеклаб қўйиши мумкинлигини яхши тушунганлар. Шунинг учун ҳам ўз изланишларида Фарб та мойилларига мурожаат этганлар.

Жадид зиёлилари Овруро ва рус маданияти билан таниш бўлган. Сиддиқий-Ажий «Ойна» журналининг 1914 йил 30-сонида эълон қилинган «Орзу ва хаёл» мақоласида миллат истиқболни ҳақида қайғуриб: «Эй мусулмонлар! Хоби гафлат ва жаҳолатдан уйғонингизки, маориф офтоби Мағрибдан чиқа бошлади», дея хитоб қилиши бежиз эмас эди. Овруро маданияти, Овруро кенг тарқалган турли назариялар, хусусан, инсон концепцияси турли йўллар билан жадидлар дунёқарашининг шаклланишига таъсир ўтказиб бошлади. Хусусан, Абдурауф Фитрат авлод тарбияси ҳақида фикр юритиб: «Дунё курашининг умумий майдонига ўхшайди... Ҳар бир киши баркамоллик ёшига етган, ўз саодатининг таъминини учун шу майдонга кирмасдан иложи йўқлар. Бу қурашда ғолиб чиқиши учун уч хил ўлчов қуролига (салоҳи) эга бўлиш керак», деб ёзади ва бу уч салоҳни — саломатлик, солим фикр, ахлоқи сано деб белгилайди. Фитратнинг «ўз саодатини таъмин этиш» ҳақидаги фикри Фарб маърифатпарварлари орасида кенг тарқалган Локк, Гельвеций, Вольтер каби Овруро маърифатчилари илгари сурган «онгли эгоизм» ғоясига яқин эканини кўриш қийин эмас.

Жадидлар Фарб мамлакатларининг маънавий ҳаётида миллий аъёналаримиз, халқимиз руҳиятига тўғри келмайдиган жиҳатларни инкор этган ва қомил инсонни тарбиялашда миллийликни бош мезон деб билганлар. Шу билан бирга, улар ўтмиш адабиёти ва унда ўз ифодасини толган қомиллик асосларининг давр талабларига тўлиқ жавоб бермаслигини ҳам англаганлар. Хусусан, Чўлпон «Улғу хиндий» мақоласида: «Навоий, Лутфий, Бойқаро, Машраб, Умархон, Фазлий, Фуқрат, Муқимийларни ўқиймен: бир хил, бир хил» дея хитоб қилар экан, бу улғу шоирлар ижодини инкор этгани ёки қадрламагани тўғрисида эмас, кишиларни айни замондаги билимлар билан қуроллантириш, жамиятни тараққийёт сари етаклай оладиган инсонни тарбиялаш ниятида эканини ва бунда уларнинг нафи озлигини кўрсатади.

«Миллатнинг маънавий отаси» Мунаввар

Қори ҳам «Бизни жаҳолат — жаҳли мураккаб» мақоласида таълим тизими ҳақида фикр юратар экан, Фузулий, Навоий, Хўжа Ҳофиз ва Бедил кабиларнинг «мушкул манзума» китобларини болалар учун «дунёи ва охирага фойдаси ўлмагон» деб баҳо беради ва дарҳол: «Мани бу сўзимдин... бу улуг зотларни таҳқир қилди, деб гумон қилмасун» дея огоҳ этади ва ўтишининг улуг зотларини инкор этмаган ҳолда: «Фузулий ўрнига илми қироат, Навоий ўрнига масоили этиқодия, Хўжа Ҳофиз жойига масоили амалиёт, Бедил бадалига илми ҳисоб ўқутулса, дин ва дунёси учун қанча фойдалар ҳосил қилиб мусулмон ўлур», деб ёзади.

Ғарб ва Шарқ инсоншунослигини пайванд қилишга интилган жадид ёзувчиларнинг биргина ижодий қаҳрамонларига берилган таърифларидея комиллигининг замонага мувофиқ «оврупоча андоза»си яққол кўзга ташланади.

Маҳмудхўжа Беҳбудий ўзининг «Падаркуш» драмасидаги зиёли тили билан давр қаҳрамонини тарбиялаш хусусида шундай фикр юртади: «Олими замоний бўлмоқ учун болаларни аввало мусулмоний хат ва саво-

дини чиқаруб, зарурияти диния ва ўз миллатимиз тилини билатурдан сўнгра ҳукуматимизни(нг) низомли мактабларига бермоқ керакдур... сўнг Петербург, Москов дорилфунунларига юбориб, доктурлик, закунчилик, инженерлик, судьялик, илми санъат, илми иқтисод, илми ҳиммат, муаллимлик ва бошқа илмларни ўқитмоқ лозимдур».

Хулоса қилиб айтганда, жадидлар замон кишининг комиллик сифатларини белгилашда икки манбадан озиқ олдилар: бир томондан, миллий ва исломий аъналарга, хусусан, мутасаввуф алломаларнинг комил инсон ҳақидаги таълимотларига таянган, уларни замон талабларига мувофиқ тарзда ривожлантирган бўлсалар, иккинчи тарафдан, Оврупо фалсафаси ва адабиётида ўз талқини топган инсон концепциясидан давр ва ўзига хос маҳаллий муҳит, халқнинг турмуш тарзи хусусиятларини эътиборга олган ҳолда унумли фойдаландилар.

Улугбек САИДОВ,

Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги Давлат ва жамият қурилиши академиясининг ўқитувчиси

Tenglikda kenglik bu'loin!

Аёллар ўртасида турли соҳада етук мутаҳассислар кўпайиб бораётди. Улар ўз ҳуқуқлари учун тинмасдан курашмоқдалар. Лекин дунё миқёсида хотин-қизлар ҳар кун камситилади, жисмонан таҳқирланади. Жинсий таҳдид, тенгсизлик, кимларгадир бўйсунуш, сабабсиз дўппослашга чидаш ва шу каби бошқа ҳолатлар аёлларни ижтимоий, иқтисодий ва ҳуқуқий жиҳатдан муштилари-чўри, мақомига тушириб қўяди.

Оила — жамиятнинг асосий таянчи ҳисобланади. Оилани мураккаб ижтимоий институт дейиш мумкин, чунки ҳар бир оилада бошқасига ўхшамаган ўзига хос муносабатлар қарор топади. Ҳар бир оиладаги гендер муносабатлари кўп жиҳатдан тарихий, маданий-ҳуқуқий муҳит, ижтимоий-иқтисодий шартлар билан белгиланади.

Гендер тенгсизлигининг энг кўп учрайдиган ҳолати ҳам, афсуски, оилада бўлади. Лекин мазкур муаммони ҳал қилиш қи-

йинроқ кечади. Оила муносабатлари аги тенгсизликни аниқлаш ва экспертиза қилиш мумкинлиги мазкур муносабат билан оила аъзоларининг шахсий ҳаёти ўртасида чегара ўтказилишини тақозо этади. Гендер тенгсизлигини бартараф этиш инсонларнинг бошқа ҳуқуқларига путур етказмаслиги лозим.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг эркак ва аёл тенглиги ҳақидаги 46-моддаси, «Оила Кодекси» ҳам, аслида, тенгликни таъминлашга қаратилган қонун ҳужжатларидир. Лекин, шунга қарамай, қонунчилик даражасида белгилаб қўйилган аёл ва эркак тенглиги билан реал ҳаётдаги ҳолат ўртасида узилиш бор. Бу ўринда қонунчилик ҳужжатларлари қай даражада гендер тенглиги нуқтаи назаридан ҳаётга татбиқ этилаётгани муҳим аҳамиятга эга.

Оиладаги гендер тенглиги ҳақида гапириш бизнинг жамиятимиз учун одатий ҳол

эмас, шунинг учун бу масала ниҳоятда эҳтиёткорликни талаб этади.

Аёлларнинг эмансипация учун (ўз оздиги ва эркинлиги учун) курашиши бизда ғайритабиий туюлиши турган гап. Чунки ўзбек аёллари табиятан исёнкор бўлсалар-да, кўп асрлик оилавий мутелик уларни ўз дардини ичига ютиб яшашга ўргатиб қўйган.

Ҳар бир давлатнинг аёл ҳуқуқлариغا муносабати, аёл ҳуқуқларининг тараққиёти бир-биридан фарқ қилади. Оврупода аёл ҳуқуқлари учун мунтазам курашиб келинган. Бу кураш икки даврга бўлиб ўрганилади: биринчи давр 1850-1920 йиллар бўлса, иккинчи даври XX асрнинг 60-йилларидан бошланади.

Шарқ билан Ғарб ўртасида инсон ҳуқуқлари тушунчасига ёндашиш масаласида ҳам тафовут мавжудлигини эътироф этишимиз лозим.

Агар Оврупода гендер тенгликка аёлларнинг саъй-ҳаракатлари, турли хил тўқнашувлар, қурбонлар эвазига эришилган бўлса, 1917 йилги Россиядаги давлат тўнтарышидан кейин «дунёнинг олтидан бир қисми»да қоғозда бўлса-да, аёл ва эркак тенглиги эътироф этилган. Уша пайдан бошлаб янгича оила муносабатлари ва уларни тартибга солиб турадиган янги меъёрлар пайдо бўлган.

Лекин шўро тузумининг «ура-ура»чиликка асосланган аҳмоқона кампаниялари (масалан, 30-йиллардаги «Ҳужум» ҳаракати) кўп ҳолларда житимой-майий ахлоқни издан чиқариб юборади: фоҳишабозлик, ичкилик-бозлик, маишатпарастлик каби иллатлар кундалик ҳодисага айланиб қолади. Қолаверса, шўравийларнинг сохта ташвиқотларига чипа-чин ишонган юзлаб соддадил нурхонлар, гулсаралар нобуд бўлди.

Бугунги кунга келиб мустақил Ўзбекистонда аёл ва эркакнинг тенг ҳуқуқли эканлиги барча қонунчилик ҳужжатларида ўз аксини топган. Яъни, гендер тенгсизликни келтириб чиқарувчи ҳолатларга қонуний зарба берилган. Лекин бу қонунни тўғри қўллаш билиш лозим, акс ҳолда яхшилик категорияси беихтиёр ёмонлик категориясига айланиб кетиши мумкин. Айниқса, бу ҳолатни инсонларнинг репродуктив ҳуқуқлари соҳасида тўғри татбиқ этиш мумкин аҳамиятга эга.

Ўзбекистон ҳуқуқшунослигида гендер ҳуқуқи билан бир қаторда репродуктив ҳуқуқлар тушунчаси ҳам анча янги бўлиб, ҳали унча ўрганилмаган соҳа ҳисобланади. Бу борада илмий-назарий ишлар, таҳлилий фикр-мулоҳазалар деярли йўқ. Аёлларнинг репродуктив ҳуқуқлари кўпроқ Ғарб социологлари томонидан ўрганилган.

Репродуктив ҳуқуқлар — бу инсон ҳаётининг ҳеч ким, ҳатто энг яқин кишиси томонидан ҳам назорат қилиниши мумкин бўлмаган жиҳатларидир.

Репродуктив ҳуқуқларга етарли аҳамият берилмаслиги оқибатида Оврупо мамлакатларида, Россияда туғилиш ҳалокатли даражада камайиб кетган бўлса, Ҳиндистон ёки Хитой каби мамлакатларда бунинг аксини кузатиш мумкин. Бу масалаларни таҳлил қилиш нафақат ҳуқуқ соҳасининг, балки ахлоқ фанининг ҳам долзарб муаммоси саналади.

Аборт қилишга қарши ҳаракатларнинг ҳаддан ташқари шов-шув бўлиши оқибатида яширинча абортларга эҳтиёж пайдо бўлди. Бу, ўз навбатида, оилани режалаштириш, туғиш ёши ва ҳомилдорлик ўртасидаги муддатни белгилаш каби масалаларни келтириб чиқарди.

Кези келганда Ўзбекистон ҳуқуқшунослигида умуман ўрганилмаган «тиббий ҳуқуқ» соҳасини ҳам четлаб ўтиб бўлмайди.

Репродуктив ҳуқуқ соҳаси яхлит мажмуадан иборат бўлиб, ҳуқуқ соҳаларидан биронтаси ҳам уни тўлиқ қамраб олган эмас. Репродуктив ҳуқуқларни инсон ҳуқуқининг таркибий қисми сифатида ҳуқуқ назарияси, ҳалқаро ҳуқуқ, конституцион ҳуқуқ, оила ҳуқуқи ва бошқа соҳалар таркибида ўрганиш лозим.

Тиббий ҳуқуқнинг ўрганилмагани аёл ва эркак репродукциясини тўлиқ акс эттиришга йўл бермайди. Энг жиҳдий муаммолар қаторида аборт қилиш, она ёки ота бўлиш ҳуқуқларини кўрсатишимиз мумкин.

Аборт ёки туғишга мажбур қилиш аёл репродуктив ҳуқуқларининг бузилиши сифатида қаралса, назаримизда, аборт ва туғишга ружат бермаслик ҳам ҳуқуқбузарлик деб қаралиши лозим.

Бизга маълумки, католик черкови ҳар қандай абортни қатъий қоралайди, унга расмий таъқиқ қўяди ва биомедицина ютуқларини, яъни янги репродуктив технологиялар ёрдамида эмбрион ҳосил қилиниши табиат қонунларига қарши бориш билан баробар, деб баҳолайди. Шу ўринда эмбрионнинг ҳуқуқий мақоми ҳақида айрим мулоҳазаларимизни айтиб ўтмоқчимиз.

Аборт қилиш масаласи қай йўсинда ҳал қилинишидан қатъи назар, эмбрионнинг ўз онтологик мақоми мавжуд. Аёл қорнида ривожланаётган эмбрион бирмунча вақт аёл танасининг таркибий қисми деб қаралиши, аёл эса ўз танасига нисбатан қандай муносабатда бўлиш ёки бу борада бирор қарор қабул қилиш масаласида эркин бўлиши керак. Чунки аборт қилиш учун эрнинг ружсатини олиш аънанаси аёлни исталмаган ҳомилани кўтариб юришга, мажбурий туғишга сабаб бўлади.

Мазкур ҳолат инсон ҳуқуқлари, айниқса,

аёлларнинг репродуктив ҳуқуқларининг бузилиши ҳисобланса-да, бироқ айрим мамлакатларнинг қонунларида «ижобий» ҳал этилган. Масалан, 1993 йили Польшада тиббий абортларни тақиқлаш ҳақида қонун қабул қилинди.

Янги репродуктив технология ривожланиб бораётган бир даврда «in vitro» ҳосил қилинган эмбрионлар, конзервланиб сақланаётган эмбрионлар, сунъий йўл билан уруғлантирилган эмбрион сонининг керагидан ортиқ тайёрланиши, онанинг биологик ва юридик мақоми, шунингдек, ортиқча тайёрланган эмбрионлар тақдирини ҳал қилиш, уларнинг ҳуқуқий мақоми белгилаш каби ўнлаб янги муаммолар пайдо бўлади.

Афсус билан қайд этиш лозимки, ўзбек ҳуқуқшунослигида бу масалалар ҳали кўтарилгани йўқ ва гендер ҳамда репродуктив ҳуқуқлар соҳасида ўнлаб муаммолар ўз ечимини кутиб турибди.

Гендер тенглик категорияси бир жойда қотиб турмайди. У жамиятнинг ижтимоий-иқтисодий, ҳуқуқий ва сиёсий ҳолатига қараб доимо ўзгариб бораверади. Шунинг учун гендер симметриясининг бузилиш ҳоллари кузатилади. Гендер тенглик мавжуд бўлиши учун репродуктив ҳуқуқларни мукамал ўрганиш, таҳлил қилиш, оилани режалаштириш каби йўналишларни ҳуқуқий тадқиқ этиш талаб қилинади.

Хулоса қилиб айтиш мумкинки, ҳуқуқшунослар олдида турган долзарб вазифалардан бири — гендер тенглиги ва репродуктив ҳуқуқлар таъминланишининг ҳуқуқий базасини яратиш ва ушбу ҳолатларнинг мақоми белгилашдан иборат. Аёл ва эркак тенг ҳуқуқга эга бўлиши билан бирга, тенг имкониятларга ҳам эга бўлмаса, адолат бузилади.

Бундан ташқари, жамиятда, айниқса, эркаклар орасида кенг тарқалган қонунлар бўйича аёллар эркаклар билан тенг ҳуқуқга эга, ҳатто айрим ҳолатларда алоҳида нормалар уларнинг имкониятларини эркакларникидан юқорироқ қўйган, уларга нисбатан турли энгиллик ва имтиёзлар берилган, деган фикрларни инкор этиб, жамиятдаги гендер ва репродуктив ҳуқуқлар борасидаги сийқаси чиққан қолиплардан фарқли ўлароқ, янги дунёқарашни шакллантириш мўҳимдир.

«Аёллар ҳуқуқи масаласида муаммо йўқ, уларнинг барча ҳуқуқлари таъминланган» қабилидаги сохта ваъзхонликдан амалий ҳаракатларга ўтиш керак. Энг аввало, бу борадаги таълим ва тарбия кўнгилдагидек йўлга қўйилиши лозим.

Бир сўз билан айтганда, тенгликда кенглик бўлсин!

Гулчехра МАТКАРИМОВА,

Ташкент давлат Юридик институтининг доценти

Ҳазонинг муқаррарлиги

Мамлакатимизда бозор иқтисодиётига асосланган демократик ҳуқуқий давлат қуриш йўлида амалга оширилаётган туб ислохотлар бугунги кунда жиноятчиликка қарши кураш шакли ва усулларининг ўзгартирилишини тақозо этмоқда. Жамиятдаги айрим салбий ҳолатларни бартараф этишда маънавий-маърифий ишлар кўлами ва таъсирчанлигининг ортиб бориши ҳам жиноятчилик ҳамда ҳуқуқбузарликнинг олдини олишда муҳим восита сифатида хизмат қилаётир.

Масаланинг ана шу жиҳатларини назарда тутиб, Президент Ислам Каримов Олий Мажлиснинг иккинчи чақирғиқ бешинчи сессиясида шундай деган эди: «Жиноятчиликнинг олдини олиш, унга қарши курашиш самарадорлиги ҳазонинг оғирлиги ва шаф-

қатсизлиги эмас, балки биринчи навбатда, қонунни бузган шахснинг ҳазонинг муқаррарлигини нечоғли англашига боғлиқ.

Ҳазонинг муқаррарлиги жиноятчиликнинг олдини олишда самарали, таъсир кўрсатувчи омиллардан ҳисобланади. Шу билан бирга, миллий аъёнларимиз руҳида тарбияланган кўгина фуқароларимизга содир этган жинояти учун сўроқ ёки тергов ишлари бошланганининг ўзиёқ тегишли хулоса чиқариб олиш ва қонунни бошқа бузмаслик учун кўп ҳолларда кифоя бўлади» (Каримов И.А. Адолат — қонун устунлиги. «Халқ сўзи», 2001 йил, 30 август).

Жиноятчилик ва ҳуқуқбузарликнинг олдини олиш жиноятчиликка қарши кураш назарияси ва амалиётининг марказий муаммо-

си бўлиши билан бир қаторда шу ишга барча давлат органлари ва ижтимоий бирлашмаларнинг асосий мақсади ҳамдир.

Ушбу мақолада давлатга қарши фаолият, жумладан хоинлик жиноятининг олдини олиш масаласининг айрим жиҳатларига тўхталмоқчимиз.

Давлатга хоинлик қилишнинг олдини олиш чоралари турли белгиларига кўра таснифланиши мумкин. Унинг муҳим таснифий белгиларидан бири — таъсир этиш усули ва механизми ҳисобланади. Мазкур чоралар рағбатлантириш, жазолаш, олдинги ҳолатни тиклаш ва хавфсизлик кабиларни қамраб олади. Бинобарин, улар мақсад ва вазифаси, мазмун ва моҳияти, қўлланиш муддатига кўра бир-биридан фарқланади.

Масалан, қонунда кўрсатилган ҳолатлар мавжуд бўлганда қўлланиладиган хавфсизлик чораси жисмоний ва юридик шахслар фаолиятини мажбурий чеклаш ҳам ҳисобланади. Аммо ушбу таъсир тури илмий адабиётда жуда ҳам кам ўрганилганга қарамадан амалиётда кенг қўлланилади. Жумладан, ҳозирги вақтда халқаро террористни фақат муайян хавфсизлик чораси натижасида қўлга олиш мумкин. Зеро, бундай ҳолларда жазо қўллаш натижа бермайди.

Бошқа ҳолларда, жумладан, Ўзбекистон мустақиллигига қарши фаолият юритувчи айрим экстремистик кучларга ёрдам берувчи шахсни жазолашдан кўра, унга маънавий-руҳий жиҳатдан таъсир этиш (ватанпарварлик, ўз-ўзини англаш, сиёсий хушёрлик, давлатга хоинлик қилувчиларга мурасасиз бўлиш руҳида тарбиялаш) яхши натижа беради (Уголовный кодекс Республики Узбекистан: научно-практический комментарий. Т., 1996, 195-бет).

Бизнингча, мазкур масала ижобий ҳал этилиши учун ахборот-таҳлил ва криминологик тадбирларни ўтказиш, давлатга хоинлик қилишга қарши курашнинг стратегияси-

ни ишлаб чиқиш, жиноятчиликка қарши кураш режасини амалга ошириш, мамлакатдаги мавжуд вазиятдан келиб чиққан ҳолда уни ўз вақтида ўзгартириб бориш, бу каби жиноятларни илмий асосда кенг ўрганиш ва унинг натижаларини амалиётга жорий қилиш лозим.

Шу маънода, мамлакатимиздаги ҳуқуқни муҳофаза қилиш органлари тузилмалари зиммасига қуйидаги вазифалар юклатилган:

— давлатга хоинлик қилиш жиноятини содир этишга таъсир кўрсатувчи сабаб ва шароитларни аниқлаш ҳамда уларни бартараф этиш учун тегишли чоралар ўтказиш; турли вазирилик, идора ва ҳоқимликларда, тижорат тузилмаларига оид тахлилий ахборотларни тўплаш ва криминоген ҳолатлар ҳақида хабардор бўлиш;

— давлатга хоинлик қилиш жинояти бўйича бевосита аҳоли ўртасида ва оммавий ахборот воситалари орқали ҳуқуқий тарғибот, тушунтириш ишларини ташкил этиш;

— давлатга хоинлик қилиш жинояти бўйича ҳуқуқни муҳофаза қилиш органларига оператив ва методик жиҳатдан раҳбарлик қилиш; халқ посбонлари, маҳалла кўмиталари ва бошқа ўз-ўзини бошқариш органлари билан ҳамкорлик алоқада бўлиш;

— вояга етмаганлар иши бўйича комиссия ва бошқа манфаатдор ташкилотлар билан ҳамкорликда болалар назоратсизлиги ва жиноятчиликка қарши тадбирлар ўтказиш, ҳуқуқбузарликка мойил бўлган ўсмирларни аниқлаш ва улар билан тегишли тушунтириш ишларини юритиш;

— жазони ўтаб чиққан шахсларнинг ишга жойлаштишига ва жамиятга мослашишига ёрдам бериш ва улар устидан доимий назорат олиб бориш.

Азиз МИРЗАЕВ,

Тошкент давлат Юридик институтининг тадқиқотчиси

Shahar ekologiyasi

Маълумки, 1900 йилгача урбанизация (шаҳарлаштириш) жараёни асосан Фарб мамлакатларида жадал ривожланган. Ундан кейинги даврда, айниқса XX асрнинг иккинчи ярмида ривожланаётган мамлакатларда ҳам бу жараённинг кучайиши кузатилган.

Умуман олганда, шаҳар аҳолиси сайёра-

миз аҳолисига қараганда тезроқ кўпайиб бормоқда. БМТ маълумотларига кўра, 1975 йилда дунё аҳолисининг 39 фоизи шаҳарларда яшайётган бўлса, 2025 йилга келиб бу кўрсаткич 65 фоизни ташкил этиши кутилмоқда.

Таъкидлаш жоизки, ҳозирги вақтда йirik шаҳарларга хос техникавий ва техноло-

гик тараққиёт, саноат корхоналарининг кўпайиб бориши, аҳолининг тобора зич жойлашуви мазкур ҳудуд экологик ҳолатининг кескинлашуви билан бир қаторда ижтимоий инфратузилма фаолиятига ҳам салбий таъсир этмоқда. Шу боис экологик ҳолат йирик шаҳарлар — мегаполислар яшовчанлигининг асосий омилга айлиб бормоқда.

Сирасини айтганда, «экология» тушунчаси ўсимлик ва жониворларнинг атроф-муҳит шароитига мослашувини англатади. Ҳўш, ноорганик тизимда бу жараён қандай кечади? Масалан, мегаполисининг атроф-муҳит ҳолатига мослашуви ҳақида сўз юритиш мумкинми? Ўтган асрнинг 20-40-йилларида шаҳар социология илмий йўналишига асос солган америкалик олимлар Р.Парк, Э.Бёрджест ва Л.Уэрт мазкур масаланинг ўзига хос ечимини таклиф этган.

Барча йирик мавжудотларнинг табиий ҳудудда муайян тарзда жойлашуви туфайли ҳар хил биологик турларнинг гармоник уйғунлашувига эришилишини кўпчилик яхши билмайди. Америкалик олимларнинг фикрича, ана шу уйғунликнинг мазмун-моҳияти ва тамойилларини ўрганиш орқали йирик шаҳар — мегаполисда бунёд этилаётган турар-жой, корхона, муассаса ва ташкилот ҳамда дам олиш масканларини оқилона жойлаштириш мумкин.

Р.Паркнинг таккидлашича, шаҳар биоэкологияда бўлгани каби, табиий танлов жараёни орқали атроф-муҳитга мослашиб боради. Масаланинг моҳиятига оидликлик қиритиш учун чўл шароитида яшаётган ҳайвонот оламининг табиий муҳитга қай тарзда мослашиши ва муайян ҳудудда тез мослашувчан жониворлар томонидан эгаллаб олинган. Ўша ҳудуднинг чеккароғида жойлашган жониворлар эса ҳар жиҳатдан ноқулай шароитда яшашга маҳкум. Аммо ҳайвонот оламида қулай табиий шароит учун кураш, бир дақиқага бўлса-да, тўхтамайди. Ўз-ўзидан аёнки, бу курашда кучли, тез мослашувчанлик қобилиятига эга жониворгина устунлик қилиши мумкин.

Шунга ўхшаш жараёнларни йирик мегаполисларда ҳам кузатиш мумкин. Мисол тариқасида маълум маънода мегаполис мақомига эга бўлган мамлакатимиз пойтахтида рўй бераётган жараёнларга мурожаат этайлик. Маълумки, Тошкент шаҳрининг туманлари маъмурий-ҳудудий ҳолати, ижтимоий-жуғрофий жойлашуви ҳамда иқтисодий имкониятлари жиҳатидан анчагина фаркланади. Ма-

салан, Чилонзор, Акмал Икромов, Юнусобод туманлари асосан аҳоли истиқомат қиладиган турар-жойлардан ташкил топган бўлса, Мирзо Улугбек, Ҳамза, Миробод туманлари йирик саноат корхоналари жойлашган ҳудудлар ҳисобланади. Эътиборли жиҳати шундаки, илгарилари шаҳар атрофида қўплаб работлар жойлашган бўлиб, уларнинг ҳар бири ҳунармандчиликнинг муайян соҳасига ихтисослашган. У даврларда саноат корхоналари хосмаш келтириш ҳамда тайёр маҳсулотни олиб кетиш учун қулай жойда, асосан йўллар ёқасида қурилган. Бугунги кунда эса аҳоли тигиз истиқомат қиладиган туманда, ҳатто маҳалланинг қоқ ўртасида қўплаб корхоналар ишлаб турганини кузатиш мумкин. Бу ҳол ана шу ҳудудда яшаётган ва муайян корхонада ишлаётган аҳоли учун қулайлик туғдиради. Аммо унинг фаолияти оқибатида атроф-муҳитга ҳамда одамлар саломатлигига қандай зарар етказилаётгани таҳлил этилганмикин? Зеро, тараққий этган мамлакатларнинг бу борадаги тажрибасига таянадиган бўлсак, уларда йирик ишлаб чиқариш корхоналари шаҳарлардан ташқаридаги ҳудудларда ташкил этилаётганига ғувоҳ бўламиз.

Кейинги йилларда Тошкент шаҳрида ҳам шунга ўхшаш яъни аҳолининг имкон қадар саноат ҳудудларидан узоқлашуви ҳамда бозорлар атрофида жойлашуви кўзга ташланмоқда. Шаҳарнинг марказий қисмида эса йирик корпорациялар, банк, хизмат кўрсатиш корхоналари ҳамда қўплаб кўнгилчор, дам олиш масканларининг жойлашгани боис, бу ерда мулк сотиб олиш учун рақобат тобора кучайиб бораётганини кузатиш мумкин.

Илмий адабиётда шаҳарларнинг ижтимоий ҳаётдаги таъсири хусусида турли фикрлар мавжуд. Айрим олимлар шаҳарни инсоният тамаддуни яратган буюк маданият ўчоғи, тўхтовсиз ҳаракат ва яратувчанлик омили деб баҳолайди. Уларнинг фикрича, шаҳар иқтисодий ва маданий тараққиёт, муносиб турмуш кечириш учун барча шароитларни яратиш беради. Яна бошқа бир гуруҳ олимлар шаҳар тимсолида бир-бирига ёт, жиноятчилик авж олган тажовузкор одамлардан иборат жойни тасаввур қиладди. XIX—XX асрларда, шаҳарлаштириш жараёни кучайиб бorganи сари бир-бирига қарама-қарши бу икки ёндашув орасидаги кураш ҳам зўрайиб келган.

Шаҳарлардаги табақалашув жараёнининг кучайиши урбанистик экологияга оид социологик тадқиқотларнинг амалга оширилишига туртки берган эди. Ана шундай тадқиқотлар дастлаб ақл бовар қилмас тараққиёт сурь-

ати ва шу билан бир қаторда кескин ижтимоий зиддиятлари (ишсизлик, жиноятчилик каби) билан машхур бўлган Чикаго шаҳрида амалга оширилгани ҳам диққатга сазовордир. Эътиборли жиҳати шундаки, урбанистик экологиянинг Чикаго мактаби вакиллари Р.Парк, Э.Бёржест томонидан шаҳар ресурсларига эғалик қилиш учун ижтимоий кураш жараёни биринчилардан бўлиб теран таҳлил этилган эди.

Мазкур изланишлардан келиб чиқадиған

хулоса шундан иборатки, шаҳар қурилишида лойиҳалаш ишлари режа асосида амалга оширилиши баробарида атроф-муҳит муҳофазаси тегишли қоида ва талабларга зид бўлмаслиги лозим. Бу, ўз навбатида, «инсон — шаҳар — жамият» тизимининг барқарорлашувига хизмат қилади.

Гулчехра ТҶЛАМЕТОВА,

Тошкент Автомобиль йўллари институтининг ўқитувчиси

Кузгулардан бири

Тафаккур равнақини таъминлайдиган бадий ижод, илму фан, хусусан, тилшунослигимизда ҳам янгилашиш жараёни давом этмоқда. Мисол тариқасида филология фанлари доктори Фани Зикриллаевнинг («Фан нашриёти, 2000 йил) «Истиқлол ва она тили таълими» рисоласини кўрсатиб ўтиш мумкин.

Мазкур рисоладаги битта муҳим нуқтага диққатингизни жалб этмоқчимиз: «Отга берилган таърифдаги предмет сўзини ўзбек тилининг хусусиятига мос келади деб бўлмайди. Негаки, от инсон номини ҳам англатади, инсонни эса предмет деб бўлмайди. Буни олим эмас, талаба ҳам билади. Шунинг учун таърифдаги мазкур сўз мавжудот сўзи билан алмаштирилса тўғри бўлади. Отни жонли ва жонсиз предмет деб икки турга бўлиш ҳам рус тилининг хусусиятига мос келади. Чунки славянлар (рус халқи) назарида инсон ҳам, ҳайвон ҳам, қурт-қумурска ҳам тенг. Шунинг учун фақат инсонга эмас, ҳумолига нисбатан ҳам «ким» (кто) сўроғи ишлатилади» (ўша рисола, 11-бет).

Фани Зикриллаев биргина сўз туркуми — фақат отдагина эмас, балки тилимиздаги деярли барча сўзлар, гаплар халқимизнинг ўзига хос миллийлигини таъминлашини янгича нуқтаи назардан ёритишга ҳаракат қилади, собиқ шўро замонида тилимиз сиёсий қуролга айлантирилиб, аксарият ҳолларда рус тили қонун-қоидаларига мослаштирилганини ишонarli далиллар асосида исботлаб беради.

Ўзбек тили ижтимоий ҳаётда қандай ўзгаришлар содир бўлаётганини кўрсатиб турадиган ўзига хос кўзгулардан бири эканини Фани Зикриллаевнинг рисоласини ўқиб чиққандан кейин янада теранроқ ҳис этамиз.

Айни пайтда ўша кўзгуда, масалан, Солиҳ Қаҳҳор қаламига мансуб «Дайди қизнинг дафтари» романининг тил хусусиятлари қандай акс этиши тўғрисида тўхталмоқчимиз.

Мана, биринчи мисол: «Мен Суннатовнинг эғнидаги оҳори тўкилиб бўлган пўримига, кийимидаги тугмаларни холдан тойдириб турган йўғон гавдасига, силлиқ қилиб таралган сийрак оқ сочию, ҳорғин қадам ташлашига змидан назар ташлаб жим ўтирибман» (6-бет). Энди иккинчи матрни кўздан кечирайлик: «Ана шу тарзда тўзоққа тушиб, катта-катта тўловлар эвазига қутулиб қолганлар орасида шаҳар умумий овқатланиш трети директори Ҳақим Саматов деганлари ҳам бор эди» (7-бет). Ниҳоят, учинчи мисолга диққат қилинг: «Бирмунча кексайиб қолганига қарамай, баланд ва барваста жуссасини ғоз тутиб юрадиган, қиёфаси жиддий, бироқ хуш табиатли шаҳар прокурори Мирзаматовнинг иш кабинетида ўтирибмиз» (8-бет). Тўртинчиси қуйидагича: «Қайрилма қошлар, ўнг ёноғига қўнган нўхатдай тим қора холини кўриб, уч кунлик ҳилол билан йўлдаги турган Зўхро юлдузи кўз олдимга келди» (ўша ерда).

Мана, мазкур роман муқаддимасидаги икки саҳифасидан ўрин олган тўрт матн парчаси билан танишиб чиқдик. Тил қурилиши, сўзлар, иборалар, гапларнинг тузилиши нуқтаи назаридан келиб чиқиб, мулоҳаза юритсангиз, ҳеч қандай эътироз туғилмайди. Эга кесиму иккинчи даражали бўлаклар — аниқловчи, тўлдирувчи ва ҳол грамматика талабларига тўлиқ жавоб беради. Айтилик, биринчи мисолда Суннатов исми қаҳрамоннинг пўрим, чиройли кийиниши, йўғон гав-

даси, сийрак оқ сочи қайд этилганки, буни сўз санъатига хос тасвир деса бўлади. Бирок, бу тасвир инсоннинг фақат ташқи кўриниши — суратининг айрим белгиларини қамраб олади. Бу, албатта, тўғри, аммо етарли эмас. Чунки, сўз санъати қаҳрамоннинг кўринишини эмас, ички дунёсини ҳам ёритиши керак. Бадиий тафаккур ижодкорнинг мустақил мулоҳаза юритиш салоҳиятини ҳам акс эттириши лозим.

Юқорида келтирилган иккинчи ва учинчи матн парчаларида ҳам Ҳаким Саматов, Мирзаматов деган шахсларнинг ташқи қиёфаларига урғу берилади. Тўртинчи матнда эса бир жононнинг қайрилма қошию қора холига диққат қаратиладики, бунга эътироз билдириш мумкин эмас. Айни чоқда уларнинг асл сийрати, ички дунёсида рўй бераётган ўзгаришлар бевосита тасвирланмайди, шунчаки қайд этилади, баён қилинади. Бирок бу нарсалар қаҳрамонларни тирик инсонлардай гавдалантириш учун етарли эмас.

Негаки, куруқ баён, таърифу тавсиф инсон, уни ўраб олган атроф-муҳитнинг асосан ташқи кўринишларини намоён қилади, ҳолос.

Чинакам салмоқли, ҳаққоний ва ғоятда таъсирчан бадиий тафаккур ёзилмайди, фақат кашф этилади. Бунга эса нодир истеъдод соҳибларигина муюсас бўлади. Улар чинакам бадиий тафаккурни дунёга келтиради. Бу шундай тафаккурки, унда истеъдоднинг бетақор хусусиятлари, фазилатлари, ҳатто айрим ожизликлари ҳам ўз ифодасини топади.

Афсуски, тил билан тил, тафаккур билан тафаккур фарқланади. Улар ҳам ўзига хос кўзгуга эга бўлади. Бинобарин, ҳал қилувчи омил қандайдир кўзгу эмас, балки кўзгу акс эттирган мазмун, ҳақиқатдирки, бошқача бўлиши мумкин ҳам эмас.

Зулфия МАМАРАЖАБОВА,

ЎзФА Тил ва адабиёт институтининг аспиранти

Ranglar ifodasi

Америкалик киношунос Жеймс Монаконинг "Фильмини қандай тушуниш керак?" китобида ғалати сурат эълон қилинган. Тасвирдаги аёл санъаткор ҳам, қаҳрамон ҳам ёки тарихий шахс ҳам эмас. Лекин унинг сурати тасвирий /визуал/ санъатнинг фалсафий сирсинаотларидан бир қатламини англаб етиш воситаси бўлиб хизмат қилади.

Назаримда, ушбу сурат, айниқса, кино санъатини таҳлил қилиш жараёнида параллел чизиқлар ўтказишда қўл келади.

Бу суратда кимдир юзини ўгириб турган, оврупоча русумдаги патли бош кийим кийиб, унинг устидан ҳарир парда билан бежанган ёш аёлни кўради. Яна кимдир бунда қовоқлари салқиган, "кампирдахан", бурни катта, бош кийимига патни беўхшов танғиб, устидан рўмол ўраб, мўйна ёқага бурканиб турган ёши ўтиб қолган жувонни танийди. Суратнинг сири ҳам шунда. Унга кўнма маънода ҳам "оқ", ҳам "қора" ранглар сингдириб юборилган. Мисоли шатранж тахтаси. Лекин киши суратга қараб, дастлаб бир "ранг"ни кўради.

"Оқ ранг" тарафдорлари, сиз бошқа бир назар билан аёлнинг бежирим иягини, бу-

рун ва унинг сал кўриниб турган бурун учини, қулогини, нури анча сўнган кўзларини, бўйнини, суяги туртган иякни кўришга ҳаракат қилиб кўринг. Кўз қорачиғида "қора ранг" аксланган киши суратга "оқ"ларнинг назари билан қарасин. Уйлайманки, энди фикрлар иттифоқи қарор топди. Бир вақтнинг ўзида ҳам "оқ"лар, ҳам "қора"лар билан "шоҳни мот қилган" рассомнинг заковатию маҳоратига қўлчилик тан беради. Ўз ҳолича нодир саналган мазкур сурат америкалик В.Хилл томонидан 1915 йил чизилган бўлиб, Нью-Йорк Умумий кутубхонасида сақланади. Суратни муаллиф "Менинг рафиқам ва қайнонам" деб номлаган. Рассом ўз асарни орқали аёл келажагига ёки унинг ички дунёсига назар ташламоқдами, ёки бу орқали бошқа бир субъектив маънони англашмоқ ниятида бўлганми — бу бизга маълум эмас. Биз учун бу сурат "ёшлик ва кексалик" уйғунлашган, маҳорат намунаси бўлган санъат асаридир. Шунингдек, зоҳирий аломатлар асосида юқорида "ёшлик ва кексалик" учун "оқ" ва "қора" деб танлаб олинган шартли атамаларимиз ёрдамида биз таҳлил қилмоқчи бўлган киноасар билан боғлиқ фикрла-

римиз баён этилади. Бу асар кинорежиссёр Шухрат Аббосовнинг "Махаллада дув-дув гап" фильmidир.

Ўзбек киноижодкорлари яратган фильмлар орасида бу киноасар халқимиз томонидан севилиб, қайта-қайта томоша қилинади. Ваҳоланки, шўро даврида яратилган аксари ят фильмлар бугунги кун томошабини талабига жавоб бермайди, уни қизиқтирмайди. Бироқ каттаю кичикнинг "...дув-дув гап"га меҳри бошқача. Бунинг сирини нимада? Қолаверса, фильм билан сурат орасида қандай муштараклик бор?

Ш. Аббосов "Махаллада дув-дув гап" фильмини ижодининг илк палласида (1960 йил), ўзининг жиддий киноасарлари бўлмиш "Сен етим эмассан" (1962), "Тошкент — нон шаҳри" (1967), "Абу Райҳон Беруний" (1974) кинотасмаларидан олдин, А.Рамазонов ва Ю.Рестларнинг сценарийси асосида "Ўзбек-фильм" киностудиясида суратга олган. Ўз даврида фильм матбуотда қуйидагича баҳоланган: "Замонавий материал асосига қурилган кинокомедия ўзбек халқининг ўзгариб бораётган ҳаёт тарзи, турмуши билан бир қаторда одамларнинг руҳияти ҳам ўзгариб бораётгани ҳақида ҳикоя қилади. Фильм ёшларнинг тақдирини ҳал қилишда ўз таъсирини ўтказмоқчи бўлаётган, кунни битиб қолган хурофот дунёси устидан кулади..." Ёки: "Фильм қаҳрамонлари — комсомоллар ночор гўдакларга айланб қолидилар. Ота-оналарининг оила тўғрисида эскириб қолган қарашларига ҳеч қандай эътироз билдирмайдилар. Улар оила қуриш ҳуқуқларини амалда исбот қилиш ўрнига турли айланма йўллار ахтариб, алдов усулларидан фойдаланадилар..." Бу фикрларни ҳолисона умумлаштирадиган бўлсак, фильм ўз даврининг мафкурасига содиқ бўлган ижтимоий-маиший мавзудаги экран асаридир.

Юқорида келтирилган таҳлилимизга суянган ҳолда бу таснифларни "оқ талқин" деб оламиз. "Қора" эмас, "оқ". Вақт нуктага назардан ёшлик даври биланчи экан, фильмга я яратилган пайтда берилган баҳо ҳам, шу асосга кўра, "оқ"ликка даъвогар. Ўринли савол пайдо бўлади: "Махаллада дув-дув гап" фильмининг "қора талқин"и қандай? Саволга жавоб беришдан аввал фильмдаги "пат", "рўмол" каби безакларга тўхталсак.

Киноасар, шубҳасиз, унинг номидан бошлаб халқимиз фель-атворига хос кўпгина инсоний хусусиятлар, маиший турмушдаги иқир-чиқирларни кашф этади: гўллик билан чегарадош соддалик, ўзига хос муғомбирлик, болажонлик, бағрикенглик, сархил овқат ва буюмга ўчлик, тўй таратдууи ва можаролари томошабин эътиборини тез жалб этадиган омиллардир. Натижада "миллий

характер" номли "рўмол" ҳар қандай ғояни яширадиган, томошабин кўзига тутилган ҳарир пардага айланган. Кўпчилик орзиқиб кутадиган Раҳим Пирмуҳаммедов (киноқаҳрамон) томонидан айтиладиган "Ўғлим, овқатингни ейсанми?" жумласи нафақат кўзга ташланадиган "пат", балки фильмнинг ҳақиқий тожи ҳисобланади.

Бизнингча, фильмнинг "қора талқин"и чекига ёшларнинг ҳаётий ҳуқуқларини ҳимоя қилиш ниқоби остида асрлар давомида шакланган ҳаёт тарзига бирёқлама назар билан зарба бериш тушади. Айниқса, ота-она учун фарз ҳисобланган фарзанд бошини "иккита" қилиб қўйиш вазифасининг фильмдаги ифодаси қандай иллатларга туртки бўлгани ва бўлиши мумкинлиги ҳақидаги ўйларга сабаб бўлиб, кишини сергаклантиради. Фикрий изчиллик ва холисликни сақлаган ҳолда яна айрим жиҳатларга эътиборни қаратмоқчимиз:

1. Халқимиз одати бўйича, эъзоз маъносида, аёл киши жишонан охижроқ, шу боис у жишоний куч талаб этадиган юмушлардан асралган. Фильмда эса касбий бахтини консерва заводидан толган Сайёра образида тескари тарғиботни кўрамай.

2. Кексалар ерни, ҳовли-жойни қанчалар қадрлаши маълум. Уларнинг "дом"ларга муносабатини ҳам биламиз. Лекин фильмда кўпқаватли "дом" ва деворлари уваланаётган пасткам ҳовлилар "ёруғлик" ва "қоронғулик" рамзларида шундай талқин этилганки, томошабин беихтиёр бетон уйга чиққан Лутфиҳоним Саримсоқовнинг киноқаҳрамони Меҳри хола билан бирга суюнади.

3. Фильмни томоша қилган ҳар қандай, айниқса, кейинги авлод вақили, шубҳасиз, 60-йиллар ўзбек ёшлари, катталарни жуда "хурмат" қилганлари туфайли, алдов йўллари — бирлари билдирмай туриб, яна бегонадай "квартирант" мақомини эгаллаши, яна бирлари тўйнинг авжида масалани кўндаланг қўйиб, суйганига ўйланиши билан оилавий муаммоларни ҳал қилган эканлар, деган хулоса қилиши табиий. Энг қизиғи ва ачинарли томони шундаки, ёшидан қатъий назар, бундай ҳолатлар мажмуи бўлган мазкур "нимкоса"ли асарни кўпчилик олқишлаган, ҳамон олқишлаб келяпти.

Ўйлашимизча, бунинг сабаби фильмда "оқ ранг"дан жуда усталик билан фойдаланилганида. Профессинал режиссура, актёрлар ансамбли, жўшқин мусика, динамик драматургия томошабини махлиё этади. Шу ўринда Жеймс Монако келтирган қуйидаги фикр ўринли бўлса керак: "Биз идрок этаётган тасвирга бериладиган баҳо кўзларимизнинг физиологик вазифасига эмас, балки миянинг қабул қилинаётган ахборотга

бўлган муносабатига боғлиқ" (Ж.Монако. "Фильмни қандай тушуниш керак". Нью-Йорк, "Оксфорд", 1981, 123-бет). Мазкур фикрга сунган ҳолда, асарият томошабин бу фильмда ва умуман кинода, санъатда ҳудуди "ранг"лар таҳлилига эмас, балки, хувиди "Келинлар кўзголови", "Тоғлик кувъ", "Тоҳир ва Зухра" каби кино-видеофильмлардагидек, фильм эстетикаси, ундаги бетакрор ижрочилик санъатига асосий ахборот деб қарайди, деган хулосага келиш мумкин. "Маҳаллада дув-дув гап" киноасарининг вақт синовиға бардош бериб, кўп йиллардан буён машҳурлик шохсупасидан тушмай келаётгани ҳам шу билан изоҳланади.

Бир сурат сабаб "Маҳаллада дув-дув гап" фильмига қилган мурожаатимизда балки вақт асосий омилдир. Бадиий фильмнинг экран юзини кўрганга ҳам 40 йилдан ошди. Суратдаги аёллар ёшидаги тафовутни ҳам шунча деб айтиш мумкин...

Кинорежиссёр Шухрат Аббосов маҳоратига қучур эҳтиром изҳор қилган ҳолда, фикр эркинлиги шиори остида оқ қозоғга қора қалам юргизганимизни таъкидламоқчи истардим. Зеро, мураккаб тўқима бўлмиш миллионлар санъати — кино, ҳам амалий, ҳам назарий жиҳатдан катта эътиборни талаб этганиди. У "кенжатой" санъат бўлса-да, қуввати зўр, воситалари нишонга беҳато тегадиган психологик, ижтимоий қурол ҳам эканини унутмаслик керак.

Сўзимиз сўнггида яна бир лисоний амални бажариш зарур деб ҳисоблаймиз. Яъни, агар "оқ талкин" атамасини давр талқини, "қора"ни эса асл талқин деб қайта номласак, мантик юзасидан масала шартини тўғри белгиланган бўлади.

Иродаҳон НАРИМОНОВА,

ТАДҚИҚОТЧИ

"Figh ilmi — oliy va buyuk bir ilmdir"

Халқнинг ижтимоий-сиёсий ва ҳуқуқий тафаккурини бойитишга бекиёс хисса қўшган атоқли мутафаккир, қомусий олим Абдурауф Фитрат қонунлар ва уларнинг моҳияти, фикр илми ва унинг жамият ҳаётида тугган ўрни борасида қимматли мерос қолдирган, бу борадаги долзарб муаммолар ҳақида ўз фикрларини билдирган.

Фитратнинг "Раҳбари наҳот" асарида зикр қилинишича, инсонлар жамиятда, жамоа бўлиб яшашга мажбурдир. Биргина оиланинг озиқ-овқат, кийим-кечак ва бошқа эҳтиёжлари учун кўп инсонларнинг меҳнати сарф бўлади. Эҳтиёж туфайли инсонлар биргалиқда, ҳамкорлиқда яшашга интилади.

"Барча мамлакатлар, миллатлар, ҳукуматлар айнан мана шу табиий қонун натижасида вужудга келгандир, — деб ёзади Фитрат, — инсонлар мамлакат ва шаҳарларда жамоат бўлиб яшаганларидан сўнг, қавму жамоаларга бўлиниб кетдилар".

Шундай экан, инсонлар ўртасидаги муносабатларни тартибга соладиган қонунлар зарур. У ёзади: "Қуръон"нинг баъзи ҳукмлари ва Набий (С.А.В.) ҳадислари одамлар-

нинг ўзaro муносабат ва муомалаларини тартибга соладилар. Бунинг мажмуасини "муомилот" дейдилар".

Фитратнинг кузатишича, инсон, табиат қонуниятларининг ҳукми сабабли, ҳамиша шахсий манфаатларини ўйлайди, ўз манфаатини таъминлаш учун ҳаракат қилади.

Инсофли ва диёнатли, иймонли ва юсак тафаккурли инсонлар ўз манфаатларини қонуний йўл билан таъминлашни хоҳлайди. Аммо, баъзи инсонлар ўз манфаатларини тўғри йўл билан эмас, балки жаҳл, ўғрилик ва ноқонуний воситалар билан амалга ошириб, ахлоққа ва шариатга зид ишлар билан машғул бўлади.

"Қайси бир миллат ичиди шундай инсонлар кўп учраса — деб ёзади Фитрат "Раҳбари наҳот"да, — бундай миллат ҳалокатга маҳкумдир". Олимнинг уқтиришича, ислом аҳли, саҳобалар ва тобеинлар даврида тўрт қонун, яъни муомилот, уқубат, манокхот ва ибодат Қуръон оятлари ва Набий (С.А.В.) ҳадисларидан келиб чиқиб тузилган эди.

"Маълумки, вақт ўтиши билан аҳли исломнинг ижтимоий аҳволи ўзгариб кетди,

олимлар замон эҳтиёжидан келиб чиқиб, зарур бўлган ҳукмларни Куръон ва ҳадиси шарифдан "Қиёс" ва "ижмо" усулида ўрганиб, китоблар ёздилар, натижада "Фикҳ илми" юзага келди", деб таъкидлайди у.

"Фикҳ илмини билмоқчи бўлган одам фикҳ усулини ҳам яхши ўрганмоғи зарур, — деб уқтиради Фитрат — зеро, фикҳ ҳукмларини, фикҳ усули қоидаларини ўрганмасдан туриб тadbик этиш, бу кўр-кўрона тақлиддан бошқа нарса эмас".

Бу тўғрида у "Оила" асариди ҳам ёзади: "Фикҳ илми — олий ва буюк бир илмдир, уни ўрганиш ҳам зарур, ҳам савобдир. Лекин баъзи жохил муфтийлар ва золим қозилар бу илми пора олиш ва хонадонларни бузиш йўлида қурбон қиладилар. Аммо уларнинг бу ишлари фикҳ илми шарофатига ва ўрганилиши лозимлигига умуман зарар етказмайдими".

Шуни таъкидлаш керакки, Фитратнинг "Раҳбари нажот" асарининг "Карам" (саховат) сарлавҳали қисмида дунёвий илмларни ўрганиш жамият ривожланишида жуда катта аҳамиятга эга эканлиги, бу илмлар воситаси орқали фан ва техника тараққиётига йўл олиш мумкинлиги мисоллар билан баён қилиб берилган.

Шу билан бирга, Фитрат инсоннинг маънавий ва маданий ривожланиши учун зарур бўлган илм олиш ҳуқуқи тўғрисида ҳам ур қарашларини баён этган.

Инсон ҳуқуқларининг ҳақиқий ҳимоячи-

си, жадидчилик ҳаракатининг раҳнамоси Абдурауф Фитрат Бухоро амирлигида халқнинг ночор аҳоли, беҳад жабр-зулмга дучор бўлаётгани, ҳақ-ҳуқуқларининг оёқости қиладиганига сабаб — унинг илму маърифатдан узоқлигида деб билади.

"Мамлакатни таназулдан, фуқарони оғир ахволдан кутқариш учун илм-фанни ривожлантириш зарур, деб уқтиради у, — жамиятни янгиламасдан, илм-маърифатни юксалтирмасдан туриб, тараққиётга эришиш бўлмайдими".

Абдурауф Фитрат мамлакат ва халқ келажаги маориф, маънавият ва маърифат тараққиёти билан боғлиқ эканини кўрсатиб бера экан, илм-фан ривожини учун кўпроқ шарт-шароит яратиш зарурлигини, дунёвий билим масаканлари — жадид мактаблари ташкил қилишга эътибор берилиши, шунигингдек, уларда серманфаат ва тез фойда берадиган илмларнинг ўқитилиши тўғрисидаги фикрларни илгари суради.

Абдурауф Фитратнинг барча фуқароларнинг билим олишда тенг ҳуқуқга эга бўлиши, илм-фанни ривожлантириш тўғрисидаги ғоя ва хулосалари мантқан кучли бўлиб, юртимизда туб маърифий ислохотлар олиб борилаётган ҳозирги даврда муҳим аҳамият касб этади.

Мавлуда ЭРГАШЕВА,

Бухоро Давлат университетининг
ўқитувчиси

Hadislarning she'riy talqini

Келажақ авлод нафақат дунёвий билимларни, балки диний билимларни ҳам эгаллашти зарур. Сабаби — жамият ҳаётининг бир қисми ҳисобланмиш дин ижтимоий ҳаётининг бошқа соҳалари билан узвий муносабатда бўлади. "Дин, шу жумладан, ислом дини ҳам минг йиллар давомида барқарор мавжуд бўлиб келганлигининг ўзиёқ у инсон табиатида чуқур илдиз отганлигидан, унинг ўзига хос бўлган бир қанча вазифаларни адо этишидан далолат беради. Энг аввало, жамият, гуруҳ, алоҳида шахс маънавий ҳаётининг муайян соҳаси бўлган дин умуминсоний ахлоқ меъерларини ўзига

сингдириб олган, уларни жонлантирган, ҳамма учун мажбурий ҳулқ-атвор қоидаларига айлантирган. Маданиятга катта таъсир кўрсатган. Инсоннинг одамлар билан баҳамжиҳат яшашига кўмаклашган ва кўмаклашмоқда. Бинобарин, дин одамларда ишонч ҳиссини мустаҳкамлаган. Уларни поклаб, юксалтирган. Ҳаёт синовлари, муаммо ва қийинчиликларни енгиб ўтишларида куч бағишлаган. Умуминсоний ва маънавий қадриятларни сақлаб қолиш ҳамда авлоддан авлодга етказишга ёрдам бериб келган" (И.Каримов. "Ўзбекистон буюк келажақ сари". Т., Ўзбекистон, 1998, 440-бет).

...Ўлимтик егувчи бул банда эса
Умрин гийбат билан ўтказган холос.

Шукур Курбон эса бу борада ўзига хос сўз
ўйини қилиб, маънони янада кучайтиради:

Кимсани ноҳақдан-ноҳақ ўлдирмоқ,
Ўлганнинг устига чиқиб ўлтирмоқ
Ва емоқ гўштини ўша ўлганнинг...
Гуноҳи шунга тенг — гийбат қилганнинг.

Баён этилган ҳар икки мисол ҳам "Гуноҳ-
нинг каттаси: тангрига ширк келтирмоқлик,
ноҳақ қон тўкмоқлик, ота-онага оқ бўлмоқ-
лик ва ёлгон гувоҳлик бермоқлик" деган

ҳадиснинг гўзал шеърӣй ифодаси бўлиб,
шоирларимиз унга халқ ҳикматларининг мағ-
зини сингдириб юборади.

Ватанимиз мустақиллигидан сўнг шоир-
ларимиз ижодда яққол кўзга ташлана бош-
лаган бундай шеърлар кишини жиддий ўйга
толдириши, ҳадислар мағзини теранроқ
англашга ёрдам бериши билан катта аҳами-
ятга эга.

Муҳайё ЯҲЁЕВА,

Тошкент Ислom университетининг
тадқиқотчиси

Otabekning

ushalmagan orqusi

Истибодд тўғрисида гап кетса, улуғ ади-
бимиз Абдулла Қодирийнинг тарихий роман-
лари беихтиёр эсимизга тушади. Бу табиий
ҳол. Чунки истибоднинг сабаб ва оқибат-
ларини миллатпарвар адибимиз нафақат ба-
дийий жиҳатдан, ҳатто тарихий нуқтаи назар-
дан ҳам ниҳоятда ҳаққоний кўрсатиб берган.
Хусусан, биз ёзмоққа ният қилганимиз мав-
зуда "Ўткан кунлар" романининг "Хон қизи-
га лойиқ бир йигит" фаслида диққатга сазо-
вор фикр-мулоҳазалар айтилади.

"Отабек Шамай (Семипалат) хотиротини
сўзлаб берди. Ўрисларнинг сиёсий, иқтисод-
дий ва ижтимоий тараққиётини эшитувчи-
ларни тонг қолдириб, ортиқ тафсилоти би-
лан айтиб чиққач:

— Шамайга бормасимдан илгари ўз ҳукм-
дорларимизни кўриб, бошқалар ҳам шун-
дайди деб ўйлар эдим, — деди бек. — Ле-
кин Шамай маним фикримни ост-уст қилиб,
ўзимни ҳам бутунлай бошқа киши ясади.
Мен ўриснинг идора ишларини кўриб, ўз
идорамизнинг худди бир ўйинчоқ бўлгани-
ни икорр этишга мажбур бўлдим. Бизнинг
идорамиз бу кунги тартибсизлиги билан
кетиберса, ҳолимизнинг нима бўлишига
ақлим этмай қолди. Шамайда эканман, ҳано-
тим бўлса, ватанга учсам, тўппа-тўғри хон
ўрдасига тушсам-да, ўриснинг ҳукумат қонун-
ларини бирма-бир арз қилсам, хон ҳам ар-
зимни тингласа-да, барча элга ёрлик ёзиб
ўриснинг идора тартибини дастуриламал
этишга буюрса, мен ҳам бир ой ичида ўз
элимни ўрисники билан бир қаторда кўрсам.
Аммо ўз элимга қайтиб кўрдимки, Шамайда
ўйлаганларим, ошиққанларим ширин бир

хаёл эмиш. Бу ерда сўзимни эшитгувчи би-
ров ҳам бўлмади, бўлсалар ҳам "Сенинг ор-
зуингни шу хонлар эшитадими, шу беклар
ижро қиладими?" деб мени маънос қилди-
лар. Илгари мен уларнинг гапига бовар
қилмай юрсам, кейинчалик тўғри сўзни
айтганларини билдим. Дарҳақиқат, мозор-
ристонда "ҳайёя алалфалаҳ!" хитобини ким
эшитар эди" ("Ўткан кунлар", Тошкент,
2000 йил, 22-бет).

Маълумки, "Ўткан кунлар" романида
қаламга олинган воқеалар XIX асрнинг 50-
йилларида кечади. Яъни, чор Россиясининг
зобитлари Туркистон хонлиқларининг ши-
моли-ғарбий худудларини бирин-кетин забт
эти бошлаган давр эди. Қўқон хонлиги ҳам,
Бухоро амирлиги ҳам, Хева хонлиги ҳам ичи-
чидан чириб, батамом инқирозга юз тутад-
ди. Агар Қўқон хонлигида тож-тахт учун ку-
раш қонли тус олган бўлса, Бухоро амир-
лигида бошқарув тизимида бошбошдоқлик
ҳукм сурарди. Отабек ибораси билан айт-
ганда, "ўз идорамизнинг худди бир ўйин-
чоқ бўлганини" шахсиятпараст ҳукмдорлар
пайқамайди, пайқаса-да парво қилмайди.
Ваҳоланки, "ҳукумат қонуларини" тубдан
ўзгартириш лозим эди. Акс ҳолда мисли
қўрилмаган фожиа рўй бериши муқаррар
эди. Охир-оқибат ҳалокат содир бўлади —
мустақиллик бой берилади: Бухоро амирли-
ги билан Хева хонлиги чор Россиясининг
вассал ўлкаларига айлантиради, Қўқон
хонлиги эса янгиб ташланади. Тўғри, Тур-
кистон забт этилгандан кейин ҳам гоҳ-гоҳи-
да миллий озодлик ҳаракатлари бўлиб ту-
ради. Лекин бундай ҳаракатлар шафқатсиз-

лик билан бостирилади, уларнинг раҳбарлари аёвсиз жазоланади.

Албатта, фақат кўзгоҳларни бостириш билан ҳеч нарсага эришиб бўлмаслигини чор ҳукумати яхши биларди. Шу боис дарҳол бошқарув тизими — сиёсий-маъмурий ҳаёт ислоҳ қилинади. Бухоро амирлиги ўз ҳудудининг катта қисмини Россия тасарруфига бериб вассалликни расман тан олган (1868 йил), дарҳол маъмурий-худудий тартиб-қоидалар ўрнатилди. Аввало, Зарафшон округи ташкил қилинади. Сўнг Туркистон генерал-губернатори томонидан тасдиқланган “Зарафшон округини бошқарушнинг муваққат қоидалари” жорий этилади. Зарафшон округи маъмурий ҳиҷатдан Самарқанд ва Каттакўрғон бўлимларига ажратилди. Округни мутлақ ҳокимиятга эга бўлган вилоят ҳарбий губернатори бошқаради. Округ қароргоҳи Самарқанд шаҳрида жойлашган эди. Бўлим бошлиқларининг ҳуқуқлари уезд бошлиқлари — туманбошиларга тенглаштирилади.

Агар ўша пайтлардаги Зарафшон округи ҳудуди харитадан белгилаб кўрсатилса, таҳминан, чўчка тумшугини эслатадиган “пона” ҳосил бўлади. Бу “пона” Туркистоннинг юрагига қоқилган эди: муҳим стратегик аҳамиятга эга бўлган ҳудуд чор ҳукумати томонидан ишғол этилади. Шу ҳиҷатдан олиб кўрилса, юксак мартабали бир рус амалдорининг қўйидаги фикр-мулоҳазалари асослидир: “Биз ўрта Осиё харитасига синчиклаб назар солсак, Зарафшон округининг нақадар катта аҳамиятга эга эканига ишонч қилиши мумкин. Фарб ва жануб йўналиши бўйлаб ўтган чегарамиз Бухоро амирлиги ҳудудига ёриб кирган. Бу муҳим форпост (постхона) сифатида беқеъ ҳарбий аҳамиятга эга. Демак, Зарафшон округига эғалик қилган музаффар рус армияси бемалол Бухорога ҳукмронлик қилади. Зотан, ҳаёт манбаи бўлиш Зарафшон дарёси бизнинг ихтиёримиздадир. Бу дарёнинг сувидан Бухоро ҳам фойдаланади. Биз истаган пайтимизда дарё сувини камайтириб ёки бошқа томонга буриб юбориб, Бухоронинг ям-яшил боғларини қовжиратиб қўйишимиз мумкин. Яъни, улар бизнинг измимизга бўйсунишга мажбур”.

Сиёсат — мавжуд имкониятлардан муайян даражада оқилана фойдаланиш санъатидир. Калтабин Худоёрхон 1876 йилда Туркистон генерал-губернаторига таслим бўлгач, дастлаб Зарафшон округи ўраминида бошланган маъмурий ислоҳотлар бутун ўлкага жорий этилади. 1886 йили Россия императори “Туркистон ўлкасини бошқариш ҳақидаги Низом”га имзо чекади. Шу Низомга мувофиқ Жиззах, Каттакўрғон, Хўжанд, Самарқанд уездлари ташкил қилинади. Ана шу

уездларни ўз ичига олган Самарқанд вилоятини эса шахсан император тайинлайдиган ҳарбий губернатор бошқарадиган бўлади. У айна чоқда вилоят ҳудудида жойлаштирилган ҳарбий кучларнинг кўмондони ҳисобланарди. Ижро ҳокимияти ҳам, суд ҳокимияти ҳам батамом вилоят губернатори измида эди. Яъни, у том маънодаги диктатор эди. Губернатор ҳузуридаги бошқарма эса сиёсий, ҳарбий, суд, ҳўжалик баҳасига алоқадор масалалар бўйича кўмакчи вазифасини бажарарди. Кўмакчи — бошқарув йўли билан тобеланишни таъминлайди. Бошқарувчи губернаторнинг унвони генерал-майордан паст бўлмасди. Чунки у зарурат туғилган кезларда ҳатто Туркистон генерал-губернатори вазифасини ҳам бажариб турган. Масалан, 1896 йилда генерал-лейтенант Ростовцев Туркистон генерал-губернатори вазифасини вақтинча бажарган.

1886 йилдан 1917 йилгача Самарқанд вилоятини 8 губернатор бошқарган. Ўрта ҳисобда тўрт йилдан губернаторлик қилган шахслар қаторида А.Яфимович, Н.Ростовцев, М.Фёдоров, В.Мединский, А.Гескет, А.Галкин, Н.Ликовин ва бошқалар бор эди. Ўз ўзидан равшанки, уларнинг ҳаммаси олий маълумотли, аслзода дворянлар бўлиб, айримлари ҳатто мустамлака ўлканинг тарихи бўйича жиддий илмий тадқиқот ишлари билан машғул бўлган.

Самарқанд вилоятининг губернатори Россия ҳудудида жойлашган губернияларнинг губернаторларига нисбатан деярли икки баробар кўпроқ миқдорда маош олган. У ўн беш минг рублгача маош оларди. Бу пулга ўша замондаги баҳо бўйича энг камида уч минг беш кўй харид қилиш мумкин эди. Самарқанд вилоятини бир йил бошқарган амалдорнинг кейин умрбод Ўврупонинг Карлово-Вари, Баден-Баден каби курорт шаҳарларида тараллабедод қилиб яшашига имкон туғиларди.

1898 йили мазлум Туркистон тарихида муҳим ижтимоий ҳодиса рўй беради. Яъни, ўша йили суд ҳокимияти билан ижро ҳокимиятини бир-биридан ажратиш тўғрисида қарор қабул қилинади. Аслида, Россияда 1864 йили бошланган суд ислоҳоти Туркистонга хийла кечикиб етиб келади. Ҳеч бўлмагандан кўра, кеч бўлгани ҳам яхши, дейдилар. Сирдарё, Самарқанд, Фарғона, Тошкент вилоятларида округ судлари ташкил этилади. Тошкент суд палатаси Туркистондаги барча суд органларининг фаолиятини назорат қилар эди.

Муъжаз мақоламизда рақам этилган воқеалар, албатта, Отабекнинг орузи рўёбга чиққанини англамайди. Тўғри, ўлкамизда жиддий ижтимоий ўзгаришлар содир бўлади. Аммо бу ўзгаришлар асосан русларнинг

манфаатини ҳимоя қиларди. Сиёсий ҳаётдан четга суриб ташланган маҳаллий халқ эса ҳамон шариатни дастак қилиб олган чаласавод, порахўр қозиларнинг озғини мойлаш билан овора эди (маҳаллий халқнинг аянчли аҳволи Абдулла Қаҳҳорнинг "Ўғри" ҳикоясида ишонарли тасвирланган). Боз устига, жамиятда рўй бераётган ижобий ўзгаришлар мазлумларга эмас, зўравонларга хизмат қила-жаги алоҳида таъкидланар, имо-ишоралар билан авомга маълум қилинар эди. Жумладан, Тошкент, Самарқанд, Андижон каби йирик шаҳарлар атайлаб икки қисмга ажратилган эди: нисбатан хийла фаровон, обод бўлган Янги шаҳарларда руслар ёки русланган "янгибойлар" истикомат қилса, ўрта асрларни еслатадиган Эски шаҳарларда қашшоқ маҳаллий аҳоли ҳаёт кечирарди. Шаҳарларнинг марказидаги хийбон дарвозаларига эса "Сақлар ва

сартларнинг кириши ман этилади!" деган лавҳа осиб қўйиларди.

Уллас, XIX асрнинг охирлари билан XX асрнинг бошларида нафақат Самарқанд вилоятида, балки бутун Туркистон ўлкасида муҳим сиёсий-маъмурий ўзгаришлар рўй беради. Бироқ бу ўзгаришлар жафқаш халқимизнинг азалий орзу-умидларини рўёбга чиқармайди. Аксинча, Юсуфбек ҳожининг ачиқ гаплари ("Иттифокнинг не эл эканини билмаган, ёлғиз ўз манфаати шахсияси йўлида бир-бирини еб-ичган мансабпараст, дунёпараст ва шуҳратпараст муттаҳамлар Туркистон тупроғидан йўқолмай туриб, бизнинг одам бўлишимизга ақлим етмай қолди...") ҳақиқат бўлиб чиқади.

Шаҳодат МУРОДОВА,

ТАДҚИҚОТЧИ

Mir Izzatulloning Qўqon xonligigiga sayohati

Ҳарбий Европанинг ҳукмрон доиралари Буюк географик кашфиётлар даврида Янги дунё Американи, Африка ва Осиёнинг денгиз бўйи мамлакатларини истило қилиш ва мустамлакага айлантириш ҳаракатлари билан банд эдилар. Марказий Осиё бу даврда жаҳоншумул ҳарбий ҳаракатлар гирдобидан четроқда эди.

XIX аср бошларида ҳарбий тоифага мансуб европаликлар ёки уларга ёллаган сайёҳлар марказий Осиёга ҳар хил қиёфаларда кириб келади. Улар ўлканинг худудлари акс эттирилган хариталарни чизиб беради. Лекин фақат сайёҳлар харита тузган экан деган хулосага келмаслик керак. Ҳарбий Европанинг йирик шаҳарларида жойлашган тадқиқот марказларида ҳам Марказий Осиёнинг хариталари тузилган.

1812 йилда Ўрта Осиёнинг бир қатор ер-ларига Мир Иzzатулло таширф буюради. Унинг саёҳати 1812 йил 20 апрелдан бошланиб, 1813 йил 16 декабргача — бир йилдан кўпроқ вақт давом этади. У Ўрта Осиёнинг Қўқон, Самарқанд ва Бухоро йўналишлари орқали ўтиб ўз саёҳатномасини ҳам ёзиб қолдирган. Бу "саёҳатнома" ўлкага оид қимматли тарихий-географик ва тарихий-этнографик маълумотлар беришини ҳисобга олиб, унинг тафсилотларига тўхталишни лозим кўрдик. Чунки айнан Мир Иzzатулло-

нинг Ўрта Осиёга саёҳатидан сўнг XIX асрда Ост-Индия компаниясининг зобит ва хизматчилари ўлкани ўрганиш мақсадида кўплаб саёҳатлар уюштиради. Ана шундай саёҳатчилар сафида Мир Иzzатуллонинг саёҳатини уюштирган В. Муркрофт ҳам бўлган (Амударёнинг юқори оқимини шахсан ўзи тадқиқ этган эди).

Мир Иzzатуллонинг таржимаи ҳоли ҳақидаги маълумотлар жуда ҳам кам. У Хиндистоннинг мусулмон аҳолиси яшайдиган худудларидан бўлиб, инглизлар хизматига кирган. Саёҳатномаси аънавий Шарқ адабиёти йўлида, соддароқ форс тилида ёзилган. Саёҳатномасига илова тарзида харита тузганини билмаймиз. Аммо саёҳатнома кўлёмаси 1826 йилда Парижда француз картографи Г.Клапрот томонидан нашр қилинади. Агар Клапротнинг картограф эканини инобатга оладиган бўлсак, Мир Иzzатуллонинг нашр қилинган француз тилидаги саёҳатномасига аслиятда ҳам харита илова қилинган бўлса керак деб фараз қилиш мумкин. Афсуски, бизда ўша нашр нусхаси йўқ. Шу боис, рус олим А.П.Федченконинг 1870-71 йилларда тузган "Туркистон картаси" асосида Мир Иzzатуллонинг Қўқон хонлигига бўлган манзиллари акс эттирилган харитаси ёрдамида унинг саёҳат йўналишини ўрганишимиз мумкин. Боз устига, ўша саёҳат таф-

силотлари асосида Ю.А. Соколов ҳам битта харита ҳам тузган ва уни "1812 йилда Мир Иззатуллонинг "Кўқон хонлигига саёхати" номли мақоласига илова қилган. Харитада А.Федченко харитасида Қошғардан Оксугача бўлган катта-кичик қуйидаги манзиллар кўрсатиб ўтилади:

Кичик Андижон, Қошғар, Кўҳна Қоравул, Шўрбулоқ Кўрғошин, Ўқ солар (салур), Шўрбулоқ ясси кечик, Тўқайбоши, Кўксув, Дарвозаи довон терак, Терак довон, Аргали, Мозори гумбаз, Фўлжа, Лангар, Ўш, Мингтепа, Марғилон, Қорахитой, Кўқон, Бешарик, Конибодом, Махрам, Хўжанд, Оқтепа, Оксув.

А. Федченко харитасига тушмаган, ammo Мир Иззатуллонинг саёхатномасида куйидаги манзиллар қайд этилган:

Қанчиқли, Божхона манзили, Қизил овули, Шўрбулоқ мулла чап, довои мазори, Ясси кечик, сариқамиш, Семиз хотин, Ёнғин (Янғин), Бекат, Даҳнаи довон эгизак, Бекат, Ёмон қиз, Чуғурчак, Зартепа, Бекат, Йўлхона, Кўприк, Шоҳберди.

Мир Иззатулло ўзи кезиб ўтган барча манзилларга алоҳида тавсиф берган. У қайд этган бекатлар деганда номи йўқ манзиллар тушунилади. У ерда ёқилги, ем-хашак ва сув захиралари мавжуд бўлиб, қарвон йўллари бўйида жойлашгани боис йўловчи, саёхатчилар тўхтаб, ўзларига керакли озиқ-овқатни ҳамлаб олишган.

Сайёхнинг Кўқон хонлигига қарашли Ўш, Марғилон, Кўқон шаҳарлари ҳақидаги маълумотлари қимматлидир. Масалан, Кўқон шаҳри, унинг сиёсий ҳаёти ҳақида бундай деб ёзади: "Деворлар билан ўралмаган бу йирик шаҳарнинг шаклланиши Норбўтабий даврига бориб тақалади; аввал унча катта

бўлмаган. Сувлар шаҳарнинг барча кўчалари бўйлаб оқади (ҳар бир уй олдида). Ҳозирги ҳукмдорнинг номи Умархон. Икки йил аввал, 1228 хижрийда (1813 йил январ) унинг акаси Олимхоннинг (собиқ хон) бутун мамлакат бўйлаб зулми ва зўравонлиги кучайиб кетганидан норози бўлган зобитлар унинг Тошкентдалигидан фойдаланиб, ўрнига Умархонни хон этиб кўтаришади. Шундан сўнг Олимхон тож-тахтни қайтариб олиш мақсадида пойтахтга йўл олади. Бироқ шаҳарга етмасдан йўлда ўлдирилади. У ҳам укаси Умархон ҳам Норбўтабийнинг ўғиллари эди" (*История Узбекистана в источниках. Известия путешественников-географов и ученых XVI, первое половина XXI века. Составитель Б.В. Лукин. Т., Фан, 1988, 159-бет*).

Шунингдек, Мир Иззатулло Кўқон армияси, аҳолиси, тили, уларнинг диний эътиқодлари, пул муносабатлари ҳақида ҳам маълумот берган. Кўқон хонлигига қарашли шаҳарларни Ўш, Наманган, Косон, Чуст, Андижон дея тўғри қайд этган

Мир Иззатуллонинг саёхатномаси билан танишиб шунга амин бўлишимиз мумкинки, у асосан маълум мақсадлар учун тузилган. Яъни, Кўқон хонлигининг ҳарбий ҳолати, аҳолиси, дарёлари, ем-хашак, ёқилги манбалари, қулай йўллари батафсил ёритади. Бундай маълумотлар ҳарбий-разведка тадбирлари учун қулайлик туғдиради. Айни чоғда унинг саёхатномаси Марказий Осиё тарихи учун ҳам қимматли илмий аҳамиятга эгадир.

Зокиржон САИДБОБОВЕВ,

ЎЗМУ аспиранти

Жаҳонгир САПИЕВ,

ЎЗМУ талабаси

Davondan

Farg'onagacha

Ҳар бир жой номининг келиб чиқиши ўзига хос тарихга эга. Жой номлари муҳим маълумотларни мужассамлаштирган бўлиб, муайян ҳудуд тарихи билан чамбарчас боғланиб кетади. Хоразм, Самарқанд, Бухоро, Тошкент, Термиз каби оламга машҳур номларнинг келиб чиқиши ҳақида қўплаб илмий тадқиқотлар эълон қилинганини яхши биламиз.

Бу борада Фарғона водийсида ҳам ҳозир-

гача сақланиб қолган ва узоқ ўтмишимиздан дарак берувчи жой номларини учратиш мумкин. Улар орасида водий номини берган "Фарғона" атамаси алоҳида ажралиб туради.

Маълумки, Фарғона водийси атрофи тоғлар билан ўралган улкан ҳавза ҳисобланади. Қадимдан водий кўҳна маданият ўчоқларидан бири бўлган. Археологик жиҳатдан Фарғона водийси 100 йилдан зиёд вақт мобайнида ўрганиб келинмоқда. Хусусан, энг

қадимги тош даври (мил. авв. 1 млн. — 30-35 минг йиллик), бронза ва илк темир даври (мил. авв. II-I минг йиллик), антик даври (мил. авв. IV — мелодий IV асрлар) ва ўрта аср даврлари тўғрисида муҳим маълумотларга эгамиз. Масалан, тош даврида аҳоли яшаган маконлар Қадамжой, Тошкўмир, Қапчиғай, Ўш атрофидан топиб ўрганилган. Янши ўрганилган ёдгорликлар қаторига Далварзинтепа (Анджон вилояти), Чуст (Наманган вилояти), Жўрабашот (Ўш вилояти), Эйлатон (Анджон вилояти) кабиларни келтириб ўтиш мумкин. Далварзинтепа водийдаги, қолаверса, республикамиздаги энг қадимги илк шаҳарлар қаторига кирadi.

Фаргона водийси Марказий Осиё халқлари тарихида ўзига хос мавқега эга. Шунчалик кўна тарихга эга бўлган "Фаргона" атамаси қачон, қай тарзда ва нима сабабдан келиб чиққани кўпчиликни қизиқтиради. Боз устига, кейинги пайтларда эълон қилинаётган айрим мақолаларда "Фаргона" номининг келиб чиқиши тўғрисида саёз ва асоссиз фикрлар ҳам билдирилмоқда. Хусусан, у аҳомонийлар даврида Эрон таркибига кирган "Парихон" худуди ёки "Паркана (парканлар)" каби номлар билан боғланмоқда. Хўш, булар қанчалик тарихий ҳақиқатга тўғри келади? Дастлаб, парканлар (паркана), париканлар, париканийлар сўзларига тўхталиб ўтсак. Буларни Фаргона номи билан боғлаш аънанаси Геродот асарларида кўрсатиб ўтилган "париканлар"га бориб тақалди. Хусусан, Геродот аҳомонийлар подшоши Доро I тасарруфдаги ўлкаларда (сагравликлар) яшаган халқлар қаторида париканийларни ҳам бир неча бор тилга олиб ўтган. Аслида, парканларни Фаргона билан боғлаш тарихий ҳақиқатга зид эканини ўша пайтда ҳам, кейин ҳам кўплаб олимлар алоҳида уқтириб ўтганлар. Жумладан, проф. В.А. Лившиц шу асосда "Фаргона" сўзини париканийлар билан таққослаш нотўғри, Паркана — парканларнинг Фаргонага алоқаси йўқ деб асосли хулоса берган.

Маҳаллий аҳоли тил хусусиятларида "ф"нинг "п"га айланиши кўп кузатилган. Шундан бўлса керак, маҳаллий аҳоли, асосан ўзбеклар, Фаргонани баъзида "Паргона" ёки "Паргона" деб ҳам талаффуз этади. Ҳатто Қадамжой, Новқат киргизлари Фаргонани хозиргача "Паркана" деб атар экан. Айни чоғда Хитой ёзма манбаларидаги бир ҳамохангликни албатта келтириб ўтиш зарур. Сун давлати йилномасида (658-659) Фаргона "Пэйхан" деб эсга олинади. Ёки илк ўрта асрларда яшаган хитойлик Сюан Цзаннинг Ўрта Осиёга 630 йилги саёҳати асосида тузилган рўйхатда водий номи "Фей-хан" кўри-

нишида келтирилади. Таъкидлаш керакки, Хитой ёзма манбаларида Фаргона турлича ном билан аталган. Яъни, Давон (Та Юань) (мил. авв. II — милод. III асрлар), Полона, Лона (V — VI асрлар), Бохань (605-605 йилларда сайёх Пэй Цзо келтирган маълумот бўйича), Боханьна, Ба-хэ-на (VIII аср), Фей-хань (630 йилда сайёх Сюань Цзан бўйича), Пэйхань (VII — VIII асрлар), Ниньюань (VII — VIII асрлар). Демак, хитойликлар ўзлари босиб олган ёки улар таъсиридаги худудлардаги жўрофий ва киши исмларини ўз тил қодаларига бўйсундириб ёзганлар. Шундан келиб чиқиб, маҳаллий номлар хитойча сўзларга ўхшаб кетади.

Хўш, "Фаргона" сўзи қандай маънони англатади?

Таъкидлаш жоизки, бу сўзнинг турли маънолари бор. Масалан, Тожикистоннинг Рўшан ҳаҷжасида "Паргона" — текислик жой ёки фақат бир томони очик, қолган томонлари тоғ билан ўралган водий деган маънони беради. Язгуломда ҳам "Баргона" сўзи — атрофи ўралган водий маъносини беради. Проф. М.С.Андреев «Фаргона» атамаси форс тилидаги "Паркана" (атрофи берк водий) сўзидан олинган бўлса керак деб хисоблайди. Ҳақиқатдан ҳам, "Фаргона" атамаси атрофи тоғлар билан ўралган водий (ўлка) маъносини берган бўлиши ҳақиқатга яқин. Чунки Фаргона водийси жўрофий жиҳатдан айнан шундай: Чотқол, Қурама, Фаргона, Олой ва Туркистон тизма тоғлари билан ўралган, фақат Бекобод шаҳри яқинида табиий "дарвоза" бўлиб, ундан Мирзачўлга чикилади.

Фаргона номининг маъноси қайси тилга кўпроқ яқинлигини аниқлаш жуда қийин.

Ёзма манбалардаги маълумотлар, тилшунослик фани хулосаларига кўра, кўпчилик тадқиқотчилар паркан (паркана) ва париканийлар каби атамаларни Фаргона билан боғлаш тарихий ҳақиқатга зид эканини тасдиқлайди.

Маълумки, қадимдан бутун водий (ёки иқлим) Фаргона номи билан атаб келинмоқда (1938 йили водийнинг бир бўлгаи бўлмиш битта вилоятга ҳам шу ном берилган). Фаргона — бутун водийга нисбатан номланишда умумийликни билдиради.

Хуллас, "Бахтар водийси"нинг номи Давондан Фаргонагача бўлган узоқ тарихий йўлни босиб ўтган.

Боқижон МАТБОБОВ,
тарих фанлари номзоди

Зоҳиджон МАШРАБОВ,
тадқиқотчи

SUMMARY

«T

he Management Criteria» by Asliddin Boliev and Muhammad Quronov narrates about the bureaucracy as a flaw hampering the social development as well as about factors that induce the bureaucracy and the means to struggle against it.

N

ew virtues are not created at once as a newly thought out custom can not immediately be instilled to people's hearts and minds. No generation has a power to do so in short time. Because the most necessary properties are selected by the people. The article of «Philosophy of Virtues» by Ismoil Shomurodov makes the reader to reflect upon the above.

T

he article entitled «The Status Of Court» by Fahriddin Muhiddinov relates to connections between the Law and Government, nature and purpose of the social structure, level of authorities given to the state organizations. The author pays special attention to the court's role in establishing democratic principles and just criteria in the country.

T

he article of «What Is The Copyright?» by Boboqul Toshev familiarizes the reader with facts related to appearance, formation and protection of the copyright as an orientation of jurisprudence.

«I

s There A Way For Longevity?» The mankind has been trying to answer the question for thousands years. Now this problem is newly interpreted in the article by Bahodir Zokir. «Although some life representatives perish, the life itself is perpetual. A great number of nations lived and died since the mankind's creation but the

human is alive for thousands years.» The article shows philosophical essence of the longevity issue, natural factors that determine it as well as significance of the life mode.

Yoqubjon Khujamberdiev shares his impressions on the trip to England and takes you to the «Hotel In Prince's Square» in London. The author tells about his homesickness while being in England and feelings upon the Motherland's love and freedom. In addition, the reader may become familiar with the life, press and people's ideology in England.

In his «Stories Leading To The Good», writer Mukhtor Khudoiqulov urges to make necessary decisions using new interpretations of preaches and stories recounted in the Testaments, Bible and Quran. They cover ideas of belief, justice, truth and virtue.

The article of «Product Of Thinking» by Dilfuza Rahmatullaeva includes discussions about plays that appeared on the basis of friendship between Alisher Navoi and Husain Boiqaro. Besides, relations between the two great persons are studied using historical sources.

The land of Termiz, one of the ancient and unique centers of the world civilization, has always been popular with its great scientists and educated people. The article entitled «Another Rudakiy» by Ahmad Abdullaev familiarizes the reader with the life and works of another termizian Adib Sobir.

Journalist Jaloliddin Safo presents some of the proverbs and precepts of various nations collected by great writer Lev Tolstoy.

МУКОФОТЛАР МУБОРАК!

2002 йили журнал саҳифаларида эълан қилинган сар асарлари учун фаол муаллифлардан —

Матназар АБДУЛҲАКИМ ("Юратимда дулдулларнинг дупури" шеърӣ туркуми, 1-сон);

Баҳодир ЗОКИР ("Келажак фани" мақоласининг таржимаси, 3-сон; "Умрзоқликнинг чораси борми?" мақоласи, 4-сон);

Мирваҳид ОЛИМОВ ("Мирзоларнинг бошлари" мақоласи, 1-сон)

таҳрир ҳайъатининг қарорига асосан «Тафаккур» совриндорлари деб топилсин ва эсдалик совғалар билан тақдирлансин.

Бош муҳаррир

Эркин АЪЗАМ

Наши курсы для Вас!
Бизнес-коaching, тренинги

ТАФАККУР

ТАФАККУР 4/2002

